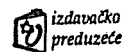

Recenzenti:
dr Nijaz Duraković
dr Ivan Krtalić

Dr Ivan Cvitković

KRLEŽA,
HRVATI I SRBI

Glavni urednik:
Miroslav Prstojević

Oslobodjenje public

I UVOD

Miroslav Krleža, nacija i nacionalizam. Zašto se vraćati na ovu temu ako ne davati doprinos odstranjivanju svega onoga što je pokušaj iskrivljavanja Krležinog života i njegovog djela. Krleža je ličnost koju politika kao karijera nije nikad interesirala, ali ono što ga je interesiralo to je njegova zemlja („bio sam i ostao sam vezan za našu bijedu“). U razgovorima sa Enesom Čengićem reći će da su nacije i nacionalnosti teme koje su ga trajno zaokupljale, mada ni u jednom djelu nije eksplicite pisao o tome. Ali, problematika nacije i nacionalnih odnosa prati gotovo sve njegove radove još od 1916. godine do razgovora sa Enesom Čengićem.

Godine 1924. i sam se pita koje je narodnosti. Reći će da je u pučkoj školi bio Hrvat (starčevićevac i kvaternikovac), samohrvat, svehrvat. Poslije se preobratio u nagodbenjaka u interesu Srbo-Hrvata. Njegova se svijest razvijala u okviru liberalizma, kosmopolitizma, naprednjaštva i narodnog indiferentizma. Bio je i Jugosloven u kulturnom smislu, oduševljen Markom Kraljevićem i Ivanom Meštrovićem.¹

Osjećao se i Srbinom osvetnikom Kosova. Panslaven zadojen slavenstvom. Pripadao je generaciji koja za vrijeme Austrije nije poznavala Hrvate i koja se, prilikom susreta u inostranstvu, predstavljala kao Srbi, osvetnici Kosova, pijemontenci sve dok nisu doživjeli taj Pijemont. Šta da bude nakon svega, pitao se Krleža 1924. godine. Austrija je bila propala. „Srbi nismo jer čemu da lažemo da jesmo kad nismo! Jugosloveni nismo, jer ako je jugoslovenstvo ono što hoće vojvoda Stepa Stepanović² (...) tko pametan može da je danas Jugoslaven?“³

1 Ivan Meštrović (1883-1962), kipar i arhitekt.

2 Stepa Stepanović (1850-1929), srpski vojvoda, istaknuti komandant, u balkanskim ratovima i u I svjetskom ratu.

3 M. Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojmova 2* „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1975. godine, str. 647.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna i univerzitetna biblioteka Bosne
i Hercegovine
Sarajevo

323.1(497.1: =861 =862)
886.1/.2.09:929 Krleža

CVITKOVIĆ, Ivan
Krleža, Hrvati i Srbi / Ivan Cvitković.
- Sarajevo : Oslobodenje public ... [et
al.], 1991. - 195 str.; 21 cm

Registri. - Bibliografija: str. 185-194. -
Bibliografske bilješke uz tekst
ISBN 86-319-0254-3

1. Krleža, Miroslav

Preostalo mu je, kako je zapisao, da pospe glavu pepelom i da se vrati pod okrilje „tog nevjerojatnog i popljuvanog hrvatstva”.¹

Smatrali su ga kasnije „hrvatskim separatistom” i zbog toga jer nije više prihvatio Meštrovićev političko-kulturni mesijanzam i tajnu vidovdanskog misterija, jer nije mogao, ni htio shvatiti da se za isti posjed u Hrvatskoj plaća 5.012 dinara poreza, a u Srbiji 810 dinara.

Sredinom tridesetih godina (1934) Krleža razočarano konstatuje da ga niko neće. Hrvati su mu odricali da je Hrvat zbog opredijeljenosti za marksizam, a marksisti „nisu htjeli sa mnom jer sam pesimist, malograđanin i rodoljub”. Katolici su ga optuživali zbog nemoralna jer je ime božje pisao sa malim slovom „b”. Uz njih su bili i oni koji su ga htjeli, u predvečerje katastrofe 1941. godine, kompromitovati da je zakleti neprijatelj i izdajica hrvatskog naroda. Krleža „jest Hrvat, ali kakav? On pripada hrvatstvu, ali kojem?”²

Poslije rata, 1948. godine, širile su se intrige da je krivotvorio medievalnu prošlost i izmislio bogumilske mramorove kako bi u drugi plan potisnuo freske. U svojim radovima žalio se na optužbe da je srbofil, narodno i politički sumnjiva ličnost, da je mađzarofil, kosmopolit, internacionalist, da je ratovao za tuđe barjake, da je idealist koji je (dok je bio austrijski kadet) ostavio svoje romantično srce u nesretnoj zemlji Srbiji, da je bio austrijski agent kao i njegov Kamilo iz „Zastava”, da je austrijski patriot, neka vrsta austrokrata, da je salonska komunistička luda, da je njegov komunizam naivna mitomanija. Iz „Obzora” su ga optuživali kako nije Hrvat nego Jugoslaven, a da ga treba „popljuvati kao narodnu sramotu” jer je „mistifikator”, „klevetnik” nacionalno i moralno ispravne hrvatske javnosti. I tako uvijek jedno te isto već pedeset godina, piše Krleža 1968. godine, „prati me sjenka kroatofobije”.

Iako član Komunističke partije Jugoslavije od 1919. godine, često je bio u opoziciji spram nekih njenih stavova, posebno u pogledu nacionalnih odnosa. Krleža je to pokušavao obrazložiti pojavom da nijedna komunistička partija, pa ni Komunistička

partija Jugoslavije, nije uspjela stvoriti vlastitu inteligenciju. Cijenio je to da je Komunistička partija Jugoslavije učinila niz krupnih stvari, što joj niko ne može poricati, ali joj je zamjerao da nije uspjela stvoriti svoju inteligenciju.

Hrvatska „čaršija” ga nije trpila zbog njegovog kritičkog stava spram hrvatstva. Za njih je bio Srbin i unitarist koji je, eto, bio prešao i u Beograd da otuda „napada” sve što je hrvatsko. S druge strane smatran je frankovcem i ustašom,¹ za ustaše je bio marksist i komunist, za pojedine marksiste salonski komunist koji nije došao u partizane, za klerikalce antikrist kojeg treba razapeti, luteran, sotona. Odricano mu je i jugoslavenstvo, iako je za sebe znao reći da je Jugoslaven, ali ne koncepta Aleksandra Karadorđevića² i Pere Živkovića³. Bio sam dobar Jugoslaven i danas sam to, isticao je 1976. godine.

Za života se naslušao kritika po kojima je internacionalistički odrod koji mrzi hrvatstvo, premda je u toliko svojih radova varirao upravo temu o potisnutoj svijesti hrvatskog narodnog osjećanja. Neki od njih, poput „Hrvatske književne laži”⁴,

- 1 Ustaše, pripadnici terorističke i fašističke organizacije u Hrvatskoj osnovane poslije I svjetskog rata. Za vrijeme II svjetskog rata osnovali tzv. NDH, provodili teror nad Srbima, Jevrejima, progresivnim i demokratski orijentisanim Hrvatima i pripadnicima drugih naroda i narodnosti.
- 2 Aleksandar Karadorđević (1888-1934), sin kralja Petra, pripadnik vladajuće dinastije u Srbiji, kralj u Kraljevini SHS.
- 3 Petar Živković (1879-1953), general, bliski saradnik kralja Aleksandra sa kojim je izveo šestojanuarski udar 1929. godine, protivnik radničkog i komunističkog pokreta, neprijateljski djelovao protiv NOP-a.
- 4 I književni kritičari u novije vrijeme različito vrednuju Krležinu „Hrvatsku književnu laž”. Stanko Lasić će u knjizi „Krleža - kronologija života i rada” (Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1982, str. 16) zapisati da je Krleža u „Hrvatskoj književnoj laži prvi put radikalno izrekao sudbinu hrvatskog naroda. To je bila negacija mitske svijesti”. Pet godina kasnije u knjizi „Mladi Krleža i njegovi kritičari (1914-1924) u izdanju „Globusa” (v. str. 305) isti autor će zapisati: „S pamfletom Hrvatska književna laž udarena je točka kojom počinje kružni ili spiralni proces, pa će se osnovni stavovi tog pamfleta stalno ponavljati, obnavljati i rekonstruirati, jer su rješenja do kojih je Krleža došao rješenja bez rješenja, kontradiktorne sinteze, bolni oksimoroni. Samo u ovakvom pogledu na Krležu, njegov pamflet iz prvog broja „Plamena” zavređuje punu pažnju. Inače bi ga trebalo tek spomenuti kao danak plaćen mladenačkom anarhizmu i samouvjerenom preziru prema predšasnicima i prema svojim saplemenicima”. Dobar poznavalac Krležinog djela, Vasilije Kalezić, u knjizi „U Krležinom sazriježđu” („August Cesarec”, Zagreb 1982, str. 40) će na istu temu zapisati: „1919. godine pojavio se znameniti Krležin članak, 'Hrvatska

1 ibidem

2 V.Ivan Katalić, *Krleža za i protiv II*, „Globus”, Zagreb - „Komunist”, Zagreb, 1988. str. 313.

slivačeni su kao antihrvatski pamflet, kojim je izdao narodnu tradiciju krčeći svoje mjesto u historiji. A uvijek kada je negativno govorio o raznim hrvatskim stvarima i prilikama, pojavama i događajima, isticao je da to čini u najboljoj namjeri. Za sebe je govorio da je u tim redovima bio liječnik- dijagnostičar sa željom da bolesnik stane na svoje noge i ozdravi. („Kad neko čita Kroatiku može doći do zaključka da sam ja kroatofobil, da mrzim Hrvate, ali zapravo sam liječnik nad krevetom bolesnika i želim da bolesnik ozdravi.“)¹

Nakon smrti neki su ga katolički teolozi svrstali u okvire „katoličke teološke misli“, ističući da je u nju iznikao iz „duhovne situacije hrvatskog naroda“, još preciznije „iz hrvatskog katolicizma“, da je bio „pod kožom, u krvi, hrvatski katolik“, koji je djetinjasto proveo u sjeni kaptolskih crkava. A svoj odnos prema religiji Krleža je možda najbolje izrazio u pismu Marku Ristiću prvog oktobra 1940. godine: „Ja ne vjerujem u bogove, ali ja se ne ljutim na vjernike koji vjeruju da će im bog pomoći, no ja isto tako ne spadam u razočarane vjernike koji mrze boga, jer ga smatraju razlogom raznovrsnih nedostataka svemirskog uređenja (...) Netko tko u boga vjeruje razlikuje se od onoga tko u boga ne vjeruje samo po svom stavu spram jedne fikcije, kao što se i onaj čovjek u Stenjevcu koji vjeruje u Sebe da je Bog razlikuje od onog drugog pacijenta koji to njemu ne vjeruje samo po tome što su i jedan i drugi pacijenti s različitim sistemom u glavi.“²

Uz sve ove protivrječne ocjene o Krleži, teško se ne prisjetiti njegovih riječi iz daleke 1919. godine: „Ja naime oduvijek znam ovu istinu, da dvopakari i kopitari bježe u stado i turaju glave u sredinu i bleje, kada ide vuk. Neka stado bleji! Ja ne znam još jesam li vuk, ali dvopakar ni kopitar nisam, to stoji.“³

(nastavak fusnote)

književna laž“, kao manifest, kao strašna negacija svega što je stvoreno i stvarano u kulturi čitavog jednog naroda. Do danas, taj se manifest nije održao u mnogim bitnim ocjenama, a i Krleža je sam odstupio od njega. Njegova skorašnja riječ o ilirskom pokretu jeste negacija 'Hrvatske književne laži'“.

- 1 E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, t. 4, „Globus“, Zagreb, 1985, str. 133.
- 2 M. Krleža, *Pisma*, NIŠRO „Oslobodenje“ Sarajevo - IKRO „Mladost“, Zagreb - „Globus“, Zagreb, 1988, str. 280-281.
- 3 M. Krleža, „*Srbofil i znameniti borac protiv Beča gosp. Bach*, v.,“ Iz naše književne baštine, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1983. godine, str. 56.

II KRLEŽINO ODREĐENJE POJMA NAROD

Poslije uzmaca Turaka na južnu obalu Save i Dunava, počelo je, po Krleži, buđenje narodne svijesti kod južnoslavenskih naroda koje je dovelo do stvaranja slobodne srpske, crnogorske i bugarske države, do likvidacije turskog carstva 1912. godine, a kasnije i do propasti Austrije. Ta tema buđenja nacionalne svijesti pod uticajem različitih elemenata političke svijesti, koji predstavljaju anahronizme tragično zapletene u vlastitim protuslovljima, ostala je nedovoljno istražena. Isto tako, po Krleži, nedovoljno, kod mladeg naraštaja, izgrađujemo kritički pristup nastanku i razvoju pojedinih južnoslavenskih naroda. To onda omogućava da djeca formiraju predstavu o narodu na osnovu predaje po kojoj je vlastiti narod „velik“, „slavan“ ili, možda, „nesretan i potisnut“, „varan“, „eksploatisan“, itd. „Za posljednjih pedeset godina srpska nacionalna propaganda je, piše Krleža 1937. godine, vođena po liniji političkih konjunktura veoma dobro, moglo bi se reći vješto, dok kod Hrvata, s obzirom na okolnosti u okviru kojih su živjeli do sloma Austrije i zbog prilika koje vladaju danas u našoj zemlji, osjećaj nacionalne pripadnosti taloži se u svijestima kao osjećaj nelagodnog, nesretnog i potisnutog stanja koje odgovara čitavom ciklusu političkih poraza od godine 1968. do sloma Austrije godine 1918. i od proglašenja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca godine 1918. do godine 1935.“¹

Krleža je bio kritičan i prema stavu Druge internacionale² po kojem narodi na jugu od Drave i Dunava nisu bili narodi i da to neće nikada postati. U istu grupu „marksističkih stavova“ Krleža

- 1 M. Krleža, Napomena, „Eseji“ t. 4 „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb 1979. godine, str. 222.
- 2 Druga internacionala, međunarodna organizacija socijalističkih radničkih partija (1889-1914) osnovana uz učešće F. Engelsa. Većina njenih članica izdala je u I svjetskom ratu princip proleterskog internacionalizma.

je uvrštavao i stav austrijskih socijalista koji su bili protiv buđenja nacionalne svijesti.¹ Zbog svega toga je smatrao da, uz niz ostalih zadataka, Enciklopedija Jugoslavije treba da se pozabavi historijom radanja suvereniteta južnoslavenskih naroda „koje su Grci zvali Srbima ili Hrvatima, a zapadnjaci Slovenima”.²

Prepreka bržem razvoju nacionalne svijesti kod naših naroda bila je, po Krleži, i seoska struktura narodne privrede. Zaostalo selo bilo je izvor reakcije. Revolucionarna partija, kao politička organizacija, nije mogla nastati dok nije sazrela revolucionarna svijest u gradovima. Pa i Jugoslavija, 1920. godine, bila je konglomerat u kojem se nije moglo ostvariti jedinstvo. Zato Krleža u svoj „Dnevnik” zapisuje: „Jedinstvom (narodnim) i sličnim neodređenim parolama neka se bakće građanska klasa ako hoće! To je njena stvar! Sve nacionalističke parole o integralnom Jedinstvu mogu da nam nanesu samo štetu”.³ Palanački modeli naše nacionalne svijesti bili su, po Krleži, izraz bijede, nerazvijenosti socijalnih, materijalnih i plitičkih odnosa i pojavili su se kao preživjele šeme iz osamnaestog stoljeća.

Šta je narod? Za Franka Potočnjaka⁴ apstraktna retorika. Za Supila⁵ to je stanje koje nije definisao. Šurmanov⁶ ili Lorkovićev pojam naroda je kaša. Zato se Krleža pita koji narod i ko, u ime koga, u tom narodu? Gospodari u ime kmetstva, kmetovi u ime popova. Svi su oni „narod”, jer je „narod” nešto što se

- 1 „Već Krležine rane spoznaje o naciji i nacionalnom bile su mnogo iznad onih kod njegovih suvremenika, s izuzetkom Vladimira Ilića Lenjina i nekolicine boljševika. Primjerice, bile su nadmoćne spoznajama austromarksista o kojima on inače piše porazno po njih” - Stipe Šušar, „O Krležinim spoznajama o naciji i nacionalnom”, „Sveske”, Institut CK SKBiH za proučavanje nacionalnih odnosa, br. 10/1985. str. 68.
- 2 M. Krleža, *O nekim problemima Enciklopedije*, v. Sa uredničkog stola, „Oslobodenje”, Sarajevo, - „Mladost”, Zagreb, 1983. str. 142.
- 3 M. Krleža, *Dnevnik*, t.2. „Oslobodenje”, Sarajevo - „Mladost”, Zagreb, 1977. str. 142.
- 4 Franko Potočnjak (1862- 1932), advokat, političar i publicista, jedan od osnivača Hrvatsko-srpske koalicije, član Jugoslavenskog odbora, učestvovao u izradi Krfske deklaracije 1917. godine.
- 5 Frano Supilo (1870-1917), političar i publicista, istaknuta ličnost u hrvatskom političkom životu početkom XX vijeka, jedan od osnivača Jugoslavenskog odbora, s A. Trumbićem pripremio „Riječku rezoluciju” i postao jedan od inicijatora Hrvatsko-srpske koalicije.
- 6 Đuro Šurman (1867-1937), istoričar književnosti, naprednjak, koalicionaš, ministar u staroj Jugoslaviji.

može voditi.¹ Nekima je jedini građanski poziv da vode narod, ali u ime koga? Zato Krleža, daleke 1918. godine i kaže, nemamo naroda, a narod nema nas. Šta smo mi njemu, a šta on nama? Hekube. „Narod, to je lice, subjekt, čovjek, pojedinac, netko tko sjedi na oltaru ili vodi civilnu parnicu.”²

Svi kukaju za narodom u mraku i tmini. A šta je narod? Entitas nationis ili entitas populi? To su dva identiteta i dvije svijesti. U njima ima dosta slavjanskoserbske etatističke i hrvatske državopravne šeme, koje u potpunosti nije uspjela prevladati ni Komunistička partija Jugoslavije i vratiti ih kao sablasti u grob. Zato je Krleži teško definisati nacionalnu svijest. Uzalud se tješio da su se time mučile i „velike” nacije (navodio je primjer De Gola³, koji je rekao: „Francuska je izronila iz mraka vjekova i ja o toj Francuskoj imam određenu ideju”, ali koja je to ideja, De Gol nikad nije tačno rekao). Znao je samo da potisnuta nacionalna svijest uvijek znači zračenje uragana i da naciju ne možemo smatrati, niti od nje tražiti, da bude onakva kakva je bila u osamnaestom ili devetnaestom stoljeću.

Po Krleži, kod nas, u oblikovanju nacionalne svijesti i nema nečeg izvornog što se nije na istorijskoj pozornici pojavilo kao kobno zakašnjenje. Nacionalna svijest je nešto što spada u magične pojave, koje se ne mogu odgonetnuti ni teorijom o proizvodnim snagama, o sredini, socijalnim uslovima. „Čudan, često tajanstven osjećaj narodnosti ne da se svrstati ni u kakve kalupe,

- 1 „U Krležinoj viziji Narod nismo mi - malogradani, trgovci, sitnopoljednici, bankari, plemići, profesori i vjeroučitelji - nego je to ona crna gomila zgaženih i poniženih bića po kojima mi (htjeli mi to ili ne) gazimo i pljujemo. Koliko god Krleža vidi tu apstrakciju kao istinsku živu supstanciju što se pruža preko cijele zemaljske kugle, ipak je taj narod za njega prvenstveno simboliziran onim što je bila svakodnevna prisutnost njegova djetinjstva i njegove mladosti, a to je panonski seljak ili nepregledna masa slavenskog življa od Jadrana do Vladivostoka. Taj narod, to je ona povorka mrtvih satinja i divizija iz *Bitke kod Bistrice Lesno* (1924) i ona šuma iz *Magyar kiralyi honved novele* (1922), koja pjeva bez obzira na to što po njoj udaraju granate. To su Obespravljeni ma gdje se oni nalazili i ma gdje oni trpjeli.” (S. Lasić, *Mladi Krleža i njegovi kritičari* (1914-1924), „Globus”, Zagreb, 1987. str. 310.).
- 2 M. Krleža, *Dnevnik*, „Oslobodenje”, Sarajevo, - „Mladost”, Zagreb, 1977. str. 337.
- 3 Šari de Gol (1890-1970), francuski general i državnik, na čelu Pokreta otpora u Francuskoj tokom II svjetskog rata.

ni lingvističke ni sociološke".¹ Kada se definišu naše nacije, definišu se još uvijek po kriterijima devetnaestog stoljeća. U njima nema dvadesetog stoljeća. Krleža navodi Ničea², po kojem „ljudi, koji čitaju iste novine, misle da pripadaju istoj naciji“.

Pa koji su to elementi nacije: teritorijalna povezanost, jezik, ekonomsko i političko zajedništvo, zajedništvo kulture, zajedničko porijeklo, zajednička svijest, zajednička država i državnost, ili nešto drugo? Zadržaćemo se na onim elementima koje navodi Krleža. To su, prije svega, jezik, geografska podloga, privredna povezanost, etnička masa, feudalna i građanska etatizacija te mase, razne predaje, legende itd. Šta sve može biti uzeto za element nacionalne svijesti Krleža pokazuje na primjeru Dostojevskog³, koji je čak zamisao istočnog grijeha prenio u oblast ruske narodne svijesti kao jedan od njenih najbitnijih elemenata.

Bez državnog suvereniteta nema političke i kulturne slobode. Ali, narodna svijest se stala razdvajati na uzajamnoj religijskoj negaciji. Od tada narodnost se uči i na propovijedima u crkvi,⁴ po kojima je srpska nacionalna crkva vrhunaravna vrijednost ovog naroda, a po tim crkvenim propovijedima o katoličkoj kosmopolitskoj narodnosti Hrvati-katolici su i zaboravili da je njihova „narodna“ crkva postala instrumentom talijanske državne politike. Na toj osnovi, negacija Katoličke crkve od Hrvata-ateista dovela je, po Krleži, do njihove moralne izolacije od vlastite katoličke sredine. Krleža je bio protiv patrijarhalno zaostalih „ideala“, za poricanje svih elemenata koji nacionalnu svijest grade po romantičarskom kalupu devetnaestog vijeka i koji predstavljaju preživjele, reakcionarne svijesti. On je bio za razmatranje savremene nacionalne problematike na način koji

- 1 M. Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojmova 4*, „Oslobođenje“, Sarajevo - „Mladost“ Zagreb, 1975. godine, str. 28.
- 2 Fridrih Niče (1844-1900), njemački filozof i pjesnik.
- 3 Fjodor Dostojevski (1821-1881), veliki ruski romansijer.
- 4 „Krleža, naime, za razliku od onih koji su insistirali na nekom vulgarnom materijalističkom, ekonomističkom i biologističkom tumačenju nacije u ime marksizma, insistira, uz ostalo, i na značaju osjećaja narodnosti, odnosno na nacionalnoj svijesti, smatrajući da se kroz pokoljenja putem vaspitanja i obrazovanja, kroz čitanje ovakve ili onakve literature, slušanjem crkvenih pridika, itd. među ljudima, pripadnicima istog naroda, stvara jedna duhovna podudarnost, identičnost, predstava o zemaljskoj stvarnosti, interesima, udesu, sudbini itd.“ (Živko Sučurlija, „O Krležinom poimanju nacije“ „Sveske“, Institut CK SKBiH za proučavanje nacionalnih odnosa br. 10/1985. str. 161)

neće biti zatrovan grčko-latinsko-islamskim raskolom kao elementima nacionalne svijesti koja djeluje rastvorno. „Jadni su narodi koji ni u socijalizmu nemaju nikakvog dokaza o svom identitetu osim srednjovjekovnih fresaka. Na tome grade svoju nacionalnu budućnost“, pisao je Krleža 1967. godine¹. Zato je tražio da se pojam nacije definiše na Marksov način, koji će lišiti transcendentalne pretpostavke od elemenata nacionalne svijesti.

Narodnost, to je za Krležu bila i geografija koja se nekad učila u obliku tendenciozne, jednostrane, ekskluzivne, političke propagande koja se pretvorila u propagandistički aparat. Osjećaj narodne pripadnosti, i po njemu, može biti izgrađen i na zajednici uslovljenoj prirodnom povezanošću. Ali da to i ne mora biti uvijek tako, Krleža navodi primjer istočne i zapadne obale Jadranskog mora. Unatoč prirodnoj povezanosti, nije se na tim prostranstvima formirao jedan narod. Kavkaz, Balkan, Mala Azija, Srednji istok, dunavski bazen, primjeri su kako se narodi koji žive na jednom teritoriju nikad nisu slili u jedan narod. Ili, Krleža navodi primjer austrijske granice gdje su živjela dva naroda (Srbi i Hrvati) na istom teritoriju, u istim socijalnim uslovima, pod istim istorijskim okolnostima, govorili istim jezikom, ali su se uzajamno negirali. Naši narodi formirali su na istočnoj jadranskoj obali tridesetak političkih narodnih suvereniteta, gradili su crkve po svom ukusu, stvarali elemente svog slikarstva. Krleža će pretjerano reći da je narod zajednica jezika, jer nema naroda koji bi govorio dva jezika dok ima primjera da jedan jezik govore dva naroda: Englezi i Amerikanci, Norvežani i Danci, Flami i Holandani, Irci i Englezi, Alzašani i Nijemci.

Uzdizanje narodne poezije, kao simbolike jednog mrtvog istorijskog perioda, na rang nacionalnog ideala, Krleža je nazivao intelektualnim zakašnjenjem. Smetale su mu i interpretacije po kojima smo, u dobroj mjeri, kao narod odgojeni uz narodnu pjesmu. Tu romantiku naše narodne pjesme smatrao je za pjesničku tlapnju nad istorijskim stratištima, „težak uzdah nad smrtnosti naše civilizacije“. Narodna poezija satkana je od leleka pokoljenja kao pučka, gruba logika bijede „kompendij našeg primitivnog, arhajskog znanja, ona je, u jednu riječ, duhovni point d'honneur siromaštva“. Krleža se ismijavao na račun deseterca kao tobože najdubljeg smisla našeg istorijskog opstanka. Zato je

- 1 M. Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojmova t. 4*, „Oslobođenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1975. str. 8.

i zapisao da nam je sljepački deseterac postao jalovom nadom i „ako tako produžimo krepat ćemo na ovoj historijskoj cesti“. Narod se, smatrao je, treba izraziti nekim novim, a ne deseteračkim, arhajskim, patrijarhalnim formulama. „Na tako romantičarski način mislili su i naši stari da bi trebalo 'produbiti viteški duh' naivnim parolama: 'Pjesma nas je održala, njojzi hvala', a meni danas takvi loši stihovi ne govore više ama baš ništa".¹ I zašto naš narod nije dalje od vica otišao, pitao se Krleža.

Krleža nije mogao da shvati da sami sebe ustrajno prikazujemo u najbanalnijoj folklorističkoj rasvjeti, „a onda se čudimo što su nas svrstali u etnografski muzej kao lutke u gaćama i opankama”.² Jesu li šajkača i fes nacionalne kape!? I ti Dumaj svetu reci, da svoj narod Hrvat ljubi, lijepa naša puna flaša. To ti je naš narod, pisao je Krleža. Međumurac i mađarski Zadunavac bliži su jedan drugom po šaranju uskršnjih jaja, po preslicama, kolačima, nošnjji, običajima nego Međumurac i Konavljani. „Te voštane pojave nacionalne, kulturne i socijalne svijesti, koje nas ne gnjave samo po etnografskim muzejima svojim nošnjama i svojim običajima, svojom narodnom pjesmom, svojim tamburicama, svojom lošom kuhinjom, i harmonikama, gočevima, tupanima, trubama, klarinetima, diplomama, plisiranim suknjama, vezivom i plesovima, patetični su simboli naših ilirskih narodnosti”.³ Krleža je jedan od onih autora koji su ukazivali da su Hrvati i Srbi koji su živjeli kao carski graničari bliži jedni drugima nego gradovi koji su ih odgojili u narodnoj svijesti na crti ekskluzivnog srpstva ili hrvatstva. Razlika između dalmatinskog Zagorca koji živi bjednije od svoje koze i zagrebačkog „prosječnog nosioca nacionalne svijesti” feudalnog hrvatstva, ta distanca je nerazmjerno veća unutar tog hrvatstva nego u različitoj nacionalnoj svijesti kod istih socijalnih slojeva. Prosječan Negotinac, po njemu, bliži je bugarskom prosječnom tipu nego Srbinu kraj Budima kojeg prezire kao prečanina i inostranca, jer se u okviru srpske nacionalne svijesti Austrija smatrala sablašću koja dijeli srpstvo na zonu Srbijanaca i prečana.

1 M. Krleža, *Zastave 1. „Oslobodenje”*, Sarajevo - „Mladost”, Zagreb, 1976. godine, str. 253.

2 M. Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojmova 3. „Oslobodenje”*, Sarajevo - „Mladost”, Zagreb, 1975. god. str. 117.

3 M. Krleža, *Teze za jednu diskusiju iz 1935. godine v. Eseji 5. „Oslobodenje”*, Sarajevo - „Mladost”, Zagreb, 1979. god. str. 220.

Narodnost, slikovito će zapisati Krleža, to su uspomene na zastave, ratove, uniforme, na prošle dane, karnevale i krvave dane. Narodnost su snovi kako bi moglo biti bolje nego što jeste. To su pročitane knjige. To su popularna izdanja naših matica koja bude iluzije o hrvatskim i srpskim kraljevima, o velikoj i slavnoj prošlosti, pjesme koje nas vode putem nacionalnih obmana. Narodnost je pamćenje kroz vijekove. Te malograđanske šeme narodne svijesti pretvorile su se u bolećivi kampanilizam. „Ja bih umro od stida prije nego što bi se pozvao na nekoga svog mrtvog kralja, a vi, oprostite, od tih istih utvara stvarate patetično božanstvo nacionalne tradicije i poslanstva, i ako to nije dim, što je onda dim na ovom svijetu (...) ja ne znam kakvo je to prokletstvo da se ne možete oteći opanku? Zar vi zaista nikada niste pomislili od čega je zapravo sastavljen vaš nacionalni mitos: od opanaka, od poderanih opanaka, od crkvenih zvona, od rakije, od kolača, od kobasica, od tamburica o Božiću, od naivnog klečanja nad grobovima mrtvih feudalnih kriminalaca i barbara, od grobalja i zvonika, od grobalja, znači per saldo - od dima i od tamjana”.¹ Mogli bismo reći da ni do danas nismo uspjeli izbjeći vulgarno preuveličavanje nekih prošlostoljetnih nacionalnih romantičkih svetinja.

Krleža se zalagao za to da se u području naše nacionalne prošlosti pođe od toga kako je nastajala i kako je nastala nacionalna svijest, gdje i pod kojim društvenim uslovima se radala, i šta se sa društvenim promjenama promijenilo u elementima nacionalne svijesti. Jer, nacija za njega ne predstavlja neku statičku konstrukciju, niti konstantu, „ni kabinetski profilirani fantom” već se trajno mijenja i više je nalik na „korablju na talasima nego na solidnu zgradu sa nepokretnim temeljima”. Sve se vrlo polagano giba na ovoj kugli, a naročito narodna supstanca, zapisao je lijepo Krleža daleke 1920. godine. Dakle, nacija se razvija i nije nešto što će i u budućnosti ostati neizmijenjeno. Nacija je kao velika rijeka koja mijenjajući svoje tokove predstavlja pojavu trajne promjenljivosti. Odnosi u svijetu se bitno mijenjaju i nacije često ne nalikuju više na one za koje smo uvjereni da ih poznamo po raznim šemama. „Narodi u historiji nisu moralne ni tjelesne konstante i ne treba ih idealizirati u misaonom ili pragmatikom smislu kao da bi bili jedinstveni i

1 M. Krleža, *Banket u Blitvi III*, „Oslobodenje”, Sarajevo - „Mladost”, Zagreb, 1980. str. 136.

cjeloviti organizmi, koji traju u prostoru i u vremenu po nepromjenjivim zakonima. Narodi su podvrgnuti trajnim izmjenama, pak prema tome ni naši narodi nisu u tom pogledu nikakav izuzetak".¹ Dakle, ne smiju se apsolutizovati ni jedni sociološki elementi koji naciju čine nacijom, bez obzira je li to religija, jezik, kultura u užem ili širem značenju te riječi itd. Naciju treba posmatrati kao dio socijalnog procesa kojeg se ne smije zanemarivati u odnosu na neke druge faktore.

Krleži je smetalo poklonstvo lažnim božanstvima nacije, nacionalne misije, državotvornosti. Smetala mu je podjela na „velike“ i „male“, „napredne“ i „nazadne“ narode. U pismu G. Illyesu, 28. februara 1977. godine, povodom ankete o „velikim“ i „malim“ narodima, o „velikim“ i „malim“ jezicima, Krleža je to nazvao praznim frazama jer nema „velikih“ i „malih“ naroda niti „velikih“ i „malih“ jezika.² „O, prokleti ovaj fantom od nacije.“³ U tom kontekstu treba posmatrati i njegov poklik da je prevladavanje nacije najosnovniji zadatak vremena!

- 1 M. Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojmova 4* „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1975. godine, str. 22.
- 2 M. Krleža, *Pisma*, NIŠRO „Oslobodenje“, Sarajevo - IKRO „Mladost“, Zagreb - „Globus“, Zagreb, 1988. godine, str. 168.
- 3 M. Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojmova 4*, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1975. godine str. 22.

III

ULOGA JEZIKA U KONSTITUISANJU NACIJE

Mnogi autori uzimaju jezik kao konstitutivni elemenat nacije i njenu osnovnu karakteristiku. Po njima, jedan jezik znači i jednu nacionalnu pripadnost. Tačno je da je dosta nacija imalo jezik kao osnovu za svoju nacionalnu diferencijaciju, ali je bilo i ima i suprotnih primjera. Možda je stav o jeziku kao bitnoj karakteristici nacije bio najdominantniji u evropskoj društvenoj misli, iako on nije važio ni na svim jugoslavenskim prostorima. Naime, ni na području srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog jezika nije vrijedilo pravilo jedna nacija - jedna jezička varijanta. Pa ni hrvatskosrpski/srpskohrvatski jezik nije nacionalno homogen jer njihove govore četiri nacije, oni koji se izjašnjavaju kao Jugoslaveni, kao i pripadnici više narodnosti.

Razni autori različito gledaju na ulogu jezika u konstituiranju nacije. Tako Zvonko Lerotić smatra da je jezik u evropskih naroda bio „veoma značajan, a ponegdje i ideologijski najizrazitiji činilac individualizacije naroda i nacija“.¹ I Veljko Cvjetičanin uzima jezik kao „okvir nastanka nacije“.² Mihovil Pavlinović³ dovodio je u pitanje stav da je jezik suštinsko obilježje nacije: „U Americi i u Švajcarskoj državna je zajednica vanjsko obilježje narodnosti, po kojoj ljudi, govoreći različitim jezicima, koji njemačkim, koji francuskim, koji španjolskim, koji inhliskim svi se ipak priznaju narodnosti, jedni amerikan-

- 1 Lerotić Zvonko, *Nacija*, Biblioteka „Kulturni radnik“, Zagreb, 1977, str. 73.
- 2 Veljko Cvjetičanin, *Marksizam i nacija*, Marksistički centar, Split, 1974. godine, str. 7.
- 3 Mihovil Pavlinović (1831-1887), političar i pisac, pobornik ujedinjenja Dalmacije sa Hrvatskom.

ske, drugi švajcarske. Belgijanci, oni vam poizbor govore i pišu francuski: ipak ponos im je belžijansko ime (...) Irci: oni ti već imaju isti književni jezik, iste običaje kao što Englezi; ipak (...) tako poglavito vjerozakonski odnošaji odlučuju narodne težnje (...) dakle vidiš, da ga narodnost nije u samu jeziku!"¹

Dakle, po Pavlinoviću, jezik, ipak, ne može biti dovoljan za stvaranje nacionalne zajednice. U jednoj naciji može biti više jezika (Švicarska), a pripadnici više nacija mogu govoriti istim jezikom. Irci i Englezi govore istim jezikom kao i Englezi i Amerikanci; Brazilci i Portugalci; Norvežani i Danci. Ali, ako i možemo reći da je u svim tim slučajevima isti jezik, ne možemo reći da je isti narod. Ili, kod nas istim jezikom govori više naroda: Srbi, Hrvati, Muslimani, Crnogorci. Prema tome, jezik se ne može uzeti kao apsolutni indikator odrednice nacije.

Jezik može, u datim okolnostima, biti ne samo faktor jačanja već i slabljenja nacionalne svijesti. Koliko je, na primjer, upotreba latinskog jezika u Katoličkoj crkvi kod nas negativno uticala na jačanje nacionalne svijesti Hrvata?

Bez sumnje da i jezik i religija mogu imati korelativni odnos sa interakcijom među pripadnicima različitih religija i nacionalnosti. O tome Juriel Vajnrajh piše: „Verska podjela deluje kao još veća prepreka integrisanju komuna nego jezik, tako da je u dvojezičkim ali jednoreligijskim komunama kontakt dvaju jezičkih grupa osetno intimniji. Žitelj takvih sela po pravilu je svesniji veroispovesti svoga suseda nego njegovog maternjeg jezika.”²

O uticaju jezika i pisma na nacionalnu afirmaciju jugoslovenskih naroda pisao je i Marks u tekstu „Britanska politika - Turska”: „Ovi Južni Slaveni ne samo da naseljavaju veći dio Turske već i Dalmaciju, Hrvatsku, Slavoniju i južnu Mađarsku. Svi oni govore istim jezikom, koji je veoma sličan ruskom, i koji zapadnom ulu zvuči muzikalnije od svih slovenskih jezika. Hrvati i dio Dalmacije su rimokatolici, a svi ostali pripadaju pravoslavnoj crkvi. Rimokatolici upotrebljavaju latinicu, dok pripadnici pravoslavne crkve pišu ćirilicom, kojom se takođe služe Rusi i kojom su pisani staroslavenski crkveni tekstovi. Ova

okolnost povezana sa različitošću vjeroispovijesti doprinijela je da se zaustavi svaki nacionalni razvoj koji bi obuhvatio cijelu jugoslovensku teritoriju. Čovjek iz Beograda možda neće biti u stanju da čita knjige štampane na njegovom jeziku u Zagrebu ili Beču, on će se, možda, protiviti čak da ih i u ruke uzme zbog 'inovjerne' azbuke i pravopisa kojim su štampane, dok će mu predstavljati veoma malu teškoću da pročita i razumije knjigu štampanu u Moskvi, na ruskom jeziku, pošto ova dva jezika, naročito u staroslovenskom etimološkom pravopisnom sistemu, izgledaju sasvim slično, i zato što je knjiga štampana pravoslavnom azbukom. Masa pravoslavnih Slavena čak ne želi da štampa u svojoj zemlji ni svoja sveta pisma, liturgije i molitvenike, zato što su uvjereni da postoji neka posebna ispravnost, ortodoksnost i posvećenost u svemu što se štampa u svetoy Moskvi ili u carskoj štampariji u Petrogradu. Uprkos svim panslavističkim naporima zagrebačkih i pariških entuzijasta, srpska, bugarska i bosanska raja, slovenski seljak u Makedoniji i Trakiji, imaju mnogo više nacionalnih simpatija, mnogo više dodirnih tačaka, mnogo više načina za intelektualno saobražanje sa Rusom nego sa Jugoslovenom, rimokatolikom koji govori isti jezik.”¹

Dakle, po Marksu, na našem srpskohrvatskom govornom području religija je bila snažniji faktor povezivanja nego jezik. Ali jezička je granica, po pravilu, u većini nacionalnih pokreta Evrope bila važnija od konfesionalnih i nekih drugih. To je kriterij koji se i danas često upotrebljava u razmatranju nacionalnog diferenciranja kod mnogih autora. Sigurno da je jezik bio važan faktor diferencijacije u onim socijalnim sredinama u kojima su jezičke razlike velike. Može li se govoriti o istoj ulozi jezika u nacionalnoj diferencijaciji na našem tlu ili je riječ o određenim specifičnostima hrvatskosrpskog ili srpskohrvatskog jezičnog područja gdje je, uglavnom, riječ o jednom jeziku?

Kako na sve to gleda Miroslav Krleža? Koliko jezik utiče na nastanak i razvoj nacionalne svijesti Krleža pokazuje na primjeru Mađara. Definisati mađarsku naciju za njega znači definisati problematiku mađarskog jezika, tj. „životvorni fluid” koji veže milijune ljudi u jednu cjelinu narodnog osjećanja.

Svjesni takve uloge jezika za razvoj nacionalne svijesti, a u cilju „italijaniziranja” stanovništva, osvajači sa zapadne jadranske obale su i izbacivali hrvatski jezik iz katoličkih sjemeništa.

1 Pavlinović Mihovil, *Razgovor o slavenstvu, jugoslovenstvu, srbo-hrvatsvu, Zadar, 1876, str. 21.*

2 Vajnrajh Juriel, *Jeziči u kontaktu*, „Kultura” br. 25/1971, str. 61.

1 K.Marx - F.Engels, *DELA*, T.12, „Prosveta”, Beograd 1975. str. 8-9.

U istom cilju bilo je i poricanje borbe za međunarodnu ravnopravnost našeg jezika koja je vođena još u devetom stoljeću (borba za crkvenu slavjenštinu i glagoljicu), kao simbola borbe za afirmaciju vlastite narodnosti. Krleža navodi primjer dolaska pape 1077. godine u Zadar, kad ga je narod u Katedrali svete Stosiđe dočekaio i pozdravio slavenskim pjesmama. To je bila narodna demonstracija protiv tristogodišnjeg papinskog mišljenja „da naš narodni jezik nije dostojan da se njime slavi Gospodin“. „Taj osjećaj jezične pripadnosti dakako da se nije podudarao sa zapadnoevropskom suvremenom formulom narodne svijesti“,¹ ali se, po Krleži, ne može negirati da je to bio protest protiv nepriznavanja narodnog jezika u crkvi i protiv latinske, antinarodne, politike koju je crkva vodila. Hrvati su pokršteni iz Rima, ali se među njima proširilo glagoljaštvo kao prvi vid narodne pobune. Narod na istočnoj obali prvi je preveo Sveto pismo na svoj jezik, izmislio tri pisma i veličao Boga svojim jezikom.

Krleža je bio vrlo oštar u kritici omalovažavanja narodnog jezika koje je dolazilo od zapadne jadranske obale i po kojem je on, tobože, pastirski, bez tradicije, jezik koji se tek rada itd. Zamjerao je Mađarima što su slali naše ljude na vješala samo zbog toga jer su htjeli govoriti, učiti i pisati na svome maternjem jeziku. „Kad netko govori blitvinski, on za Hune laje.“² Tridesetih godina ovog stoljeća, Krleža je razmišljao o tome kako se moglo dogoditi da se jezik ne zove hrvatski, a on je međa koja dijeli narod od naroda. Ta ideja, da nema naroda bez jezika, isticao je Krleža, javljala se kod svih slavjanofilskih prosvjetitelja od Bugara do Krapine. Ali niko još, pisao je on 1943. godine, nije uspio opisati kako narod govori.

Na pitanju jezika može da se razvija i jezički nacionalizam. Krleža o tome 1917. godine progovara sljedećim stihovima:

„O jeziku, rode, da ti pojem, o jeziku
glupom tvom i mudrom mojem“.

Dokle seže jezički šovinizam Krleža je navodio još jedan primjer. Dok je bio u Mađarskoj nije mogao sobaricu poslati ni po kavu u prodavnicu ako ne zna mađarski „jer je sada šovinizam

- 1 M. Krleža, *Zlato i srebro Zadra*, v. Likovne studije, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1985, str. 68.
- 2 Krleža, *Banket u Blitvi III*, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1982. str. 21.

opet podigao glavu u tolikoj mjeri da nigdje nikoga ne poslužuju ako ne zna mađarski“.¹

Povodom reagovanja u javnosti na pojavu „Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika“² i „Prijedloga za razmišljanje“ grupe članova Udruženja književnika Srbije, koji su - s obzirom na njihovu idejnu suštinu i političke posljedice - ocijenili kao pokušaj oživljavanja nacionalističkih strasti i smišljena politička akcija protiv bratstva i jedinstva naših naroda, Krleža - i sam potpisnik Deklaracije - nervozno januara 1968. godine postavlja pitanje „Šta je nacionalizam? Gospodi je sve što se govori protiv Deklaracije 'progresivno', i baš ništa nije nacionalizam oko nas osim Deklaracije, 'koja je bila i ostala izazov'“.³ Da li je u pravu Vlado Mađarević kada kaže da je Krleža „zbog svoje težnje za očuvanjem specifičnosti hrvatske književnosti i jezičnog izraza nepromišljeno potpisao poznatu Deklaraciju o posebnom hrvatskom književnom jeziku, ne shvatajući odmah njezinu nacionalističku pozadinu i razorne posljedice za jugoslovensku zajednicu, ali je ubrzo uvidio svoj pogrešan korak i korigovao ga raznim izjavama o 'jedinstvenom

1 M. Krleža, *Sprovod u Theresienburgu*, v. Drame IV, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1981. str. 107.

2 Na početku 1967. godine sakupljali su se potpisi za „Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika“, čime se željelo uticati na poslanike u Saboru za izmjenu člana Ustava o nazivu jezika. Među kulturnim i naučnim radnicima koji su potpisali Deklaraciju bio je i M. Krleža. Zbog toga je zatražio da bude razriješen dužnosti člana Centralnog komiteta SK Hrvatske. Pišući o tome, dr Dušan Dragosavac ističe da je Krleža rekao, obrazlažući dr Vladimiru Bakariću kako je došlo do toga da potpiše Deklaraciju, da je mislio da se radi „o amandmanu na Ustav kojim će se postaviti pitanje jezika, pretpostavljajući da iza toga stoji CK, što su mu, izgleda, neki uticajni pojedinci sugerisali (...) usvojena je i Krležina ostavka na članstvo u CK (...) Bakarić i više nas u Predsjedništvu i Izvršnom komitetu smatrali smo da Krleža ne bi trebao podnijeti ostavku, već da bi dovoljno bilo da iznese svoj stav o jeziku što je, inače, i ranije i poslije govorio. Međutim, bila je stvorena takva situacija, pritisak je bio tako jak da je to bilo nemoguće, i onda se riješilo da se prihvati ostavka. I tada sam smatrao, a smatram i danas, da nismo dobro uradili, mada to nije bitno utjecalo na odnose između Krleže i političkog rukovodstva. Krleža je podnio ostavku na članstvo u CK, ali je i dalje ostao član SK. Svojim kasnijim držanjem pokazao je da je njegov potpis na Deklaraciji bila politička greška koje je bio svjestan“ (v. dr Dušan Dragosavac, *Zbivanja i svjedočenja*, „Globus“, Zagreb, 1985. str. 22)

3 M. Krleža, *Dnevnik 5* „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1977. str. 296.

hrvatsko-srpskom jeziku' i potvrđujući stalno svoju staru jugoslavensku orijentaciju".¹ Sam Krleža je obrazlagao da je „Deklaraciju” potpisao kao amandman za izmjenu jednog ustavnog člana o nazivu hrvatskog i srpskog jezika.² Godine 1978. ponovio je da je odbacio sve političke zaključke „Deklaracije” jer su bili glupi i „politički štetni”, ali bilo je došlo dotle da je bio napravljen popis riječi koje se nisu smjele upotrebljavati u radio-emisijama, a bilo je i forsiranja nekih arhaičnih i već zaboravljenih riječi. „Deklaracija je u svakom slučaju prokleta stvar.”³ Sastali su se 'eksperti' Novog Sada i Zagreba da pišu riječnik zajedno s kroatizmima i srbizmima, a oni nameću svoje

1 Vlado Madarević, *Diskontinuitet i konstante Krležine kritičke i revolucionarne misli*, v. „Sveske”, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, br. 10/1985, str. 163

2 v. E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, t. I. „Globus”, Zagreb, 1985, str. 13.

3 „Mene su pozvali u Akademiju toga dana kad je trebalo potpisati. Svi su se bili skupili. Pročitao sam tekst i odmah upozorio na drugi dio, odnosno na posljednji pasus ili dva, da bi mogli djelovati dvosmisleno prema Srbima. Ali na to su svi rekli da je tekst sada nemoguće mijenjati, da je tekst već odobren od petnaestak institucija u Hrvatskoj, da bi svaka izmjena tražila nova dva-tri mjeseca da se pređe isti put... I tako dalje. Dobro, nisam insistirao, potpisao sam”. v. Boro Krivokapić, *Pitao sam Krležu* „Reporter”, Beograd 1982, str. 18-19.

U pismu Vladimiru Bakariću, 18. aprila 1967. godine, Krleža piše:

„Poštovani družo predsjedniče,

Potpisao sam Deklaraciju kao amandman za izmjenu jednog ustavnog člana o nazivu hrvatskog i srpskog jezika uvjeren da je takav zahtjev potpuno opravdan. Da sam to učinio bez ikakve skrivene misli ili neke političke kombinacije, smatram da je neosporno.

Zbog ovog potpisa moje je ime izvrgnuto na političkim sastancima, u školama, u fabrikama, u štampi i na javnim zborovima ruglu i najgrubljim pogrdama, da sam partijski i nacionalni izdajnik, sijač razdora, neprijatelj narodnog jedinstva, senilni šoven koji je pljunuo na svoju prošlost i tako dalje.

Da svojim pedesetogodišnjim radom i djelovanjem u okviru našeg socijalističkog pokreta dokazujem kako su sve ove teške riječi nedostojne insinuaciji, mislim da u ovom trenutku predstavlja jalov napor.

Priznajem Savezu komunista pravo da poziva svoje članove na disciplinsku odgovornost po kriteriju političkog oportunizeta, ali kako danas, usred ove atmosfere uznemirenih duhova, nisam u kondiciji da objektivno obrazložim sve motive svog individualnog postupka, to Vas družo predsjedniče, molim, da budete pred CK tumačem moje molbe da me riješe članstva u CK.

Sa drugarskim pozdravom

M. Krleža”

(v. M. Krleža, *Pisma*, NIŠRO „Oslobodenje” - IKRO „Mladost”, Zagreb, „Globus”, Zagreb, 1988, str. 21)

srbizme i brišu kroatizme gdje mogu. Pusti, brate, kroatizme, jesu li pametni ili nisu, tu su. A radilo se u ono vrijeme o tome, da je 'ožujak' bio zabranjen i 'srpanj' nije smio da živi. Smatraju to nekom hrvatskom karakteristikom nacionalnog identiteta, pa brišu, a to je besmisleno”.¹

Za mnoge poštovaoce i poznavaoce Krležinog djela bilo je pravo iznenađenje da je on potpisao Deklaraciju. „Mi, jednostavno, nismo vjerovali da je Krleža to uradio.”²

Očito da je i samom Krleži zbog toga bilo dosta teško. „U Fragmentima Dnevnika iz godine 1967. Krleža priča o snu što ga je sanjao u noći od 8. na 9. listopada: u Kazališnoj kavani pojavio se Petar Dobrović, ali nije htio pričati Krleži: da li je istina da je potpisao Deklaraciju!? Bio je to ključni događaj za Krležu 1967. (...) Čin je protumačen od političkih struktura kao izrazita nacionalistička manifestacija, poduzete su energične mjere, koje katkada prelaze granice očekivanog (posebno zahvaljujući Milošu Žanku), izrečene su brojne partijske kazne i napokon, ono osnovno: Krleža je prestao biti članom Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske (...)

27. kolovoza sanja da ga Ranković s trabantima ispituje o Deklaraciji, a Krleža mu sabrano tumači smisao svog potpisa.”³

Krleži je smetao i engleski jezik ovako, dnevno, prisutan na televiziji, u muzici i filmu. Time se, po njemu, potiskuje nacionalna samosvijest, jer se naši građani osjećaju manje vrijedni, može se kod njih javiti osjećaj inferiornosti spram engleskog. „Djeca koja uče strani jezik kao jezik višeg tipa civilizacije inferiorna su.”⁴

Prateći rasprave o tome da li postoji jugoslovenski jezik, šta su srpskohrvatska ili hrvatskosrpska varijanta, kakva je to posebna varijanta hrvatskog književnog jezika za razliku od srpskog književnog jezika, Krleža početkom novembra 1967. godine zapisuje u „Dnevnik”: „Sviram svoju staru gramofonsku

1 E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, t. 4., „Globus”, Zagreb, 1985, str. 35-36.

2 v. Vasilije Kalezić, *U Krležinom sazrijevanju*, „August Cesarec”, Zagreb 1982, str. 43.

3 v. Stanko Lasić, *Krleža-hronologija života i rada*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb 1982. str. 403 i 404.

4 E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, t. 4. „Globus”, Zagreb, 1985, str. 181.

ploču o jednom jeziku koji se zove hrvatski ili srpski."¹ Nije li to, da su srpski i hrvatski jedan jezik, govorio i putem Kamila u „Zastavama”? „Ja sam od kad pišem mislio i govorio da je to jedan jezik koji su Hrvati oduvijek zvali hrvatski, a Srbi srpski. I to je dobro poznato. Nitko ne kaže da govori hrvatsko-srpski ili srpsko-hrvatski, nego svi kažu govore hrvatski odnosno srpski. Tako je, na ulici, tako je u školi, tako je u životu uopće, a život je često najbolja mjera stvari.”² I zaista, hrvatskosrpski odnosno srpskohrvatski kao jezik Hrvata, Srba, Muslimana, Crnogoraca i drugih kome je on maternji - bez obzira na različitost u varijantama, jedan je standardni jezik. On je temelj književnosti, kulture i kulturnih tekovina ovih naroda, zajednički medij nacionalnih kultura, sa osobenostima standardno-jezičkog izraza kojeg treba njegovati u interesu tolerancije i unapređivanja jezičke kulture.

Krleža je smatrao da je i pismo jedno, zajedničko, jer su Hrvati pisali glagoljicom, te da je ćirilica isto tako hrvatsko istorijsko narodno pismo kao i glagoljica. Posebno je ukazivao na ozbiljnost jezičkog pitanja u Bosni i Hercegovini, koja nikad nije bila pravoslavna, srpska, a niti „latinska” i hrvatska. Zato samo dosljednom primjenom i provođenjem književnojezičke politike u ovoj republici moći će se uspješno suprotstavljati bilo unitarističkom, bilo separatističkom nacionalnom jeziku.

Za Krležu i nije bilo toliko važno da li je riječ o jednom, dva ili tri jezika,³ već možemo li ostvariti neki zajednički jezik. U eseju „Duh individualne pobune”⁴ piše da su od „jezičkog jedinstva” daleko važniji problemi intelektualne i moralne svijesti. Rasprave o jedinstvu ili nejedinstvu našeg jezika, po njemu,

1 M. Krleža, *Dnevnik 5*, „Oslobodenje”, Sarajevo - „Mladost”, Zagreb, 1977. str. 204.

2 v. Boro Krivokapić, *Pitao sam Krležu*, „Reporter”, Beograd, 1982, str. 18.

3 „Nije mi jasno što smo se toliko uskokodakali oko jezika, da li je jedan ili nije, kad je stvar jasna kao dva puta dva, samo smo mi po zakonu neke mutne dijalektike pretvorili ovo pitanje u kvadraturu lingvističkog kruga. Otkad pišem, pišem hrvatski, upravo tako kao što svi srpski književnici pišu srpski. I to je jasno. I baš zato, jer je to jasno, bilo bi mudro kad bi se kod postojeće izmjene Ustava stvar oko jezične zavrzlame vratila u predstanje po ustavnom prijedlogu iz godine 1946, tako da se taj naš jezik konačno pojavi pod svojim vlastitim imenom, to jest da bude ono što jeste: hrvatski ili srpski”. (v. M. Krleža, *Gdje smo i kako smo*, „Oslobodenje” Sarajevo - „Mladost” Zagreb - „Globus” Zagreb, 1988, str. 141)

4 ibidem, str. 142.

povezane su sa splotom konzervativnih mentaliteta. Iza „intransigentnog” stava prema jedinstvu jezika krije se „opasna i na temelju pedesetogodišnjeg negativnog iskustva razorna centralistička politika, koju je trebalo prevladati od prvog dana, to jest od proglašenja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca”.¹

Treba imati u vidu da Krleža nije bio lingvista već književnik i kao takav je pristupao i problematici jezika. Nije imao ni neki karakterističan stav prema jeziku već ga je često mijenjao. Nekad će ismijavati naše jezičke podjele i razlike, a nekad će to smatrati bitnim izrazom nacije, kao što će prihvatiti postojanje srpsko-hrvatskog, odnosno hrvatskosrpskog jezika u Bosni i Hercegovini „sa svim raznolikostima i bogatstvima što ih u sebi nosi”.²

1 ibidem, str. 143.

2 E. Čengić. *S Krležom iz dana u dan*, t. 2., „Globus”, Zagreb, 1985, str. 185.

IV

KRLEŽA O ODNOSU RELIGIJA-RELIGIJSKA ZAJEDNICA - NACIJA

Uz jezik, Krleža se često vraćao na mjesto i ulogu religija i religijskih zajednica u razvoju nacionalne svijesti. To pitanje bilo je naročito prisutno i u raspravama mladohegelovaca¹ sredinom devetnaestog vijeka. Na tu diskusiju osvrnuo se i K. Marks u „Prilogu židovskom pitanju“ kritikujući prenaplašavanje uloge kršćanstva u Njemačkoj i jevrejske religije u životu jevrejskog naroda posebno. Umjesto istraživanja socijalno-klasnih odnosa i njihovog uticaja na razvoj nacije i religije, mladohegelovci su se bavili istraživanjem uticaja kršćanske i jevrejske religije na razvoj naroda. Marks identitet naroda nije tražio u konfesionalnom predznaku, već u socijalno-ekonomskim odnosima i onome što proističe iz tih odnosa (gdje svakako spada i religija).

O uzajamnoj vezi klasnih, socijalnih, nacionalnih i religijskih faktora, u određenim socijalno-istorijskim okolnostima, pisao je i Lenjin u članku „Socijalno značenje srpsko-bugarskih pobjeda“: „Veleposjednici u Makedoniji (takozvane *spahije*) jesu Turci i muslimani, a seljaci su Slaveni i kršćani. Stoga klasnu suprotnost zaoštravaju religiozna i nacionalna suprotnost.“²

Situacije u kojima je, zbog straha od dominantnih uticaja drugih religija u našoj multikonfesionalnoj zajednici, crkva branila svoje vlastito biće i svoju vlastitu religiju, žele se danas predstaviti kao borba za vlastite nacionalne interese. Istina, te borbe je bilo, ali u onim crkvenim strukturama koje su se, po Krleži, borile za uvođenje narodnog jezika u crkvene obrede, za

1 Mladohegelovci, predstavnici lijevog krila hegelovske filozofske škole kojem su kratko pripadali i K. Marks i F. Engels.

2 Marks-Engels-Lenjin, *O religiji*, „Mladost“, Beograd, 1976. str. 223.

uvođenje glagoljice i bosančice. Prema tome, religijske razlike nisu morale, i ne moraju imati presudnu važnost, niti neposrednu aktivnu ulogu u nastanku nacija. U tom smislu bilo bi društveno opravdano poslušati Krležu i raščičavati sa mitovima i mitomanijama.

Upravo tu, na tlu klasnog pristupa, bilo je najviše nerazumijevanja za marksistički pristup nacionalnom pitanju. U antikomunističkoj literaturi isticalo se da komunisti ne priznaju narod, da su isticanjem klasnog potisnuli nacionalno. Materijalistička nauka, isticalo se u njoj, koju komunisti prihvataju, priznaje samo dvije antagonističke klase koje stvaraju istoriju. Isticalo se kako su Marks i Engels u „Manifestu komunističke partije“ pisali da „proletarijat nema domovine“. „Narod se ne priznaje u komunizmu (...) U Komunističkom manifestu čitamo, da 'proletarijat nema domovine'. Za komuniste postoji samo internacionalizam, oni su međunarodni proletarijat, zato se njihova organizacija zove 'Internacionala'. Tako se isto zove i njihova himna! Oni se bore za međunarodnu revoluciju i sl. Ništa ne koristi našim komunistima okretati kabanice i pokazati se najvećim Hrvatima, samo da se mogu uvući u hrvatske redove i razjediniti ih nazivajući neke fašistima, neke klerikalcima, jer mi tačno znamo, da su takve upute dane od Kominterne“.¹

Komunisti nisu ni anacionalni ni antinacionalni, pa ni nadnacionalni ma koliko se to želi prikazati parolom „Proletari svih zemalja ujedinite se“ i stavom da „proletari nemaju domovine“. Ta rečenica u „Manifestu komunističke partije“ u kojoj se kaže da radnici nemaju domovine ne znači da komunisti teže da ukinu nacionalnost. Istina, zloupotreba ove rečenice bila je i kod autora poput Huarea², Bakunjin³, R. Luksemburg⁴ i drugih. Lenjin je, čini se, najbolje pronikao u bit te rečenice: „U Manifestu je zapisano da radnici nemaju domovine. Tačno. Međutim, tamo nije rečeno samo to. Tamo je rečeno i da uloga proletarijata u formiranju nacionalnih država dobija poseban karakter. Ako posmatramo prvo stanovište (radnici nemaju domovine) i zabo-

1 Perović Bonifejce, *Komunizam*, Zagreb, 1938, str. 12.

2 Huarea Benito (1806-1872), meksički državnik, donio zakon o odvojenosti crkve i države.

3 Bakunjin Mihail (1814-1876), ruski revolucionar i ideolog anarhizma, isključen iz I internacionale.

4 Luksemburg Roza (1871-1919), njemačka revolucionarka, jedan od osnivača Komunističke partije Njemačke.

ravljamu na njegovu vezu sa drugim (radnici se konstituišu kao nacionalna klasa, iako ne u buržoaskom smislu), onda je to potpuno netačno."¹

Kritičari marksizma su „dokazali“ da marksizam, naglašavajući internacionalizam, „ruši svaku narodnost“, „vjeru“ i „uljudnost“, te da za njega narodnost predstavlja „građansku predrasudu“.

Svaka religija dijeli narode na „izabrane“ i „lažne“; „pravovjerne“ i „nevjerne“. Teolozi sve religije, osim vlastite, smatraju izmišljenim, a za vlastitu smatraju da je „božanska objava“. „Svaka religija vjeruje da se od drugih, posebno, *uobraženih* religija, razlikuje upravo svojim *posebnim bićem* i da upravo svojom određenosti predstavlja *pravu religiju*“.² Didro³ je smatrao da je religija „stvorila i da ovdjekovječuje najžešću odvratnost među narodima“,⁴ a Simon Fournai da su trojica podijelila svijet svojim učenjem: Mojsije, Isus i Muhamed.

U određenim socijalno-istorijskim okolnostima pojedine religije su uticale na oblikovanje i očuvanje nacionalne svijesti. To je, prije svega, bilo u vrijeme otpora tudjini, u situacijama kad se nacionalna pripadnost podudarala s klasnom i vjerskom pripadnošću (npr. borba između Kozaka i Poljaka, Iraca i Engleza) ili kad se nacionalna svijest oslanjala na religijske institucije (npr. u borbama Srba protiv Turaka). Religijska zajednica je i mogla biti dominantna u to vrijeme kad je i bila jedini priznati oblik institucionalnog organizovanja jednog naroda. U tim okolnostima slabljenje religijske zajednice doživljavalo se kao slabljenje nacionalne zajednice.

Religije i religijske zajednice nisu bile samo elemenat koji je djelovao u pravcu nacionalne integracije, već su uticale i na nacionalnu dezintegraciju, posebno na Balkanu. Pripadnost različitim religijama i religijskim zajednicama značila je i različitu kulturu, tradiciju, jezik, što je uticalo i na razvoj nacionalne

1 Prema: Rudi Rizman, *Marksovo i Engelsovo razumijevanje pitanja nacije*, Marksizam u savremenom svijetu, MSC CK SKBiH „Veljko Vlahović“, Sarajevo 1982, str. 200.

2 Marks- Engels-Lenin, *O religiji*, Mladost, Beograd, 1976. str. 29.

3 Deni Didro (1713-1784), francuski filozof materijalist, enciklopedist, pisao drame, romane i književnu kritiku.

4 Deni Didro, *O religiji*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1958, str. 66.

svijesti.¹ Otud u tradicionalnoj svijesti religijsko značenje često ima i nacionalne karakteristike. Ono proističe i iz visokog stupnja konfesionalne identifikacije.

Sve te istorijske okolnosti uticale su, po Krleži, na naše historike da pojavu hrvatskog naroda povezuju sa rimskom legendom. Po njima, Hrvati su se našli na tlu na kojem su rođeni neki rimski carevi (Konstantin² i majka mu Jelena), na kojem je sveti Jeronim bio inspirisan za prijevod Vulgate³, Marko Aurelije⁴ pisao svoje memoare („Starački autoportreti u obliku memoara ne vrijede ni lule duhana. Manje od toga“, zapisao je M. Krleža u „Dnevniku“), Dioklecijan⁵ sadio kupus, a mnoge vojskovođe poput Cezara⁶, Pompeja⁷ i Augusta, gubili bitke.

Slaveni su došli na ovo područje između Ilirika i Makedonije, „na krvave ceste naroda“, koji su prije njih nestali i čije ih lubanje i kosturi „promatraju iz otvorenih grobova“, opominjući ih da su svojom glavom platili kulturne veze sa Zapadom. Kad ti slavenski narodi primaju krštenje, to je više politički čin nego sveti sakrament. Zato je za Krležu glupo pisati da smo i mi narod „svetaca, genija, kraljeva i junaka“, što se čini i sa katoličke i sa pravoslavne strane. To kršćanstvo sa kojim su se susreli Slaveni nije ono revolucionarno kršćanstvo koje su zagovarali oni koji su kršćansku formulu smatrali veoma rentabilnim barjakom za pobjedu vlastitih vladalačkih strategema. „Bila je to politika organizirane državne vlasti koja se zaogrнула grimizom i okrunivši se krunom Kralja nad Kraljevima i Vladara nad svjetovima i zvijezdama, zavladała zemljom i nebom“, pisao je Krleža.⁸

1 Najdan Pašić, *Nacionalno pitanje u savremenoj epohi*, „Radnička štampa“, Beograd, 1973, str. 100.

2 Konstantin I Veliki (oko 180- 337), rimski car, rođen u Nišu, uveo kršćanstvo kao državnu religiju.

3 Vulgata, latinski prevod Biblije.

4 Marko Aurelije (121-180), rimski car, filozof.

5 Dioklecijan (134-316), rimski car porijeklom iz Dalmacije.

6 Cezar Julije (110-44 p.n.e.) rimski vojskovođa, govornik, pisac i državnik, ubijen od republikanaca.

7 Pompej (106-48 p.n.e.), rimski državnik.

8 V.M. Krleža, *Illyricum sacrum*, v. Historijske teme, „Oslobođenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb 185, str. 40.

Takvom kršćanstvu Slaveni su pružali organizovani otpor, najprije u crkvenoj slovenštini i glagoljaškoj borbi za narodni jezik, potom kroz prevod biblijskih tekstova, uvođenjem liturgijskih igara na narodnom jeziku, bogumilstvom¹, ranom arhitekturom, skulpturom i umjetnošću, osamostaljenjem Srpske pravoslavne crkve u trinaestom stoljeću itd. U periodu reformacije Biblija je prevedena na slavenske narodne dijalekte što je vodilo buđenju nacionalne svijesti. Zato je Krleži, pri kraju života, smetalo kada je čitao izjavu poglavara Koruške po kojoj je „slovenski jezik, minijaturni jezik jednog minijaturnog naroda“. Tim povodom Krleža je isticao: „Odumiru manjine i utapaju se u veće nacije. Eto, ispada da Slovenaca u Austriji ima sve manje, pa i Gradišćanskih Hrvata. U Mađarskoj je danas, ostalo još jako malo Srba i Hrvata, a sve ih je manje (...). Zanimljivo je (...) da se naši Bunjevci² Hrvati i u Vojvodini mađariziraju, idu u mađarske škole, u njihove crkve. To je glupo, ali traže oslonac u istoj vjeri i bore se tako protiv ćirilice. Pa hajde, budite Vi ovdje pametni“.³ Kao da je htio ilustrativno pokazati kako politička upotreba religije vodi prema nacionalizmu. A pitanje je koliko je i nedovoljna briga društva za pojedina pitanja iz nacionalnog života ovog ili onog naroda ili narodnosti ostavljala prostora religijskim zajednicama da se bave nacionalnim i pojavljuju zaštitnikom nacionalnih interesa.

Povezivanje religija i religijskih zajednica sa nacionalnim nije karakteristika samo za „nacionalne religije“ (Engels) starog svijeta, već i za tzv. svjetske religije: kršćanstvo i islam. One su u našim društveno-istorijskim okolnostima ostvarivale određeni uticaj na razvitak nacije i nacionalnih odnosa. Svojom viševjekovnom aktivnošću religijske zajednice su se „uplele“ u nacionalna osjećanja ljudi, utičući na razvoj njihove kulture, tradicije, itd.

Za sekularno društvo značajno je (posebno u situaciji kad se religijske zajednice svojim članovima žele prikazati kao jedan od

- 1 Bogumili, dobili ime po popu Bogomilu, vjerski pokret nazvan heretičkim zbog dualističkog vjerovanja, odbacivali su materijalni svijet, crkvenu organizaciju, zagovarali strogu askezu itd.
- 2 Bunjevci, Hrvati u Bačkoj, Baranji, Banatu i Mađarskoj koji govore ikavski. Spominju se već u 16. vijeku.
- 3 Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan, t.2.* „Globus“, Zagreb, 1985, str. 173.

važnih elemenata nacionalne istorije i nacionalne kulture - naročito jezika) razobličavanje svih pokušaja „unošenja“ religije kao sastavnog elementa nacionalnog bića.

Iako, na prvi pogled, može izgledati da teza o religiji i religijskoj zajednici kao osnovnom predznaku nacije pripada prošlosti, treba istaći da se ona - na određen način - manifestira i danas. Najčešće se to da empirijski utvrditi u apelima religijskih vođa da se ne zaboravi svoja „nacionalna religija“, koja je indikator nacionalne pripadnosti. Uz to, postoje i autori koji smatraju da je religijski elemenat na našem tlu pratio naciju kao integralni dio nacionalne kulture. Čak, smatraju da je religija i religijska zajednica bila moćniji faktor integracije nego kultura. Ako je religija i religijska zajednica moćniji faktor integracije nego kultura, onda se nameće pitanje: šta biva sa nacijom u sekulariziranim socijalnim uslovima kada se prevladava religija? Da li prevladavanjem religije onda prevladavamo i naciju (!). Da li možemo iz činjenice da su - u uslovima velike etničke bliskosti i zajedničkog jezika - religije i religijske zajednice bile u svijesti tradicionalnog vjernika jedno od obilježja nacionalnog raspoznavanja i iz činjenice identifikacije religiozno-crkvene i nacionalne pripadnosti izvlačiti zaključke o religiji kao „nacionalnoj vododjelnici“? Da li se ovdje bitni elementi nacije ne svode na psihološku strukturu (religija je bitan elemenat nacije), na „duhovni“, a ne na materijalni nivo? Kod zagovarača ovih teorija nije za naciju bitna ni teorija, ni etničko porijeklo, ni društveno-politička zajednica, ni... koliko sama religija. Istina, religije i religijske zajednice imale su određeni uticaj na konstituisanje naših nacija, pa čak i u očuvanju osjećanja posebnosti. Otud njihovo insistiranje na nacionalnoj tradiciji. Ali, ako su religije i religijske zajednice nekada i štitele naciju, današnje njihovo insistiranje na nacionalnom rezultat je težnje religijskih zajednica ne da očuvaju naciju „od propadanja“, već svoju vlastitu društvenu poziciju.

Religijske zajednice se potčinjavaju naciji samo utoliko ukoliko se nužno moraju pojavljivati u konkretnoj naciji. Nacije daju religijama mogućnost konkretnog ispoljavanja.

Vjerski razdor je mogao, u određenim socijalno-istorijskim uslovima, i poslužiti kao indikator nacionalnog identiteta. Na primjer, u 19. stoljeću politička svijest je bila tako niska da je

vjersku pripadnost učinila kao glavni elemenat nacionalnog opredjeljenja, narodnost je uzdizala na rang božanstva (Krlježa).

Krlježa je zamjerao onima koji latinsko-grčki raskol identifikuju s elementima svoje nacionalne svijesti „ne osjećajući ovu srednjovjekovnu klizmu kao inostranu intruziju za račun stranih sila”, iako je sve to u drugoj polovini devetnaestog stoljeća „oblikovalo” srpsku i hrvatsku nacionalnu svijest. Otuda je Krlježa raskol smatrao „dubokom tektonskom pukotinom”, „kanjonima preko našeg terena sve do danas”.

O Krlježinom kritičkom stavu prema uticaju religija i religijskih zajednica na razvoj nacionalnih svijesti kod nas najbolje govori sljedeći tekst pun ironije:

„(...) i dijeli nas (Srbe i Hrvate - I.C.) i Bog!

- Kako Bog? Pa Bog na čitavom svijetu spaja narode, a ne da ih dijeli.

- E, vidite, kod nas je to baš obratno! Srbi na svojim banknotama imaju štampanu devizu: 'Bog čuva Srbiju'. A Hrvati vjeruju da je Bog s njima. 'Bog i Hrvati'. Nije još riješeno na čiju će stranu Bog odlučiti. Na hrvatsku ili srpsku.

- Meni je to nejasno! Jesu li to dva boga i jedan narod ili dva naroda i jedan Bog!

- Čudno! Ma - ta kako može jedan Bog da dijeli dva naroda?

- Može! To su dvije crkve i jedan Bog! Hrvati vjeruju da žena može roditi dijete kao djevica, a Srbi po iskustvu tvrde da je to nemoguće. Još ni jedna Srkinja do dana današnjeg nije rodila kao djevica¹

Maks Veber je smatrao da „(...) različita nacionalnost može postojati i kod ljudi koji su, nesumnjivo, istog porekla, samo zato što postoje razlike u veroispovesti kao u slučaju Srba i Hrvata”.²

1 M. Krlježa, *U Drezdenu*, v. Putovanja, sjećanja i pogledi, „Oslobodenje”, Sarajevo - „Mladost”, Zagreb, 1985, str. 63.

Ovaj Krlježin tekst „*Mister Vu-San Pej zanima se za srpskohrvatsko pitanje*” po Ivanu Krtaliću predstavlja „najsmjeliju parafrazu hrvatsko-srpskih odnosa i neriješenog nacionalnog pitanja” (v.I. Krtalić, *Krlježa za i protiv II*, „Globus”, Zagreb 1988, str. 20.)

2 Maks Veber, *Priroda i društvo*, knjiga I, „Prosveta”, Beograd, 1976, str. 334.

Iz teze da su religija i religijske zajednice napravile razdor između Srba i Hrvata razvila se druga teza; da nema potpunog ujedinjenja, ravnopravnosti, bez stvaranja religijskog ujedinjenja. Da je to čista građanska teorija koja ne uvažava življenje na ovom prostoru pripadnika i drugih pa i nekršćanskih religija, kao i onih koji ne vjeruju, o tome je suviše raspravljati.

Religija i religijska zajednica se javlja kao elemenat kroz koji se nacionalno uvijek ispoljavalo kada je, zbog neravnopravnosti u društvu, bilo potisnuto. Tako je i Srpsko-pravoslavna crkva bila neka vrsta „političke” orijentacije naroda u doba Turske, što je predstavljalo pogodno tlo za identifikaciju religije i nacije i identifikaciju Srpske pravoslavne crkve sa propalom srpskom državnošću. I „nije Srpska crkva očuvala srpski narod u tursko doba, nego je srpski narod iskoristio Srpsku crkvu kao autonomnu crkveno-političku ustanovu posle obnavljanja Pečke patrijaršije 1557. godine u svojoj borbi za odbranu narodne individualnosti, verskog uverenja i kulturne osobenosti u okviru jedne islamske države, kakva je bila Turska”.¹

U razgovoru s autorom ovih redaka² Krlježa je istakao da je crkvena problematika i crkvena politika bila trajno predmet njegovog zanimanja, posebno negativni uticaj crkvene politike na entitet, respektive identitet nacionalne svijesti (posebno kod katolika i pravoslavaca). Analitički je prilazio problemu negativnog uticaja crkvene političke svijesti na buđenje nacionalnog identiteta, svjestan da je tema delikatna, tim prije što želimo izgraditi narodno jedinstvo. A religijski faktor uvijek je bio iskorištavan protiv tog jedinstva. Krlježa je navodio primjer austrijskog upada u Bosnu kad je agresivni germanski imperijalizam, političkom parolom „dijeli pa vladaj”, u Bosnu ubacio oganj vjerskog razdora. Konstantne rasprave s elementima grčko-latinsko-islamskog razdora, uz materijalnu i kulturnu zaostalost, djelovale su kao elemenat razdvajanja. Zato je i Tito svjestan da se pod okriljem crkve tad okupljala i politička reakcija koja je priželjkivala i izazivala mržnju između hrvatskog i srpskog naroda, u razgovoru s delegacijom katoličkog svećenstva 1945. godine, tražio da se odnosi između Katoličke i Srpsko-

1 Vaso Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji 19. veka*, „Prosveta”, Beograd, 1958, str. 26.

2 v. Enes Čengić, *S Krlježom iz dana u dan, t.4*. „Globus”, Zagreb, 1985, str. 100.

pravoslavne crkve dovedu u sklad s idejom zblizavanja i zajedničke saradnje svih naših naroda i narodnosti.

Nacionalni romantizam razvio se do krajnje desnog popovskog mesijanizma crkvi koje su propovijedale mesijanizam svojih mrtvih kraljeva uz načelo uzajamne negacije. Krleža je u više svojih radova ukazivao na to „nesuvislo trabunjanje“ „jednog i drugog palanačkog i reakcionarnog mentaliteta jedne i druge popovštine“. Sve ove korozivne, razorne i rastvorne sheme najfatalnije su djelovale na rađanje i na razjedinjavanje naše nacionalne svijesti u devetnaestom stoljeću. To nesuvremeno rađanje nacionalne svijesti, na uzajamnoj grčko-latinskoj negaciji bilo je, između ostalog, rezultat materijalne i agrarne zaostalosti planinskih, stočarskih krajeva.

Katolička crkva je, po Krleži, djelovala negativno i otupljujuće na nastanak nacionalne svijesti i njen otpor tuđinu. Katolička crkva je širila tezu „svi smo katolici“, internacionalno povezani u internacionalnoj crkvi, svi njeni sljedbenici su, dakle, kosmopolite. I kad je uticala na razvoj nacionalne svijesti bio je to onaj oblik svijesti koji bitno odudara od Grčke, a to u našem slučaju znači svetosavsko-pravoslavne. „Imamo masu elemenata u koje - kaže Krleža - nitko ne zadire. Recimo, robijaši i komunisti koji sjede pet, šest, sedam ili deset godina u Mitrovici ili Lepoglavi, Srbi i Hrvati, robijaši i komunisti, ipak se razlikuju. Srbi su u stanovitom smislu formalno antiklerikalni, u pelagićevskom smislu. Međutim, neki Srbi komunisti na robiji slave Krsne slave, Božiće i Uskrse, i to se podudara, s njihovim nacionalnim identitetom. Narodna pjesma, car Lazar, Kosovo, sveti Sava i Krsna slava. A Hrvatu katoliku u tome zatvoru ne pada na pamet, kad je već komunist, da slavi nikakav religiozni praznik jer on hoće da bude ateist, a onaj drugi ne; točnije, onaj ne smatra da je to što čini teizam, nego smatra da je to njegova nacionalna svijest.“¹ Rezultat je to toga što su religija i religijska zajednica djelovale pozitivno pri stvaranju nacionalne svijesti kod Srba. Pri tome Krleža ne pada na stanovište građanske misli koja naciju isključivo vezuje za religiju i religijsku zajednicu ne pokušavajući uzroke njenog nastanka tražiti u društvenoj podjeli rada.²

1 ibidem

2 „Ovdje se čovjek rada kao pravoslavac, i on mora biti Srbin, ili se rada kao katolik, i on mora biti Hrvat. A kakvi su to Srbi i Hrvati, to je drugo pitanje“, reći će Krleža (v. Boro Krivokapić, *Pitao sam Krležu*, „Reporter“, Beograd, 1982, str. 11).

Krleža slijedi Marksa koji je pisao da odnosi među nacijama zavise od toga koliko je svaka od njih razvila proizvodne snage i podjelu rada, ali i unutrašnje strukture same nacije.

U svom predavanju „Šta je narod“, održanom 1882. godine, Ernest Renan¹ - koji je imao dosta uticaja i na Krležino poimanje nacije - negirao je religiju i religijsku interakciju kao nešto što bi moglo biti dovoljno za nastanak nacije. Njegov zaključak je bio da vjera ne bi mogla činiti osnovu za uspostavljanje moderne nacionalnosti. Čovjek, po Renanu, može biti Francuz, Englez, Nijemac, a da ne bude ni katolik, ni protestant, ni pripadnik jevrejske religije, čak da ne bude sljedbenik nijedne religije. Vjera je privatna stvar svakog građanina i podjela nacija na toj osnovi (katolik, pravoslavni, protestant) ne postoji.²

Sam Marks smatrao je da religija ne može biti temelj narodnog bića, otuda je i isticao da „politička emancipacija Židova, kršćanina, uopće religioznog čovjeka jeste emancipacija države od židovstva, od kršćanstva, od religije uopće“.³ Shodno tome nacija se ne može graditi na osnovu religije, čime je Marks ukazao na neke druge bitne elemente preko kojih se može doći do onoga što podrazumijevamo pod pojmom nacionalnog.

Lenjin je upozoravao da „u odnosu prema zaostalim državama i nacijama, u kojima prevladavaju feudalni ili patrijarhalni i patrijarhalnoseljački odnosi, treba naročito imati na umu (...) potrebu borbe protiv klera i ostalih reakcionarnih i srednjovjekovnih elemenata koji imaju uticaja u zaostalim zemljama; potrebu borbe panislamizma i sličnih struja koje pokušavaju da oslobodilački pokret protiv evropskog i američkog imperijalizma spoje s učvršćivanjem položaja kanova, velikoposjednika, hodža itd“.⁴

Krleža je jedan od rijetkih autora koji je kritikovao teze po kojima se nacionalna svijest svodi na oblik religijske svijesti (katoličke, pravoslavne, islamske). U uslovima velike etničke bliskosti i zajedničkog jezika religije i religijske zajednice su

1 Renan Ernest (1882-1982), francuski filozof i književnik, kritičar kršćanstva.

2 Ernest Renan, *Šta je nacija*, „Kulturni radnik“, broj 6/1981, str. 101.

3 v. Marks- Engels, *Rani radovi*, „Naprijed“, Zagreb, 1961, str. 54.

4 Lenjin, *Socijalizam i nacionalno pitanje*, „Školska knjiga“, Zagreb, 1977, str. 295.

uzimane kao jedno od obilježja nacionalnog raspoznavanja. Na to je, po Krleži, uticala i materijalna, agrarna i kulturna zaostalost. Krleža vrši marksističku analizu, povezujući sav taj proces sa sveopštom bijedom i zaostalošću.

Ako su pravoslavlje i katolicizam i doprinosili diferencijaciji Srba i Hrvata, to ne znači da su imali pozitivnu ulogu u razvitku ova dva naroda. Katolicizam je, na primjer, u Bosnu uveden stranim oružjem, čime je označavao političku prevlast stranaca i onemogućavao opšti razvoj nacionalne svijesti. Krleža, s tog stanovišta, zamjera i Katoličkoj crkvi u Hrvatskoj što je bila instrument talijanske državne politike.

Ne treba danas praviti ni političke špekulacije od toga što je Tito u razgovoru sa delegacijom katoličkog svećenstva, juna 1945. godine, tražio da crkva bude više nacionalna, „da se više prilagodi naciji“, kako je rekao Tito. Nije se radilo ni o kakvom zahtjevu da se Katolička crkva odvoji od Vatikana u neku, tobože nacionalnu Hrvatsku katoličku crkvu. Tito je tražio veće prilagodavanje crkve naciji zbog prolivene krvi i patnji hrvatskog i svih drugih naroda, zbog nedovoljne povezanosti svećenstva s interesima naroda („da shvate narodne interese i da pođu zajedno sa narodom“, reći će novembra iste godine). Njega, kao i Krležu, smeta što je Vatikan uvijek više vodio računa o državnim interesima Italije na istočnoj jadranskoj obali nego o interesima hrvatskog naroda.

Prihvatajući stav da su se naši narodi formirali pod uticajem različitih stranih vjeroispovijesti i ideologija, Krleža nikad nije davao primat religiji i religijskoj zajednici u formiranju nacija. Zamjerao je i Supilu što nije vidio da je ekonomska komponenta glavna pokretačka snaga svega, pa i formiranja nacije. Nismo se razvijali kao narod zbog naklonosti prema latinluku ili bizantluku. Jest da se narodi definiraju na vjerskoj osnovi, ali i često ne, pisao je Krleža.¹

Krleža je kritikovao što se bog uzima za neku vrstu nacionalističkog mitosa ili za dokaz „osjećanja nacionalne svijesti“. Protestovao je zbog toga što se za simbole nacionalnog mitosa uzima narodna pjesma, deseterac, slava, vidovdanska i svetosavska tradicija, i drugi elementi religiozno-nacionalne svijesti.

1 M. Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojmova*, 4, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1975, str. 22.

Ovakvim svojim stavovima Krleža nimalo nije umanjivao značaj pojedinih svećenika koji su odigrali progresivnu ulogu u razvijanju i očuvanju nacije. To su one ličnosti koje su na crkvenom indeksu „te će ih od zaborava spasiti tek materijalističko i dijalektičko ispitivanje historije“. Krleža je navodio glagoljaša Vuka koji se u desetom stoljeću usudio zamoliti Papu „da premilostivo dopusti da se Hrvati Bogu mole hrvatski“, zatim Strosmajera¹, kardinala Jamometića², biskupa Gospodnetića, Grgura Ninskog³, zagrebačkog kanonika Krčelića⁴, franjevca Filipa Grabovca⁵, dominikanca Vinka Pribojevića⁶ i mnoge druge.

Krleža je među prvima u našoj literaturi ukazao da su religije i religijske zajednice, u cjelini gledajući, na našem tlu, djelovale negativno (unatoč nekim periodima kada su imale i pozitivnog uticaja) na razvoj nacionalne svijesti. Nažalost, niko nije taj pristup o odnosu između religije, religijske zajednice i nacije dalje razrađivao. Djelimično je to rezultat i stanja u našoj političkoj istoriji i istraživačkoj svijesti o ovome. Otud tolika priča o hiljadugodišnjici pokrštenja Hrvata, o Hrvatima kao „vjerujućoj naciji“, o Kosovu, o „svetom pravoslavlju“, o prosvjetitelju Savi. Svjestan otvorenosti i konzervativnosti klerikalizma, Krleža je još 1920. godine upozoravao da proletarijat neće izvesti nijednu konkretnu političku bitku ako se bude iscrpljivao u jalovim raspravama bilo o hiljadugodišnjem hrvatskom kraljevstvu, bilo o Dušanovom carstvu. Takve rasprave nametao je sukob između hrvatske buržoazije („Bog i Hrvati“), s jedne, i srpske („samo sloga Srbina spašava“), sa druge strane, u kojem su Srbi vjerovali da „Bog čuva Srbiju“, a Hrvati su govorili „Bog i Hrvati“. Crkva nije imala argumenata da čovjeka uvjeri da je njen odnos prema nacionalnom pitanju progresivan i da odgovara

1 Josip Juraj Strosmajer (1815-1905), biskup i političar, osnivač Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.

2 Andrija Jamometić (?-1484), nadbiskup i diplomata.

3 Grgur Ninski, biskup u Ninu.

4 Adam Krčelić (1715-1778), kanonik, jedna od najpoznatijih ličnosti ovdašnjeg hrvatskog kulturnog života.

5 Filip Grabovac (1697/1698-1749), franjevac, književnik, zatvaran zbog rodoljublja.

6 Vinko Pribojević (?-1532), humanistički pisac, živio na Hvaru.

narodnim interesima. Vjerski konflikti služili su samo za međusobne obračune stranih sila te se, u interesu najširih narodnih masa, trebalo sa njima najenergičnije razračunati. Već 1924. godine Krleža je kritikovao svećenike koji su se borili protiv ateizma uvjereni da se na taj način bore za narodne interese, i što su obmanjivali narod nacionalnim ekstremizmom, nudeći mu na taj način političku narkozu koja će uroditi „kobnim umrtvljenjem narodne volje“.

Slično je govorio i Tito, gotovo dvadeset godina kasnije, u razgovoru sa delegacijom švedskih sindikata (1952. godine). Tito je istakao da su u prošlosti vjerske suprotnosti bile jedan od osnovnih razloga nacionalnih sukoba, nacionalizma i šovinizma. U prevazilaženju takvog stanja bitna su, po Titu, dva elementa: 1) pravilno rješavanje nacionalnog pitanja i 2) razvijanje socijalističke svijesti. Uz to, nužno je paziti da nosioci reakcije ne koriste crkva za širenje razdora među narodima.

Revolucija je na ovim našim prostranstvima trebala savladati i nacionalnu mržnju. Zato Tito i poručuje: vjerske i nacionalne razlike ne mogu i ne smiju biti smetnja jedinstvu i zajedničkim naporima radnih ljudi u izgradnji društva.

Novembra 1979. godine, u razgovoru sa delegacijom Bosne i Hercegovine, Tito je poručio da se ne smije dozvoliti da se narušavaju odnosi među narodima Bosne i Hercegovine, jer bi to nanosilo štetu ne samo Republici već našoj zajednici u cjelini. „Takve pokušaje“ - istakao je Tito - „treba u korijenu spriječiti“. Znao je Tito šta znači ravnopravnost i jedinstvo naroda i narodnosti koji žive u Bosni i Hercegovini. U diskusiji o agrarno-seljačkom i nacionalnom pitanju, oktobra 1940. godine, rekao je da je Bosna jedno zbog vjekovnog zajedničkog života, bez obzira na vjeru. Aprila 1942. godine Tito je konstatovao da je narodni ustanak u Bosni poprimio čvrst karakter zbližavanja naroda, bez obzira na njihovo vjersko i nacionalno opredjeljenje. U razgovoru s predstavnicima istočne Bosne, aprila 1945. godine, Tito im je govorio da vjera ne smije biti smetnja ostvarivanju ravnopravnosti i jedinstva.

Po Krleži, nismo se ni pojavili, ni razvijali, ni civilizirali kao narod zbog toga što smo pripadali jednoj, drugoj ili trećoj vjeroispovijesti. Uticaj ovih triju religija na narodnu svijest ne treba shvatiti kao dogmu, kao princip ili model. Bilo kakvo rješenje nacionalnog pitanja koje nije areligiozno za Krležu je

protuprogresivno i predstavljalo bi preživjele, reakcionarne snage. On je bio posebno kritičan prema dezintegrativnoj funkciji religija i religijskih zajednica u nacionalnim odnosima. Zato je tražio da se, u interesu najširih narodnih masa, najenergičnije razračunavamo sa vjerskim nesuglasticama i zabludama da je popovsko gledanje na naše nacionalno ujedinjenje progresivno. Za naše nacionalne odnose bitno je ne biti mitoman opterećen balastom prošlih vijekova, tradicijom i fetišizmom, i ne prihvatiti elemente koji nacionalnu svijest naših naroda i narodnosti grade po romantičarskom kalupu devetnaestog vijeka.

U vrijeme najžešćeg crkvenog antikomunizma pred drugi svjetski rat, Krleža je s puno mudrosti upozoravao zagovornike radikalne negacije crkve među komunistima da ih to može dovesti do moralne izolacije u vlastitoj religijskoj sredini, svjestan da je „trabunjanje“ o „crkvenoj“ predaji protuprogresivno i da vodi produbljanju nesporazuma. Samo areligijsko prilazjenje naciji može dati plodne rezultate - upozoravao je Krleža.

Njegov dugogodišnji drug i prijatelj, Tito, svjestan duboke ukorijenjenosti religije u svijesti naših balkanskih naroda, još prije nego što je došao na čelo KPI, zalagao se, slično Krleži, da komunisti u svom pristupu religiji ne identifikuju vjerničke mase sa crkvenom reakcijom čiju naklonost klerikalizmu i fašizmu treba energično razobličavati. Tito je zahtijevao da komunisti prave razliku između klerikalizma i religije koja prestaje tamo gdje nastaje klerikalizam. „Razlika između katolicizma i klerikalizma“ - pisao je Tito 1936. godine - „jeste razlika između vjere i političke partije“. „Crkvena reakcija želi“ - upozoravao je Tito komuniste pred drugi svjetski rat - „da iskoristi svoj položaj i da narod odvede u tabor fašizma“.

Kao što i danas prigovaraju komunistima da religiju i religijsku zajednicu vrednuju kao negativnu društvenu pojavu, tako je crkvena reakcija prigovarala komunistima i u svom borbenom antikomunizmu sredinom tridesetih godina. Na te kritike Tito je odgovarao, čini se, na jedino mogući način: „Ako bi katoličke organizacije i katolički pokreti uopće danas ustali protiv fašizma i rata, oni bi tim samim postali objektivno, napredni, a ne reakcionarni pokreti. To je odlučujuće mjerilo za odnos komunističke prema organizacijama, pokretima, narodima, pa i njihovim vodama“, pisao je Tito u tekstu „Komunisti i katolici“ 1936. godine, nastavljajući da je komunistima važnije jedinstvo borbe

svih demokratskih i miroljubivih pokreta za mir, slobodu i napredak nego svjetovni nazori tih pokreta.

Još i danas imamo autora koji polaze od toga da je naša civilizacija hebrejsko-grčko-katolička i da je istorijski nosilac te civilizacije u pojedinim naroda kod nas Katolička crkva. Razvoj te civilizacije, po njima, i ubuduće će zavisiti od te crkve i od profila „modernog kršćanskog intelektualca“. A upravo „na hrvatskoj trobojnici Krist je razvio crveni barjak. Internacionalna negacija hrvatske trobojnice“, zapisao je Krleža u svom „Dnevniku“. Samo se njegov Joja smio pojaviti na misi sa culoeerom od trobojnice jer je isticanje narodnih boja u crkvi bilo zabranjeno, jer „Sveta misa (...) nije mjesto za demonstracije“. Da smo „antemurale christianitatis“ to su govorili i nama i svim nacionalnim bijedama katoličkim na Dunavu i Visli koji su ginuli na krvavoj predstavi evropskih interesa. U toj svojoj zaljubljenosti u prošlost, u galeriju biskupa i grofova, latinsko takozvano zapadnjačko hrvatstvo - pisao je Krleža - reaguje histerično na svaku lijevu kritiku. Zato su sprečavali svaku raspravu o keramici, slavenskoj mitologiji, praslavenskim za-drugama, staroslavenskoj arhitekturi, da bi „dokazivali“ da hrvatska kultura počinje od Solina i Višeslava.¹ Nosioći tog hrvatstva, umjesto narodne istorije, pisali su istoriju i značenje grofovskih grobova, a ne „istoriju ekonomskih i materijalnih prilika u kojima je narod živio“.

Početak tridesetih godina Krleži su brinule klerikalna igra oko hrvatskog naroda, njihova borba za „zastave“, „narodne interese“, „narodne vrijednosti“ i „latinsku spiritualizaciju“, tobože ugroženu od šizmatika i materijalista. Za te „narodne borbe“ hrvatsko pitanje je prije svega bilo pitanje biskupije svetog Andronika u Sremskoj Mitrovici, latinska izolacija od pravoslavnog balkanizma i grčka izolacija od pokatoličenja. Između dvije međusobne negacije (katoličke i pravoslavne) ti „narodni borci“ isturili su Majku Božiju, kraljicu Hrvata, koja će donijeti pobjedu Rimu, kao što su „narodni borci“ s druge strane istakli krunu Karadorđevića kao najunosnije sredstvo za širenje patrijaršijskih interesa. „Bistrička madona postoji u ovom slučaju kao Advocata ne samo Croatiae, nego i Crkve katoličke kao takve, a hrvatstvo i katolicizam podudaraju se u toj političkoj kozmogoniji do romantične cjeline, koja se u svakom slučaju

javlja kao simboličan jaganjac gospodnji, stojeći na predzidu zapadne civilizacije, čak kao carski i kraljevski port-parol prodora na istok, a čas kao oklop božijih bojovnika, koji i dan-današnji deklamiraju o 'krstu časnom i slobodi zlatnoj' kao o aktuelnim političkim parolama".¹

Istovremeno, Tito je u pripremi širokog antifašističkog bloka za borbu protiv fašizma, u kojem, naravno, treba da budu i vjernici - u predvečerje drugog svjetskog rata - navodio kako Baskijcima i Kataloncima, iako duboko religioznim, ne smeta da se bore na strani demokratije u Španiji. Tito je analitički pisao o klerikalnoj štampi kod nas koja je klasnu borbu španjolskog naroda željela prikazati kao borbu protiv religije. Smetalo mu je i to što slovenski klerikalci, politikom koju su vodili, „žele predati slovenački narod na porobljavanje talijanskim fašistima što bi vodilo uništenju njegove nacionalne svijesti“.

Da se Tito istinski zalagao za širok front otpora fašizmu pokazao je i Proglas za ustanak, 25. jula 1941. godine, upućen svim narodima i građanima, bez obzira na njihovo političko i vjersko opredjeljenje, da stanu u borbu protiv fašističkog okupatora i domaćih izdajnika. I politička linija partizanskih odreda bila je stvaranje narodnooslobodilačkog fronta svih, bez razlike na političko i vjersko opredjeljenje, što je omogućilo da narodni ustanak poprimi i karakter zblizavanja naroda i narodnosti, bez obzira na vjersko i nacionalno opredjeljenje.

Mi smo, kaže Krleža, govorili visokom kleru i gospodi biskupima da mogu vjerovati u što hoće, ali ne mogu vjerovati da im mi vjerujemo da oni vjeruju u interesu našeg naroda. Ne može se istovremeno vjerovati u interesu Vatikana i narodnih interesa. A taj Vatikan - sve do drugog koncila - bio je na pozicijama negacije hrvatskih interesa. Krleža nudi primjer hodočašća četiri hiljade Hrvata - katolika u Rim godine 1925. kada ih je Papa pozdravio kao „etničku i jezičku državnu skupinu, koja dolazi pod imenom Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca“. Oni za Papu nisu ni „antemurale christianitatis“, ni „istočna njiva“, već „skupina“ i to „manja“ „etnička i jezična“ pod okriljem krune Karadorđevića. Papa je hrvatsku krunu nudio danskom kralju Svenonu II, klao naš narod po Bosni s mađarskim kraljevima.

¹ M. Krleža, *Teze za jednu diskusiju iz 1935. v. ESEJI V, „Oslobodjenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1979.*

¹ Višeslav, hrvatski knez čije je ime uklesano na krstionici u crkvi u Ninu.

„Nikad sveti Otac hrvatskome narodu nije pružio sa svoje trpeze ni ubrusa za njegove rane“, pisao je Krleža. I kada u jednom jedinom slučaju uzima u zaštitu Hrvate, to je zato što su mu oni manje zlo od „Slavena“ šizmatika. Reagujući na teze da je katolicizam Hrvate iz primitivnog barbarstva digao na nivo istorijskog naroda, Krleža je uzvrćao da Hrvatima Rimljani nisu nikad dali da postanu istorijskim narodom. Naši narodi su za njih bili bespravna rulja, slovenski pljačkaši, rodoskvmitelji, oceubice, razbojnici, gusari, guje, skorpionci, šizmatiki, raskolnici, nevjernici, pagani, krivovjernici, heretici, odmetnici, provalnici, ideolopoklonici, bezbožnici, vješci, arijevcici, Goti, paklena bagra, infamna družba, bosanska kuga itd. Po Krleži, nema ni jednog istorijskog dokumenta koji bi govorio da se Papa kod nas zauzimao za bilo što osim za Petrov Novčić, krstaške ratove, protiv slovenske liturgije, progona hrvatskog jezika. Istoričarima „u sjeni biskupske mitre“ nebitno je da su naši ljudi napisali prvu istoriju Rimske crkve, prvu talijansku gramatiku, otkrili spektar, dali prve temelje slavistici, bizantologiji, atomistici, da imamo narodnu književnost petsto godina, jer je to za njih nacionalizam.

U „Tezama za jednu diskusiju iz 1935.“, Krleža je upozoravao na jačanje uticaja crkve i svećenstva koji rade po direktivama iz inostranstva. Ta crkva predstavlja trajnu negaciju svih onih koncepata koji se zasnivaju na idealističkoj pretpostavci „narodnog jedinstva“. „Po tom istom zakonu političke inercije, pravoslavna crkva dostojan je partner rimske. Prevladati obje crkve građanska klasa Jugoslavije nije i neće biti u stanju iz čitavog niza materijalnih razloga. Crkva i ta klasa su korelati“. To će dio crkvenog vodstva odvesti i u otvorenu suradnju s fašizmom. I ne stoji istorijske laži po kojima nikad nije bilo nikakve političke simbioze katoličanstva kod Hrvata s fašizmom i nacizmom. To govore samo oni koji su nerijetko, u prvotnim prilikama, prihvatili za crkvu ulogu nekakve opozicije ili zaštitnika tobože potisnute nacije. Ne zbog nacije, već zbog laskanja opozicionarima.

Pred kraj života, u razgovorima s Enesom Čengićem, Krleža je izrazio žaljenje što nije napisao rad pod nazivom „Sretan Božić“. U tom radu želio je ukazati na gluposti u odnosu spram Krista i glupim ulogama oko tog cirkusa. „Svaka je ponočka na svoj način politička demonstracija i ujedno dokaz da su Hrvati

konzervativan i ne znam kako raspoložen narod. Međutim, masa ljudi koji idu na ponočku niti znaju tačno što je ponočka, jer nisu o tome ništa učili ni čitali, niti vjeruju u Krista, najmanje u Boga, niti su kršteni, nego bog te pitao što“.¹

Krleža ukazuje na različitu praksu proslavljanja Božića. Ima i onih koji i ne idu u crkvu, prirede gozbu i najedu se dobrog pečenja. Nasuprot njima su oni što brbljaju o Božiću kao o hrvatskom narodnom blagdanu, „kao da smo zaista vjerujuća katolička nacija“. Smetalo mu je i to što neki prikrivaju svoju religiju. Stiče se onda utisak da se stide svoje religije. Krleža se prisjeća i diskusija o tome da li odrednicu Božić unositi u Enciklopediju Jugoslavije. A kako je izbjeći kad u našoj literaturi ima „najmanje tri hiljade citata koji počinju: na Božić te i te godine (...) Mađari slave Božić kao državni praznik, na takav način da slave socijalizam“. To je za Krležu bilo glupo, kao što su glupe i diskusije o „plitkoći“ religioznosti kod pravoslavnih i „dubini“ kod katolika. „Hrvat nema nezavisnog patrijarha, nema kralja, nema topova, nema puške, nije ratovao, ratove koje je vodio s drugima trajno je gubio i kod njega ništa nije progresivno nego je sve reakcionarno, ali reakcionarno je i ono tamo, na svoj način, kao i ovdje. Crkva na čelu sa kraljem i propagandnim aparatom izgradila je kosovski mit... Ono tamo je uvijek bilo 'napredno' i 'progresivno', a ovo ovdje 'sumnjivo i reakcionarno', to su bili aršini“,² ironično je govorio Krleža. Po njemu, trebalo bi se vratiti Svetozaru Markoviću,³ jer niko o tim stvarima nije progovorio tako analitički kao on.

Iako nije pisao o pravoslavlju onoliko koliko o katolicizmu, Krleža se i njega doticao, naročito u kontekstu srpsko-hrvatskih odnosa. Nije mu, jasno, moglo promaći da se klerikalci zalažu za jedinstvo srpske nacije ističući da je za naciju vjera važnija od politike, a crkva neophodnija od države. Crkvu smatraju institucijom koja treba da oživi „oduzeti organizam nacionalnog bića srpskog naroda“. Pravoslavlje je za njih vjera nacionalnog identiteta, ono konstituiše nacionalnu svijest srpskog naroda kao jedan od istorijski bitnih elemenata srpske nacije. Za dio srpskih

1 E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, t. III, „Globus“, Zagreb, 1985, str. 320.

2 E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, t. III, „Globus“, Zagreb, 1985, str. 118.

3 Svetozar Marković (1846-1875), političar i književnik, osnivač socijalističkog pokreta u Srbiji.

nacionalista sveti Sava¹ je znak vjersko- nacionalnog identiteta, te bi se zaboravljanjem i odbacivanjem svetosavskih ideala odbacivala i baština koja je Srbe uvela u kulturne narode svijeta. Po njima, Srpska pravoslavna crkva je od svog nastanka bila i politička organizacija srpskog naroda, kao što je danas „garant“ očuvanja Srba i njihove tradicije na Kosovu.

Krležu je smetalo što se toliko piše o tome kako je stradalo „naše slatko Pravoslavlje“ od austrijskog latinskog klera i o idealističkim tezama o opasnostima od pokatoličenja koje će pravoslavnu narodnu svijest dovesti do parole o srpskoj Vjeri i Kruni kao jedinim nacionalno-religijskim utjehama na ovome svijetu. Od tog straha od pokatoličenja, našim bizantineggiantima sve je „legenda“ što o latinima govori pozitivno.² U „*Tezama za jednu diskusiju 1935.*“ Krleža zato i kaže da su sve separatističke teorije sa srpske i sa hrvatske strane, već od polovine devetnaestog stoljeća, čisti anahronizam, a još ranije (1924) zapisaće da sve „nacionalne religije spadaju zaista među najneinteligentnije“.

Na pariškoj izložbi Krleža je u centar stavio bogumilsku umjetnost kao nešto što je autentično naše. Nije u centar stavio ni rimske, ni grčke, ni bizantijske uticaje već bogumilske stečke. Zbog toga se digla velika hajka na njega jer je dao prednost bogumilskom stečku u odnosu na pravoslavne freske koje su po Krleži Bizant. Smetalo mu je što ovo društvo nije nikada sistematski prišlo proučavanju i jedne i druge crkve. Bio je kritičan prema primjeni kod pojedinaca dva mjerila, jednog za katoličku, a drugog za pravoslavnu crkvu. „Pravoslavna je narodna, vele, a katolička je vatikanska, povezana s najcrnjom reakcijom prema tome i Hrvati su sumnjiv elemenat. A obje su u suštini iste to se da dokazati na stotine načina“. Zar Pravoslavna crkva, pita se Krleža, nije isto toliko surađivala s Milanom Nedićem i Dražom Mihailovićem³ koliko i Katolička s Pavelićem, ali se kopa razdor tvrdnjama da je ona crkva nacionalna, a ova ovdje anacionalna,

1 Sava I Nemanjić (1174-1235), prvi srpski arhiepiskop, otišao na Atos gdje se zakaluderio i uzeo ime Sava. Podigao manastir Hilandar i izdejstvovao autokefalnost Srpsko-pravoslavne crkve.

2 M. Krleža, *Ilyricum sacrum*, v. *HISTORIJSKE TEME*; „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1985. str. 59.

3 Draža Mihailović (1893- 1946), izdajnik, komandant četničkih odreda, ratni zločinac.

što nije politički oportuno. Pred kraj života, 1979. godine, Krleža će konstatovati da, dok Patrijaršija bude tretirana kao državna vjera, više-manje solidna i lagodna, a Katolička crkva nešto drugo, dotle će trajati problem koji je izazvao raskol. „Tako dugo dok postoji kod nas Bizant i Rim u svijestima, ostat će i dalje, i neće ih istjerati lako. I nećete ih istjerati time što ste antiklerikalac na hrvatskoj liniji, jer ono je narodna vjera, najbitniji elemenat srpske nacionalne svijesti. Srbin je Srbin po tome što je pravoslavac, a ja sam recimo Hrvat po tome što nisam Srbin, a neću biti Srbin, jer sam katolik. Prema tome, ostajem katolik. I to je tužno, a tužno je jer je egzistentno. Tako dugo dok je tužno ujedno je i egzistentno. I ne znam kako dugo to tako može trajati. Meni ne izgleda tako duboko da bi moralo da traje, ali s obzirom na okolnosti gdje i kako živimo neće se tako lako, tako brzo ugasiti. Bar zasad ne, dok djeluje na ovu zemlju masa u tome pogledu različitih sila i uticaja.“¹ Kao ilustraciju idejnog košmara u ovoj sferi, Krleža je (1977) navodio primjer da su u Zagrebu igrali „Zrinskog“, a u Beogradu držali simpozij o svetome Savi. „Dode čovjeku da zaplače i da zapita: O, braćo, gdje mi ovo živimo i ima li itko pametan da kaže. 'Stojte', ljudi, što to radite i znate li vi u kojem ste vremenu?“²

Naravno, u ovom odnosu katolicizam-pravoslavlje nemoćuje je zaobići i pitanje islama. Svojevremeno je Engels isticao da se većina obreda u istočnih naroda može shvatiti kao dokaz da čovjek pripada ovoj ili onoj religiji. Danas islamisti, a i neki drugi autori, smatraju da obavljanjem ovih ili onih obreda čovjek dokazuje svoju pripadnost naciji. Islam ne uzimaju kao i svaku drugu religiju, već kao političku ideologiju i kulturu na kojoj se formirala posebna nacionalna zajednica. Na taj način prihvataju Kormovo³ stanovište po kojem je nacionalni odnos istovremeno međuvjerski odnos, glorifikujući ulogu islama u nacionalnom razvoju Muslimana.

1 Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, t.3. „Globus“, Zagreb, 1985, str. 184.

2 Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, t. 2. „Globus“, Zagreb, 1985, str. 202.

3 Žorž Korm, libanski naučnik, autor studije „Medukonfesionalne zajednice“, „Svjetlost“, Sarajevo, 1977.

Ne treba zanemariti ni panislamsku svijest koja poistovjećuje osjećaj pripadnosti zajednici vjernika (umi) i islamskoj naciji. Pojam nacije i religije je jedinstven, a vjernici sebe smatraju stanovnicima Dar ul-islama (kuće islama) nasuprot Dar ul-Harem (kući rata) gdje su pripadnici islama manjina. Zagovornici panislamizma islam predstavljaju kao „ideologiju” koja je jača od etničkih, jezičkih i drugih razlika među nacionalnostima.

Da li je dobro, prilikom razmatranja odnosa „islam i nacija” pozivati se na neke militantne tekstove (na primjer: „Zakon im je, da im je kršćanin dušmanin a ne po Bogu brat, da je kaurin - nečist - mnogo puta, 'pseto', a u narodnim pjesmama naših Mohamedanaca kadgod jest kaurin i 'svinja'”). Čemu to vodi? Čemu isticanje da je islam „osjetljiv” prema vjerskim razlikama? To nije ni manje ni više karakteristika islama nego što bi bila i drugih religija. Zašto ne reći da islam ima doktrinarnu osnovu za tolerantan stav prema drugim religijama polazeći od njegovog odnosa prema Isusu, Mojsiju, Mariji... Da li je dovoljno kod razmatranja odnosa islam-Muslimani oslanjati se samo na neke autore, i to građanske orijentacije, čiji izdanci i danas oštro napadaju nacionalnu afirmaciju Muslimana pokušavajući negirati i samo postojanje muslimanske nacije?

Može li se reći za pripadnike ove nacije da nose „religijski biljeg”? Da li je baš religija bila u punoj mjeri elemenat nastajanja muslimanske nacije? Ima autora koji slijede tu misao da je u pitanju narod koji je nastao islamizacijom. I dok jedni ističu da je religija kod Muslimana glavni elemenat konstituisanja posebne nacionalne svijesti(!), jer, po njima, Muslimani kao nacija, tobože, imaju čak i ime od svoje vjerske pripadnosti, dotle drugi ističu da Muslimani, usljed uticaja islama, mogu predstavljati samo religijsku, a ne i nacionalnu zajednicu. (Po njima, muslimanska nacija je nastala samo na staroj tradicionalnoj kulturi, pri čemu misle na islam.) Neosporno da je islam ostavio duboke tragove na kulturu Muslimana, ali njihovo nacionalno afirmisanje vezati za islam i Islamsku zajednicu podjednako je promašaj kao i nacionalnu afirmaciju Hrvata vezati za katolicizam i Katoličku crkvu. Jer, po islamskim autorima, islam priznaje narodnosti, a sam se konstituiše kao nova dimenzija iznad njih - kao nadmoćnost Muslimana.

V HRVATSKA I HRVATI

Hrvatska i Hrvati. Da li je tačna ocjena hrvatskih nacionalista po kojoj je Krleža „secirao hrvatsko društvo”? Vasilije Kalezić, u svojoj knjizi „U Krležinom sazvežđu”, zapisao je da je Dedijer u „Istoriji Jugoslavije” Krležu svrstao, zajedno sa Vasom Bogdanovim, u „lijevo krilo jednog nacionalističkog pokreta, a to znači u Mačekovu Hrvatsku seljačku stranku.”¹ Međutim, Dedijer o Krleži u „Istoriji Jugoslavije”, piše sasvim drugačije: „Krleža je pripadao generaciji predratnih nacionalnih revolucionara, koji su se poslije 1917. godine listom izjasnili za mladu sovjetsku republiku.”² Ostavimo se Kalezićevih motiva ovakvih interpretacija. Sam Krleža je za sebe govorio da je pripadao ilirskoj generaciji koja se odlikovala pripadnošću hrvatstvu i jugoslovenstvu.

Daleke 1916. godine Krleža je pisao kako razmišlja o „hrvatskim lažima i hrvatskim iluzijama”. Razmišljao je o tome šta je sa tom „ubogom Hrvatskom”, sa „gladnom Hrvatskom”. Brinuo je o tome što nitko neće ni pisnuti pred forumima klaonice na kojima će se rješavati hrvatsko pitanje niti ima onoga ko bi im mogao reći elemente na kojima je moguće to pitanje riješiti. „Evropa skapava, Hrvatske nema, a ptice pjevaju. Ptice tako uzvišeno i indiferentno pjevaju kao da nisu u Hrvatskoj. Kada bih mogao da crvkućem kao indiferentna ptica kao da nisam u ovoj zemlji”, pisao je Krleža 1917. godine.³ Njegovu pažnju zaokupljala je ta „žalostna, nepismena, draga, zaostala, nesretna Hrvatska”. Hrvatska je u to vrijeme bila bezimena, zapostavljena zemlja, zaboravljena kao „Glasnik srca Isusova”, u sobici nepi-

1 v. Vasilije Kalezić, *U Krležinom sazvežđu*, „August Cesarac”, Zagreb, 1982. str. 44.

2 v. Dedijer u knjizi „Istorija Jugoslavije”, „Prosveta”, Beograd, 1972. str. 452.

3 v. M. Krleža, *Dnevnik*, 1, „Oslobođenje”, Sarajevo - „Mladost”, Zagreb 1977. str. 253.

smene sluškinje. Matoš bi rekao (...) kao da je historijska Hrvatska ženska sumnjive prošlosti.¹ Hrvatska je bila zgažena na domaći, licitarski način. Nakon kratkotrajnog narodnog ustanka pod vodstvom Matije Gupca² i pokušaja da se prije turskog sloma uspostavi hrvatski suverenitet (krajem 17. stoljeća), nakon protureformacije u šesnaestom i baroknog apsolutizma u 18. stoljeću, Hrvatska je, po Krleži, pala u devetnaestom stoljeću u potpunu letargiju. Nalazeći se između rimske, antičke i cezaropapističke Evrope, između Bizanta, Stambula i Beča, Hrvatska, po Krleži, nije nikad postala „kroatocentričkom“, kao što su je zamišljali „rodoljubivi historici“. Ona se vjekovima ponosila da je bila predzide zapadne civilizacije, a dotle je polupismena štampa u toj istoj Hrvatskoj lajala gluposti o „historijskim misijama ovih naroda“. Hrvatska je bila razorena, razderana, krvava provincijalna krpa, ratom zgaženi prostor, kojeg je papa nazvao „predzidom kršćanstva“, samo u cilju jačanja protivturskih ratnih operacija. Istovremeno, hrvatski kmetovi očekivali su Turčina kao spasitelja, dok se plemstvo zanosilo mađarskom državnom idejom, latiniziralo i germaniziralo, a to, po Krleži, znači da se dekroatiziralo. Sa nestankom svog vlastitog narodnog plemstva (polovinom 17. stoljeća) Hrvatska se definitivno srozala na nivo austrijske granice. Zato u romanu „Povratak Filipa Latinovića“ Krleža i kliče „zovemo zemlju Hrvatskom, koja uistinu nije Hrvatska...“. To je bila zemlja čiji je narod bio sumnjiv za Carigrad jer je ginuo „za krst časni i slobodu zlatnu, na predzidu zapadnog kršćanstva“; za Beč i Peštu bio je sumnjiv jer namiguje sa Zlatnom Portom; za Rim to su bili šizmatici i pravoslavci, za grčko pravoslavlje to su bili „bezbožni bogumili“; za Mletke opasni papisti, za Vatikan ovozemaljski agenti (za to vrijeme je Venecija vjekovima uništavala u Zadru sve što je moglo da bude Hrvatsko). Dakle, kroz stoljeće je taj hrvatski narod bio Kartaga koju je trebalo sa zemljom srasniti. A hrvatski narod nije htio da ostane mađarska kolonija. Htio je svoju Hrvatsku kao suverenu, slobodnu zemlju. Ali kako ostvariti taj cilj kad je čitava Hrvatska bila jedno „jaderno fijakersko kljuse“? Odakle počinju naše neprilike? - pita Krleža u „Zastavama“. Iz siromaštva, iz opanaka. Ako se u tim okolnostima u Hrvatskoj i pucalo, Krleža upozorava da se to činilo iz uvjerenja

da je to jedini način borbe naroda koji je želio toj civiliziranoj Evropi reći da je usred nje kolonijalno zarobljen. Stanje u Hrvatskoj je za Krležu bilo znak krize Austro-Ugarske. I zašto onda, pita se njegov Kamilo, „ova zemlja ne bi mogla postati za sebe i po sebi, Hrvatska kao takva, po težini svoje vlastite vrijednosti?“

U pravu je dr Stipe Šušar kad ističe da je Krleža najviše pridonio jednoj novoj svijesti hrvatskog naroda o svom mjestu među jugoslavenskim, balkanskim, podunavskim, centralno-evropskim i evropskim narodima razarajući malograđanski istoricizam u samoj hrvatskoj naciji.¹ Onaj isti istoricizam koji se ponosio okolnošću da su Hrvati bili „predzide Evrope...“. Šta je značilo biti „predzide Evrope?“. Šta su značili poklici „mi smo Evropa“, „mi hoćemo da budemo Evropa“, „mi smo bili i ostali zapadna Evropa“, a da se nitko - piše Krleža - nije zapitao „šta je Evropa“, i šta Hrvati imaju od te Evrope i Evropa od njih? Ta ista Evropa Hrvatima nije dala da žive kulturno koljući ih pet stotina godina. Zato je Krleža daleke 1914. i govorio o „besperspektivnom mrtvilu hrvatske politike“, i tražio da se pročiste svi pojmovi „o slobodi, o oslobođenju, o ujedinjenju, o demokraciji i uopće o svim metodama našeg političkog rada“. Godine 1917. Krleža je napisao sljedeće stihove o stanju nacionalne i političke svijesti Hrvata:²

„Na trgu Svetoga Marka gasnu hrvatske boje,
Materu dojenčad bijelu hrvatskom laži doje.“

Samo godinu dana kasnije, kad je na pomolu rasplet prvog svjetskog rata, Krleža je, pun optimizma i lenjinskog zanosa da bi to moglo donijeti i rješenje hrvatskog pitanja, pisao:

„Jednoga će dana krvavo jutro svanuti
jednoga će dana crljeni vihor planuti.“

Godine 1917. Krleža je u „Dnevniku“ zapisao da se susreo sa pitanjima šta je to Hrvat i šta znači biti Hrvat? Mađari Hrvate zovu Horvatima. Hrvati su se, po Krleži, 1848. zvali Hervati;

1 v. dr. Stipe Šušar, *O Krležinim spoznajama o naciji i nacionalnom*, „Sveske“, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, br. 10/1985.

2 U „Slobodi“ (26. VII 1917.g.) zaplijenjena je pjesma *Na trgu Sv. Marka* posvećena političkom radu Hrvatskosrpske koalicije. „Ta je pjesma neobično snažno poetsko svjedočanstvo idejne, političke i moralne orijentacije ne samo građanskih stranaka nego i revolta koji se protiv nje počinje formirati i javljati.“ (Zorica Stipetić, *Argumenti za revoluciju - August Cesarec*, Centar za društvene djelatnosti SSOH, Zagreb, 1982. str. 63).

1 v. A.G.Matoš, *Misli i pogledi*, „Globus“, Zagreb, 1988. str. 122.

2 Gubec Matija (?-1573), vođa ustanka hrvatskih i slovenačkih kmetova u

Marulić¹ ih zove Arvati, a zvali su se i Croati. Krleža se osvrće na grupu naših istraživača koji su iznosili teze da su ugledni iranisti utvrdili da ova riječ potječe iz starog iranskog jezika. Po njima, perzijski kralj Darije² među zemljama i narodima kojima je vladao navodi i zemlju „Haralvatiš“. To im je bila osnova za tvrdnje o iranskom porijeklu hrvatskog narodnog imena. Hrvat - Horvat - Ćorroat - Ćoruat - Ćorohvat - Ćarahvat - Ćarahvaiti - Ćarahvatiš - je lanac koji od Jadrana preko Visle, Dona, Amu Darja i Syr Darja vodi do Persepolisa.

Drugi su, opet, govorili da su Hrvati Goti. Ta parola o gotskom porijeklu Hrvata pretvorit će se kasnije u fašistički kredo i antikomunizam.

Krležu je interesovalo zašto se hrvatstvo nije moglo politički razviti na nivo savremene narodnosti. Da li je tome uzrok njegova rasprostranjenost na relativno uskom području koje ga je potčinjavalo interesima jačih geopolitičkih snaga? Od Juraja Križanića pa do 1926. kad Krleža piše esej „*Nekoliko riječi o malogradanskom historicizmu uopće*“, hrvatstvo je, po njemu, narodnost koja nastaje, koja se bori za osnovne uslove svog opstanka, koja je dugo krvarila za druge. To nastajanje hrvatske narodnosti bilo je, u suštini, krvava borba za narodnu egzistenciju. Za to vrijeme, piše Krleža, na „međunarodnoj lutriji“, Hrvati nisu nikada izvukli ni jednog zgoditka. Naprotiv, morali su stalno dokazivati da su narodnost a ne religijska skupina, ali ne „narod bez narodnosti“. Hrvatstvo je za Krležu bila i neka vrsta jezika. To je narod koji nije imao političke štampe, vojske, banke, ni klera, ni materijalno razvijene građanske klase. „S imenom balkanskog masiva, uslijed turske provale mi smo otvoreni kao živo, razrezano ljudsko tijelo: tu su ostali krvavi, izmasakrirani dijelovi naše narodne hrvatske utrobe. Tu diše toplo, ranjeno tijelo naše zemaljske supstancije, tu se stoljećima grči nutrina života, rasporenog narodnog organizma, krvareći kao ranjena utroba, uvijek iznova masakrirana noževima tuđinskih vivisekcija“, pisao je Krleža. On je slušao kako prolaze hrvatske čete, prokleti balkanski graničari, kako stupaju. A to je „po cesti stupao Hrvatski Udes“, i vukao se kao umorno kljuse

1 Marulić Marko (1450-1524), humanista, teolog, pjesnik, historičar, autor prvog hrvatskog štampanog djela.

2 Darije I Veliki (oko 558-485 p.n.e.), persijski kralj, jedan od najvećih vladara drevnog istoka.

na repu istorije. „Prolazi hrvatska četa na svom vlastitom pogrebu.“ Za to vrijeme - pisao je Krleža - na sve strane se lajalo o hrvatskoj politici, a ta hrvatska politika proždrala je već pokoljenja i pokoljenja i činila od Hrvata „priglupi plebs, obično, jeftino hrvatsko meso za topovska ždrijela“. U hrvatskoj politici, u stvari, i nije bilo Hrvata ni hrvatske politike jer i „ono od hrvatskih naprednjaka rokće oko mađarskoga korita“. Taj ungarokroatizam, kako ga je Krleža nazivao, u hrvatskoj politici postojao je skoro osam stotina godina. Locirano na periferiji i Istoka i Zapada, hrvatstvo nije nikada u historiji bilo Istok, ali nikada potpuno ni Zapad. „Preslabo da se oblikuje u samostalno političko i državno tijelo, a ipak toliko otporno te se ne predaje, hrvatstvo životari tako još od najstarijih glagoljaških vremena.“¹

Seljačka buna pod vodstvom Matije Gupca pokazala je da se hrvatski narod stotinama godina borio za svoj opstanak i da se želja za slobodom, socijalnom pravdom i jednakošću prenosila sa pokoljenja na pokoljenje „kao jedini putokaz u historijskim tminama“. Taj revolucionarni pokret Matije Gupca nije bio prvi u istoriji Hrvata. Hrvatski bunt seže još u deveto, deseto i jedanaesto stoljeće. Krleža navodi da je jedini evropski kralj kojeg je masa pogubila jer nije htjela ći u križarski rat za papu, bio hrvatski kralj. U desetom stoljeću spaljivane su kod nas heretičke knjige, a knezovi su zapisivali svoja imena glagoljicom. Glagoljaški, proturimski otpor, značio je za Krležu prvu organiziranu narodnu pobunu u okviru Katoličke crkve „u vrijeme kada o narodnosti u Evropi još nitko nije ni sanjao“. Mnogi gradovi u Italiji i danas se ponose zgradama, kipovima i slikama umjetnika rođenih na ovom tlu, a istovremeno sramota - vojničke okrutnosti „pala je na nas kao na barbarsku soldatesku, a slavu naših pjesnika i umjetnika prisvojili su drugi“. Zato je na račun Hrvata ispisano mnogo pogrda po bečkim, rimskim, mletačkim i budimskim kancelarijama. Da Hrvati postanu historijskim narodom to im lateranci nikad nisu dopuštali. Oni su za njih kao narod bili rulja. „U dugotrajnom procesu sramota, uvreda i poniženja, od paljenja knjiga do posmrtnih difamacija, od onog jadnog glagoljaša Vuka, koga su u Rimu u desetom stoljeću ismijali i obrijali, pa sve do Krčelića u sedamnaestom, nema nijednog historijskog dokumenta, iz koga bi slijedilo da su se

1 M. Krleža, *Nekoliko riječi o malogradanskom historicizmu uopće*, v. ESEJI IV, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1979, str. 88.

Pape kod nas zauzimala za bilo što drugo nego što je Petrov Novčić.¹ Papisti su poubijali masu heretika a mnoga mjesta, poput Brača, Hvara, Trogira, Istre, Zadra, Bosne, Zagreba, su im bila sumnjiva zbog hereze ili izopštena iz Katoličke crkve sve do šesnaestog stoljeća. Dokumenta govore da su se pape stoljećima zanimala samo za poslovnu stranu veza sa Hrvatima, a u suštini su mrzili slavensku liturgiju, progonili hrvatski jezik i trajno strašili Hrvate prokletstvom i anatemom. Otud je Krležu iritirao razgovor o elementima naše latinske civilizacije koja nas je tobože „iz primitivnog, barbarskog kaosa stvorila historijskim narodom„.

Godine 1926. Krleža je navodio Mihanovićeve² stihove:

„Teci Savo Dravo teci
I ti Dunaj svijetu reci
da svoj narod Hrvat ljubi„

koji su podgrijavali emocije do sfere tzv. duhovnog nacionalizma. Bio je to povod Krleži da istakne klasnu podjelu unutar hrvatsva: „Mi Hrvati u otvoreniim vagonima i mi Hrvati u svojim vilama sa osmoro glava kućne posluge! Mi Hrvati, koji prodajemo tovar drva za tri dinara na poreze, prireze, namete i kuluke, poplave, zemljoradnje, budžete, općinske prinose, takse i marke, carine i Omnium Serbe, i mi Hrvati s briljantima, automobilima„.³ Krleža se prisjetio i onog Matoševog⁴ uzdaha: „Em smo Hrvati! Em, smo to zaista, svako na svoj način„.

Prvi čovjek koji je u novijoj historiji shvatio da seljačke mase imaju vlastitu klasnu prošlost i tristogodišnju tradiciju bio je, po Krleži, Stjepan Radić.⁵ Istina, on je i na svoj „tamburaški način„, kako kaže Krleža, prvi počeo govoriti o samoodređenju naroda. Radić, romantik po naravi, sa četrdesetosmaškom, austrosloven-

1 M.Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojmova 1*, „Oslobodenje„, Sarajevo - „Mladost„, Zagreb, 1975, str. 482.

2 Mihanović Antun (1796-1861), diplomat, književnik, autor pjesme „Hrvatska domovina„, koja je pod nazivom „Lijepa naša„ postala hrvatskom himnom.

3 M.Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojmova 2*, „Oslobodenje„, Sarajevo - „Mladost„, Zagreb, 1975, str. 878.

4 Matoš Gustav (1873-1914), književnik.

5 Radić Stjepan (1871-1928), političar, jedan od osnivača Hrvatske pučke seljačke stranke koja je kasnije nosila naziv Hrvatska seljačka stranka (HSS); umro od atentata izvršenog na njega u Skupštini 1928. godine.

skom, federalističkom maglom u glavi bio je među svim političkim strankama dok nije osnovao svoju Hrvatsku seljačku stranku. Bio je on, po Krleži, daleko od agrara, nacionalne ekonomije i nacionalnog prikaza položaja Hrvata. Bile su mu bliže fraze o slavenstvu, nekritički „tamburaški„ zanos za „Lijepu našu„, katolicizam, folklor i Jelačić,¹ seosko frulaštvo i zdravice. Zanosno i nekritički stajao je spram svega što je hrvatsko. Imao je romantičku, idealnu, lirsku, malogradanski aktuelnu sliku o hrvatsvu kao i svaki drugi „hrvatski kumek„. „U hrvatsvu bio je sretno i veselo zaljubljen i to hrvatsvu nije prestao romantično i zanosno ljubiti do svoje smrti„, pisao je Krleža u eseju „*Stjepan Radić na odru*„. Zanosno i nekritički stajao je spram svega što je hrvatsko do kraja života. Pisce Gundulića,² Mažuranića,³ Preradovića⁴ i Šenou⁵ uzdizao je na rang genijalnih evropskih pisaca; slovenski jezik smatrao je najljepšim od svih jezika na svijetu, hrvatsko selo, tradicije, pjesme „sve su mu to elementi jedne naše, rasne slavenske kulture, o kojoj on pjeva pjesme, piše uvodnike, govori bezbrojne govore„. Zato, po Krleži, i nije nijedan period najnovije političke historije Hrvata mogao klasno definisati. I smisao vijorenja Jelačićevih narodnih trobojki 1848. godine vidio je kao rat sa Mađarima.

Druga ličnost iz hrvatske političke historije koja je privukla Krležinu pažnju bio je Franjo Supilo, devedesetih godina srbofob uvjeren da su Srbi i Hrvati dva naroda. Supilo je bio borac za ujedinjenje Dalmacije sa Hrvatskom, za političku saradnju Južnih Slavena. Na početku stoljeća kada je živio u Italiji vodio je akciju (sa Trumbićem⁶ i Meštrovićem) za oslobodenje Hrvata, Srba i Slovenaca od Austro-Ugarske i njihovo ujedinjenje sa Srbijom i Crnom Gorom na federativnom principu. Razvio se do iskrenog Jugoslavena koji je učestvovao u pokretanju Jugosla-

1 Jelačić Josip (1801-1859) grof, hrvatsko-slavonsko-dalmatinski ban, austrijski oficir, pomagao gušenje revolucije 1848.

2 Gundulić Ivan (1589-1638), književnik, autor epa „Osman„.

3 Mažuranić Ivan (1814-1890), pjesnik i prozni pisac, političar, dopunio Gundulićevog „Osmana„, autor epa „Smrt Smail-age Čengića„.

4 Preradović Petar (1818-1872), austrijski general, pjesnik, panslavist.

5 Šenoa August (1838-1881), pjesnik, pripovjedač, romanopisac, dramatičar i kritičar.

6 Trumbić Ante (1864-1938), političar, jedan od osnivača jugoslovenskog odbora, potpisnik Krfske deklaracije i pobornik ujedinjenja.

venskog odbora. Supilo je, po Krleži, spremao hrvatski narod za sudbonosne dane. „Malo ih je koji su tako dosljedno i tako smiono razmišljali o hrvatskom udesu.. U nizu svojih bečkih pisama, Krleža je napisao i noćni razgovor sa Franjom Supilom u kojem je istakao njegovu revolucionarnu liniju u borbi za hrvatski suverenitet. Supilo se zalagao za demokratski način ujedinjenja južnoslavenskih naroda i za nacionalnu ravnopravnost, zbog čega je došao u sukob sa Jugoslovenskim odborom.¹ Ali, Supilo je zamišljao svoj hrvatski „Narod“, kao i Silvije Strahimir Kranjčević,² biblijski patetično, pisao je Krleža. Kao nacionalni romantik nije uspio otkriti jednostavnu istinu da su „samo socijalne teze svijetla u tmini..“

Krleža je od političkih ličnosti među Hrvatima dosta cijenio i Antu Starčevića,³ osnivača i ideologa stranke prava,

„Ja sam, draga, dobar Hrvat,
bistra uma, srca zdrava,
ja sam, draga, dušom, tijelom,
privrženik Stranke prava..“

navodio je Krleža stihove Augusta Harambašića.⁴ Krleža je Starčevića cijenio zbog njegovog zalaganja za nacionalnu slobodu i nezavisnost. Međutim, zagovarajući jedinstvo Južnih Slavena, Starčević je pogrešno smatrao da to jedinstvo treba izvršiti pod jednim, i to hrvatskim imenom, odbacujući svako drugo ime, naročito srpsko, kao „nenarodno“, i „pogrdno..“ Jasno da su takvi ekstremistički stavovi morali naići na oštre kritike, pa je Starčević napustio ideju o ujedinjenju pod hrvatskim imenom. Ali Krleža ga je, unatoč takvim ekstremističkim i nacionalističkim stavovima, cijenio jer se usprotivio uvođenju njemačkog jezika u škole. Uz to, cijenio je kod Starčevića da je Jelačića smatrao narodnom sramotom, mizerijom i sažaljenja dostojnom kreatorom.

1 Jugoslovenski odbor: organizacija hrvatskih, srpskih i slovenačkih izbjeglih političara osnovana 1915. u Parizu, s ciljem da radi na stvaranju jedinstvene države Južnih Slavena.

2 Kranjčević Silvije Strahimir (1865-1908), književnik.

3 Starčević Ante (1823-1896), političar, književnik i publicist, osnivač i ideolog Stranke prava koju pred smrt napušta, zagovarao slobodnu i samostalnu Hrvatsku.

4 Harambašić August (1861-1911), pjesnik i publicist.

Krleža nije mogao ne ići u dijalog s onima među Hrvatima koji su pokušavali preko nekih Marksovih stavova o Slavenima, kompromitovati i sam marksizam. Kao „Marx je gnjavator“, „do njegove cicvare ne drži niko..“ „Marx je izišao iz mode..“ on je „kroatofob, pangerman..“, „njega slijede samo austrijski agenti - provokatori..“, „Marx nije narodnost..“, itd. Krleža je u „Zastava“ kritikovao i one koji su govorili: „S Marxom u ruci dokazuju nam bečka gospoda marksisti (...) da smo još uvijek ušljivci balkanski Cigani, nezreli za slobodu (...) Marx je Pangerman (...) Marx smatra nas Jelačićevim haramijama i Trenkovim pandurima..“²

Pojedinci i danas pokušavaju omalovažiti Marksovo učenje ističući kako je on toliko mrzio Slavene da ih je nazvao ušljivim i dubretarima, a naše društvo ga unatoč tome - ističu oni - ipak veliča i slavi. Pa šta su to Engels i Marks rekli o Slavenima i Hrvatima?

Engels je u pismu Karlu Kautskom³ 7. februara 1882. godine pisao: „Mogli biste me sada zapitati, ne gajim li ja baš nikakvih simpatija prema malim slavenskim narodima i krhotinama naroda koje su razbila tri klina zabijena u slavenstvo: njemački, mađarski i turski? Da Vam pravo kažem, prokletu malo (...) Tek kada se nacionalne težnje tih patuljastih naroda (...) prestanu stapati s panslavističkim tendencijama prema svjetskom gospodstvu, tek tada im možemo dopustiti da budu slobodni..“⁴

Oni koji pokušavaju kompromitovati Marksov odnos prema nacionalnom pitanju navode fragmente njegovih članaka o Hrvatima, objavljenih u januaru - februaru 1849. godine u „*Neue Reinsche Zeitung*“ (Novim Rajnskim novinama). Naime, Marks je tada, između ostalog, pisao: Tako u Austriji panslavistički Jugoslaveni nisu ništa drugo nego otpadnici od naroda (...) Gdje je povijest ilirskih Slavenaca, Dalmatinaca, Hrvata, Šokaca (...) Iz poderanih dronjaka hoće da stvore snažnu, nezavisnu i na život sposobnu narodnost (...) Budući svjetski ratovi izbrisat će s lica

1 Trenk Franjo (1711-1749), baron, austrijski oficir.

2 M. Krleža, *Zastava 2*, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1976, str. 252.

3 Kaucki Karl (1854-1938), njemački socijaldemokratski teoretičar, jedan od voda II internacionale.

4 v. Marx-Engels, *Dela*, t. 42, „Prosveta“, Beograd, 1979. str. 234.

zemlje ne samo nazadne klase i dinastije, nego će uništiti i čitave nazadne narode (...) Zločini Nijemaca i Mađžara prema tim takozvanim Slavenima najbolja su priznanja, najvrednija djela, kojima se njemački i mađžarski narod mogu podići u povijest (...) Napose što se tiče Mađžara, oni su osobito iza revolucije popustljivo i premekano postupali prema nadmetim Hrvatima. Popustljivost prema Hrvatima jest jedino što se može upisati u grijeh Mađžarima (...) Mi Nijemci u zajednici s Mađžarima i Poljacima samo putem najodlučnijeg nasilja protiv Hrvata i Čeha možemo osigurati revoluciju (...) Mi sada znamo da sa svojim neprijateljima postupamo kao sa neprijateljima..

U „*Newyork Tribune* „, aprila 1852. godine, Marks je pisao o Hrvatima: „Niti Češka niti Hrvatska ne posjeduju snagu da obstoje kao posebne narodnosti (...) Ove umiruće narodnosti: Česi, Korutanci, Dalmatinci itd. pokušali su da iskoriste opću pometnju godine 1848. i da uspostave političko stanje, koje je postojalo 800 godina (kada su Hrvati i Česi bili samostalni). Povijest jednog stoljeća trebala im je pokazati povijesnu težnju i istovremeno fizičku i unnu snagu njemačkog naroda, da pokori, uništi i pojede sve istočne Slavene; da je ova njemačka težnja osvajanja uvijek stvarala i još stvara najmoćnije sredstvo, pomoću kojeg će se raširiti kultura Zapadne Evrope. Naravno i neizbježiva je sudbina ovih umirućih naroda (Čeha i Hrvata), da ih nestane ovim procesom nastanka i opijanja po svojim jačim susjedima (...) Smiju li Česi i Hrvati očekivati da će se povijest vratiti nazad za tisuću godina za ljubav tog sušičavog društva ljudi..

O čemu je zapravo riječ? Bila je to, dijelom, Marksova reakcija na ulogu, koju su Hrvati, pod vodstvom bana Jelačića, odigrali 1848/49. godine kada su pomogli ugušiti revolucionarne događaje u Beču. Kritički osvrt na Marksov stav o „sramotnom„ držanju Hrvata 1848. godine u kojima su kontrarevolucionarne snage imale saveznika, napravio je još August Cesarac.¹ Marks je, po njemu, zanemario neke specifičnosti te prestrogo osudio držanje Hrvata 1848. godine, zaboravivši da je to bila i socijalna revolucija koja je ukinula kmetstvo. Marksov stav bio je, dijelom, i rezultat nekritičkog preuzimanja od Hegela pojma „neistorijskih naroda„ i cjelokupnih tadašnjih razmišljanja o

¹ Cesarac August (1893-1941), romansijer, pripovjedač, putopisac, učesnik španskog rata, strijeljan od ustaša 1941. godine.

„neistorijskim„ narodima, jer se u navedenom tekstu govori o „umirućim narodima„ a samo se Mađarima (kao i Poljacima) priznavala sposobnost za samostalni nacionalni život.

I Engels je smatrao da je jedna od prvih zadaća revolucije 1848. godine bilo uspostavljanje potlačenih i rascjepkanih nacionalnosti srednje Evrope, ukoliko su one uopšte bile sposobne za život i, posebno, zrele za nezavisnost.

Ovakva Marksova i Engelsova stanovišta, posebno Marksovo stanovište o „otpacima„ naroda koji nemaju budućnosti bila su rezultat i jednostranog gledanja na istorijski prevaziđen feudalizam u Hrvatskoj. Cjelokupna istorija poslije 1848. godine pokazala je Marksovu tezu kao promašaj, ali nacionalisti je neprekidno koriste kao argument u pokušajima obezvređivanja marksizma.

Krleža nije mogao zaobići te događaje 1848. godine. To je period socijalno i kulturno jačeg mađžarskog plemstva koje je pokušavalo hrvatskom i srpskom narodu poricati pravo na narodnost. Mađarska revolucija je propala a da nije odstupila od tog kontrarevolucionarnog principa. Nakon pobjede kontrarevolucije nacionalna svijest sjeverno od Save razvijala se u znaku pobjede habsburške kontrarevolucije. Jedinim uspjehom 1848. godine smatralo se imenovanje Strossmajera dakovačkim biskupom. Oborivši bečke barikade Jelačićevom vojskom, dinastija je produžila život još punih sedamdeset godina. Mađarski pokret za nacionalnu emancipaciju 1848. godine bio je povezan sa radanjem slavenske političke svijesti. Obje pojave razvodnile su se u nerazumijevanje osnovnog revolucionarnog problema - oslobođenja podunavskih naroda do potpune samosvijesti. Tako 1848. predstavlja primjer kontrarevolucije u sudaru mađarskih i nemađarskih koncepcija. Hercen¹ je - pisao je Krleža - sa biblijskim patosom prokleo 1848. kao godinu pobjede građanske i feudalne kontrarevolucije, „a ta godina bila je našoj građanskoj inteligenciji njenim cilindračkim idealom„. Kao što je katastrofa Zrinskog značila posljednji slom hrvatske feudalne koncepcije, tako je, po Krleži, kontrarevolucionarni ispad Jelačića upropastio 1848. u Domovini.

U „*Tezama za jednu diskusiju 1935.* „ Krleža je pisao o tome kako je u narodnim masama zavladao osjećaj potištenosti. Taj

¹ Hercen (1812-1870), ruski revolucionar, pisac i filozof.

osjećaj potisnutosti morao se prevladati jer može dovesti do restauracije starih političkih odnosa. Ne treba ga prepuštati ni crkvi ni reakciji. „Dobar Hrvat” - iz reakcionarne perspektive - jeste i može da bude danas samo onaj Hrvat, koji je do godine 1918. ostao politički nekompromitiran bilo kakvom unitarističkom idejom, te prema tome nije bio nikakav 'dobar Hrvat' - pa čak ni 'Hrvat', nego običan austrougarski provincijalni glupan. Takav glupan nije pak mogao biti kompromitiran unitarističkim idejama zato, jer do godine 1918. ne samo da nije bio 'dobar Hrvat' nego je bio loš i sramotan Hrvat pošto je bio lojalan habsburški, mađarski, unionistički, carski ili crno-žuti kameleon., pisao je Krleža.

U „Zastavama” Krleža je zapisao da je to doba bilo glupo, da su hrvatske noći bile krvave i proklete. Uslijed nedostatka vlastite snage Hrvati su uvijek kombinovali koncepciju svog oslobođenja s nekom drugom istorijskom silom. A ko se borio za narodne interese? „Stranka Narodnog Napretka”, za Krležu nije uopšte bila „narodna”, ni „napredna”, ni „stranka”, jer nije predstavljala „ni jedne jedine hrvatske političke mačke, a po svojoj socijalnoj strukturi, to je najreakcionarnija i najneprogresivnija grupacija političkih hoštaplera.”

U „Dnevniku” će se 1968. godine prisjetiti poteškoća kroz koje su u svojoj nacionalnoj afirmaciji prolazili Hrvati: smatrani su za austrijske robove, salonkomuniste, beogradske agente provokatore, austrijsku nacionalnu nesvjesnu smjesu itd.

Godine 1923. Krleža će uskliknuti „Narode! Kako si lakovjeran! Narode! Probudi se!” i zapitati se da li može Hrvatima biti uopšte bolje bez revolucije. Raskoli koji su bili među Hrvatima „dokazuju samo uvijek jedno, da su nam polja i njive izbrazdane neprijateljskim točkovima i da će onaj naš političar, koji uspije da naše brazde i oranice obrani od tuđih topova”, biti realizator onoga što mnogima nije uspjelo.

Krleža je razmišljao da dovrši svoju studiju o razvoju hrvatske narodne svijesti, ali je nikad nije dovršio. A u njoj je želio pisati i o hrvatskom nihilizmu „jer ako je ikada jedan narod sveo sve svoje na ništicu, to smo mi Hrvati najnihilističkiji narod na svijetu”. Hrvate je, po Krleži, neko proglasio za „literarnu naciju”, jer je nekome konveniralo da budu što dalje od politike. Uz to Hrvati su za njega „vrlo nervozna nacija”, poput Baska i Iraca. „Hrvatski narod koji je pod stranom rojalističkom oligar-

hijom godine 1941. izgubio svoje more, svoju slobodu i svoju nezavisnost, i kome je zavojevač opet jedanput u historiji htio nametnuti tragičnu ulogu graničara neprijateljskih interesa, hrvatski narod našao je u politici Komunističke partije Jugoslavije jednu sigurnu mogućnost svoga nacionalnog opstanka. Svaki naš čovjek, koji umije da misli politički dosljedno, svjestan je historijskog značenja pobjede Komunističke partije Jugoslavije u ovoj međunarodnoj katastrofi u kojoj je desetak evropskih naroda izgubilo svoj suverenitet.”¹

1 v M. Krleža, *O Titu*, „Oslobođenje”, Sarajevo 1980.

VI HRVATSKA NACIONALNA SVIJEST

Pod kraj života (1977.g.) Krleža je zapisao da bi trebalo srediti poglede na nacionalnu prošlost jer se oko narodnog identiteta javljaju smutnije i retroaktivne snage. Revolucionarna struktura svijesti, po njemu, ne može se zasnivati na izopačenoj slici iz prošlosti (bilo kulturnoj, historijskoj ili političkoj) koja je izraz materijalne i duhovne zaostalosti. Revolucionarnoj svijesti ne odgovara „provincijalno, regionalno, kratkovidno i seljački nepismeno i zatucano„ samohvalisanje do apsurd¹. Govoreći o genezi nacionalne svijesti, Krleža će reći da se formula nacionalnih svijesti na južnoslavenskom tlu nalazi u nesrazmjeru spram istorijskih, ekonomskih i političkih fakata.²

On već 1917. godine, kad razmišlja o hrvatskoj nacionalnoj svijesti, ukazuje na nesposobnost Hrvata da razviju vlastitu kulturnu i političku svijest koja je rezultat robovanja tuđinima. Sredinom tridesetih godina Krleža se zalagao za ispitivanje elemenata nacionalne svijesti kod seljačkih masa i za „sociološku analizu one formule koja se zove hrvatska nacionalna svijest„. Smetalo mu je što se osjećaj nacionalne pripadnosti njeguje u zaostaloj seljačkoj svijesti „kao potajni uzdah nad poniženjem„. Inače, nacionalna svijest se, po Krleži, u jednom periodu, manifestovala stihovima Stanka Vraza,³ Mirka Bogovića,⁴ kulta Dubrovnika, Marulića, Držića⁵ i Daničića.⁶ Pa i nacionalna

1 v. M.Krleža, *Zapisi iz Tržića*, NIŠRO „Oslobođenje„ - IKRO „Mladost„ - „Globus„ Zagreb, 1988. str. 178.

2 M.Krleža, *Gdje smo i kako smo*, NIŠRO „Oslobođenje„ - IKRO „Mladost„ - „Globus„ Zagreb, 1988, str. 145.

3 Vraz Stanko (1810-1851), pjesnik.

4 Bogović Mirko (1816-1893), pjesnik i dramatičar.

5 Držić Marin (1505-1567), komediograf.

6 Daničić Đuro (1825-1881), filolog, dramatičar, leksikograf, prevodilac.

svijest koju je hrvatski proletarijat preuzeo od građanske klase, po Krleži, predstavljala je anahronizam, kao što su anahronizam bile sve nacionalne svijesti na Dunavu. Naravno, nizak nivo nacionalne svijesti na tim prostranstvima nije bio slučajna već rezultat čitavog spleta historijskih okolnosti pod kojima su živjeli ti narodi.

Krležu su interesovale i hrvatske tragične sudbine. „Kao da je hrvatstvo jedna od onih tema koje se ne može osloboditi (...) Njegov govor o hrvatstvu jeste govor o historiji, o nastajanju hrvatske nacionalne svijesti„, piše Lasić.¹ Krleža je pisao o regionalnom, kompanilističkom, pasivnerezistentnom, knjiškom, papirnatom, intelektualnom, feudalnom građanskom, malogradanskom, samozaljubljenom, uzvišenom, zapostavljenom, potisnutom, poniženom, statističkom, bezimеноm, glupom hrvatstvu, „matoševski sentimentalnom hrvatovanju„, o hrvatstvu zaljubljenih rodoljuba, o austrokratizmu, o krvavom hrvatstvu tiranskog bana Kuena² i o mnogo čemu još vezano za hrvatstvo.

Možda je svoje najbolje stranice o hrvatstvu Krleža ispisao u eseju *„Nekoliko riječi o malogradanskom historizmu uopće„* (1926). U njemu kao da je Krleža htio ukazati na svu klasnu slojevitost hrvatstva. Hrvatstvo za njega nisu bile glupe kafane ni spomenici. Hrvatstvo je za njega te, 1926. godine, bila masa bijednika koji žive i rade pod najtežim uslovima, izrabljivani, potisnuti i nepriznati, prezreni i bezimeni. O tom deklasiranom i proletariziranom hrvatskom narodu prozborio je, po Krleži, jedino pjesnik Silvije Strahimir Kranjčević. A gdje su bili političari? Niko od njih nije dosljedno progovorio o hrvatstvu, a ako je i pokušao, bio je popljuvan kao odrod i odmetnik od „hrvatstva„, „jer je zastupao autentične i stvarne hrvatske narodne interese„.

Šta će hrvatskom seljaku, pitao se Krleža, spomenici biskupa i generala koji su stotinama godina paktirali sa silama neprijateljski raspoloženim prema njemu? Sljedbenici „seljačkog hrvatstva„ bili su i oni „hrvatski rodoljubi„ - pisao je Krleža - koji su se gostili kavijarom, lososom dok se prodavalo hrvatsko ljudsko

1 Okrugli sto „*Krleža-Čengić*„, v. „Republika„, br. 9-10/1986. godine.

2 Hendervari Karlo (1849-1918), mađarski političar, hrvatski ban.

meso. Dakle, za Krležu hrvatstvo nije bilo jedno jedinstveno hrvatstvo. „Biskup grof Drašković,¹ koji potpisuje smrtnu osudu Matiji Gupcu, hrvatski je feudalac, a Gubec hrvatski kmet. Nema hrvatstva, koje je u stanju da pomiri hrvatskog kmeta sa hrvatskim grofom.“² Jedno je za Krležu bio hrvatski grof, a drugo hrvatski kmet, jedno radnik, a drugo poslodavac. Iritirala ga je ljubav spram hrvatstva od koje se nije vidjelo da hrvatstvo nije idejno jedinstven i nerazdjeljiv pojam. Jedno je, ponavljao je Krleža, hrvatski mrtvac, a drugo hrvatska pogrebna radnja. Zato se (1926) zalagao da se hrvatstvo odredi sa stanovišta globalnog i bosog hrvatskog naroda koji je služio oko grofovskih palača „i koji dvanaest sati stoji na banjalučkom sajmu sa svojim gladnim magaretom i tovarom drva od tri dinara, pa da se već jedanput prestane govoriti o toj bezobraznoj 'ljubavi' za hrvatstvo, tom staromodnom rekvizitu iz šezdesetih godina prošlog stoljeća.“³ Za Hrvata koji stanuje u otvorenom vagonu u neposrednoj blizini hrvatske opere i „koji zimi na minus sedam Celzija mrzi sve Hrvate kojima je toplije nego njemu, za takvog Hrvata vagonaša kaže se da nije rodoljub, da nema osjećaja ljubavi za hrvatstvo.“⁴

Svaki narod ima svoje laži, istorijske fanfaronete i sramote, ali ni jedan nije tako siromašan sa svojom fatamorganom, kao regionalno kampanilističko hrvatstvo, pisao je Krleža. Hrvati su za Zapad bili „prezreni barbari“, za pravoslavni Istok „Švabe“. Dotle je samozaljubljeno, uzvišeno, malograđansko hrvatstvo čitalo litanije kako su Hrvati kulturni evropski narod, zapadno-latinske orijentacije koji „nema i nikada nije imao nikakve veze ni dodira s istočnim provincijama ove zemlje.“⁵

Nema hrvatstva „kao takvog“, hrvatstva po sebi. Takvo hrvatstvo ne postoji. Može se samo govoriti o različitim oblicima hrvatstva u prošlosti, koji su uvijek drugi i drugi, nikad podudarni s obzirom da su bili izraz okolnosti u kojima su egzistirali.

- 1 Drašković Juraj (1525-1587), biskup, kardinal, ugušio seljačku bunu i pogubio Matiju Gupca.
- 2 M. Krleža, *Panorama pogleda, pojava, pojnova* 2, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1975, str. 876.
- 3 ibidem, str. 754.
- 4 ibidem, str. 756.
- 5 M. Krleža, *O malograđanskoj ljubavi spram hrvatstva*, v. Eseji 4, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1979. str. 111.

Tako je, vijekovima, postojalo feudalno hrvatstvo, zatim potisnuto, bezimeno i poniženo hrvatstvo koje je posljednjih dvjesto godina lutalo za svojom afirmacijom i identitetom. Uz njih Krleža je navodio knjiško, intelektualno hrvatstvo koje „luta od jedne deziluzije do druge“. Postojalo je „narkotizirano“, hrvatstvo koje je spavalo. Štrossmajer je, navodio je Krleža, sanjao o jedinstvu Katoličke i Srpsko-pravoslavne crkve, Supilo o narodnom jedinstvu pod okriljem Srbije, „svi Hrvati sanjaju i malograđansko hrvatstvo san je pospanih sanjara jer *hrvatstvo*, u svojim najiskrenijim nadahtućima, kada je buntovnički raspoloženo (...) kada je republikanski mirotvorno (...), nije drugo nego sanjar, koji umoran i krvav sanja u mučionici, prije mučenja i između dva mučenja.“¹ Jedna od slabosti „iluzionističkog“, hrvatstva jeste „ranjivo razdraženi“, osjećaj narodnosti, zaljubljenost u vlastite slabosti, sklonost vlastitom precjenjivanju u umjetnosti, poeziji. Filistarsko, zatureno, gospodsko hrvatstvo, patilo je od osjećaja manje vrijednosti i „ako je nešto u hrvatskoj prošlosti deplasirano, to je upravo ono pusto i isprazno dočaravanje imaginarnih plavokrvnih, plemenitaških hrvatske prošlosti.“² Uslijed zaljubljenosti u aristokratsku prošlost, biskepe i grofove, „zapadnjačko hrvatstvo“, oštro je reagovalo na lijevu kritiku. A to da su Hrvati „Antemurale Crhistianitatis“, Krležu nije nimalo oduševljavalo, jer su iz Rima, u interesu talijanskog takav naziv dali i svim „drugim nacionalnim bijedama katoličkim na Dunavu i na Visli“, koje su ginule na toj „predstraži“, evropskih interesa.

Hrvatstvo je, pisao je Krleža u eseju *„O malograđanskoj ljubavi spram hrvatstva“*, trebalo prestati biti „ljubavlju rodoljuba“, jer od dugotrajne „ljubavi“, nije hrvatskom narodu granulo sunce slobode. Samodopadna „zaljubljenost“, u hrvatstvo je dosadna i vodi u malograđansko, reakcionarno hrvatstvo. Odnosi unutar hrvatstva nisu jasni, ukazivao je Krleža još 1926. godine, te mnoge pojave u okviru njega treba svrstati „lijevo ili desno da bi čovjek mogao unutar hrvatstva da se pravilno odredi“, da se kritički odnosi spram onog desnog, nacionalističkog u hrvatstvu. Taj desni, malograđanski nacionalizam postao je krajem tridesetih godina glavnim inspiratorom narodne svijesti koja nije bila podudarna s interesima hrvatskog naroda. Kako stvari stoje,

- 1 M. Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojnova* 2, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1975, str. 870.
- 2 ibidem, str. 871.

pisao je Krleža 1937. godine, „stvar hrvatstva, nažalost, u rukama je tih preživjelih snaga, koje djeluju isključivo po zakonu duševne tromosti. Hrvatstvo, kao narodnost, u rukama je tih fikcija.“¹ Fraze o uzvišenoj „narodnoj svijesti kao hrvatskom idealu, podijelile su te naše 'rodoljube' u dvije grupacije, one koji vjeruju da će se hrvatska nacionalna svijest vinuti do ilirskih ideala i druge kojima je ideal da se Hrvati deiliriziraju i deslave-niziraju i da se pretvore u Gote.“ Dakle, zaključivao je Krleža pred drugi svjetski rat, kaotični su politički čvorovi o hrvatstvu i mogli bi se riješiti samo mačem. A mačevi nisu bili u rukama naroda. Zato je za Krležu postojao samo jedan izlaz po uzoru na Lenjina. „Znati da povrh toga nema ničega, i da se to može i da je to razaranje zavisno od naše subjektivne volje, znati, dakle, da to mi možemo htjeti, znači: oputovati u Lepoglavu, a možda i na vješala. Put do presjecanja ovih političkih čvorova zagonetno je dalek.“, zapisao je Krleža u svom „*Dnevniku*“.

U jeku rasprava u Komunističkoj partiji Jugoslavije o nacionalnom pitanju, Krleža je tražio da se hrvatstvo definiše u odnosu na višak vrijednosti,² a „svako drugo ' hrvatstvo', bilo ono 'oduhovoljeno' ili ne, 'tisućugodišnje' ili ne, 'zaljubljeno u sebe' ili ne, bilo ono orijentirano zapadnjački ili ne, jeste i ostaje bespredmetno.“ Činjenica je da hrvatstvo nije socijalistički definirano kao ni srpstvo jer niko do danas, pisao je Krleža 1969. u svom „*Dnevniku*“, nema hrabrosti da se upusti u borbu sa „nacionalnim svetinjama“. Svi njegovi napori da tako definiše hrvatstvo nailazili su na histerične otpore. Tako da niko nije primijenio beskompromisni postupak u raskrinkavanju nacionalne idolatrije. A to zahtijeva da se hrvatstvo odredi sa stanovišta

1 v. „*Eseji*“ t.4. „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1979. str. 388.

2 U „*Zapisima iz Tržića*“. Krleža će se zapitati: „Gdje je počelo palucati kandilo moje vlastite hrvatske nacionalne svijesti, i kako? Počelo je Josipom Klobučarom i Quiquerezovim grafikama: Lukom Kosencom, Tugom i Bugom. Naša sestra Buga, naša majka i pramajka, naš Ante i naši Fran Krsto i Petar u Bečkom Novom Mjestu. To je već Šenoa, Krupićeva Dora i Gregorijanci, Urota, i Madžari u Zagrebu, demonstracije 1902-3. Počelo je Klobučarovom Krapinom, Čehom, Lehom i Mehom. To je iz Krapine počeo zračiti onaj čarobni krug nečeg što smo Mi, a to je Naš jezik, i sve je to Naše, od Carigrada i Vladivostoka. U toj magli lutaju hrvatski mozgovi od Jurka Križanića do Stipe.“ (v.M.Krleža, „*Zapisi iz Tržića*“, NIŠRO „Oslobodenje“, Sarajevo - IKRO „Mladost“, Zagreb, - „Globus“, Zagreb, 1988, str. 166-167).

„Gladnog i bosog našeg hrvatskog naroda.“ jer „kočijaša, koji se na hrvatstvu voze (...) imade legija“.

VII O HRVATSKOJ MALOGRAĐANŠTINI

Još daleke 1971. godine, Krleža u svom „Dnevniku„ izražava čuđenje šta hoće oni koji uzvisuju „hrvatske kraljeve i kakvi su to kraljevi„! „Nije naša stvar da branimo kraljeve, kraljevi su naši neprijatelji„, zapišće kasnije i u „Zastavama„. U vrijeme žučnih predratnih rasprva u Komunističkoj partiji Jugoslavije oko nacionalnog pitanja, Krleža se razračunavao i sa nacionalističkim i mitomanskim pristupom hrvatstvu. Onaj ko ima smisla za istorijsku istinu, pisao je u to vrijeme Krleža, ne može vjerovati hrvatskim spomenicima, ali se zbog takvog stava objektivno izlagao opasnosti da protiv sebe okrene sve malograđanine koji su između dva hrvatska politička sloma skupljali priloge za spomenike, i to, da tragedija bude veća, onima koji su istorijski simbol nacionalne sramote, a malograđani su ih pokušavali uzdići na nivo nacionalne slave.¹ Tako se i moglo desiti da se podigao spomenik onom ko je spasio Beč 1848. godine. Dok su ti spomenici bili simbol odbrane tuđih interesa, hrvatstvo je bijedno životarilo u izuzetno teškim socijalnim prilikama. Tako se za aktivnosti oko tih „brončanih spomenika„ teško može reći da su bile na liniji interesa hrvatskog naroda.

1 „Cesarec i Krleža bili su obuzeti hrvatskom problematikom mnogo više nego bilo tko drugi iz kulturne sredine toga doba. Upravo zahtjev za uključivanjem u najprogressivnije svjetske idejne tokove - a tako da se prije svega kritički ispita vlastita nacionalna cjelokupna datost - čini pojavu *Plamena* jedinstvenom u tadašnjem jugoslavenskom kulturnom kretanju. Njihova komunistička orijentacija i stvaralačka individualnost dovode prvi put modernu hrvatsku inteligenciju na razinu najnaprednije svjetske suvremenosti. To je bio zalet malobrojne avangarde a ne dosege društva, pa je utoliko ta činjenica značajnija„ (Zorica Stipetić, *Argumenti za revoluciju-August Cesarec*, Centar za društvene djelatnosti SSOH, Zagreb, 1982, str. 78-79).

Krleža je bio izuzetno kritičan i prema hrvatskom plemstvu koje je, za njega, bilo „pijana banda, glupa i nepismena„¹ od koje će ostati „dva-tri ormara, ako je i toliko„. Smetalo mu je stvaranje mita po kojem su i plemićki i crkveni dvorci jedine tvrđave, simbol progresa u hrvatskoj tmini. Jer, u stvari, po tim su se gospodskim sobama palila kandila samo gospodskom hrvatstvu. Nije, pisao je Krleža, bez razloga „narodni opanak„ svoju gospodu nazvao cilindrašima koji su uobražavali učenu gospodu, a u stvari, i onda kada su mislili da je neka njihova ideja napredna, u građanskom smislu, i ona je bila, uglavnom, reakcionarna.

Hrvatski malograđanin se bio izolovao od hrvatske mase i živio izvan nje, najviše u zdravicama i knjigama. Takav malograđanin identifikovao je pojam hrvatstva sa svojim malograđanskim pogledom na svijet. Zato je za malograđanina svaki antimalograđanski pristup bio ujedno i antihrvatski. „Krivi zaključak, jer su krive i premise„, pisao je Krleža 1962. godine osvrćući se na ta pitanja. Sve to upućivalo ga je na zaključak da hrvatstvo nije jedno jedinstveno hrvatstvo i da je to osnovno kod razmatranja hrvatstva. Krleža hrvatstvo biskupa i grofa Draškovića nije priznavao za svoje hrvatstvo jer se Draškovićevo feudalno hrvatstvo pokazalo „kulturno jalovo, a politički parazitsko i renegatsko„. Jedno su Hrvati, isticao je Krleža 1962. godine, koji spavaju u otvorenim vagonima, a drugo Hrvati koji spavaju u svojim vilama, jedno su Hrvati koji prodaju tovar drva da bi preživjeli, a drugo Hrvati koji se ukrašavaju s briljantima i voze skupim automobilima. Sentimentalno, u sebe zaljubljeno hrvatstvo, usljed malograđanske propagande, postalo je kreatorom jednog tipa političke svijesti koja je bila daleko od istine i narodnih interesa. Sredinom dvadesetih godina Krleža će konstatovati da je ta „hrvatska formula„, nažalost, u rukama „preživjelih, konzervativnih, staromodnih snaga, koje djeluju isključivo po zakonu duševne tromosti„. Nosioci te malograđanske svijesti bili su daleko do „plebsa„, jer kako bi i bili s njima kad se oni osjećaju kao krem „nacije„, „narod„. Osim njih ne postoji ni narodni interes, ni narod. Nažalost, zapisao je Krleža u „Dnevniku„ 1933. godine, ta gospoda nisu pročitale ni slova o bitnim narodnim interesima, a trabunjaju o tome da se narod treba

1 M. Krleža, *Nekoliko riječi o malograđanskom historičizmu uopće*, (1926) V. Eseji, t.4, „Oslobodenje„, Sarajevo - „Mladost„, Zagreb 1979. str. 92.

ugledati na Zapadnu Evropu, u zapadnjačku civilizaciju građanskog tipa, a da o njoj pojma nemaju.

Hrvatska aristokratija uzimala je sebi za pravo da se tako nazove iako, po Krleži, nije bila hrvatska jer se odrodila od hrvatstva, zaboravila i hrvatski jezik, jer se služila tuđim. „Ova naša prokleta hrvatska plava krv otrovala je hrvatski narodni organizam, i zbog te hrvatske plave krvi, mi, kao narod, do danas nismo uspjeli da izvojtimo ni najminimalnije garancije za svoju narodnu egzistenciju., pisao je Krleža u „Zastavama „.¹

Krleža je kritikovao i svećenstvo koje je zagovaralo „prosvjećivanje, neprosvjećene mase u smislu da ljubi „narodno, hrvatstvo i da kroz to „prosvjećivanje, shvati da je hrvatstvo „pobjeda ideje nad materijom, i da se ne živi samo od hljeba nego od riječi Gospodnje., te da narod narodom stvaraju duhovne vrijednosti „višeg reda., Svećenstvu je bio ideal fraza od uzvišenoj spiritualiziranoj svijesti koja će ljubiti ranjavo stanje hiljadugodišnjih fakata „a osjećaj 'ljubavi' za ranjena stanja prilično je perverzno., Krleža je, 1926. godine, pokušao dati dijagnozu narodnog stanja kod Hrvata: ono je - ocijenio je tada Krleža - toliko nezdravo „da je krajnje vrijeme, da se pojave liječnici koji neće prezati pred određenom i jasnom odlukom, da razrežu ranu i da je isperu, s muževnom tendencijom da pacijent ozdravi.,² Ni ljubav spram hrvatstva koja se tad njegovala u publicistici nije bila zdrava jer je riječ o malograđanskoj ljubavi koja se istorijski pokazala promašajem. Malograđanski pristup hrvatstvu u publicistici govorio je narodu o ljubavi, o Bogu, o hiljadugodišnjici pokrštenja Hrvata, narkotično ga obmanjujući da će se u Mariji Bistrici kod „Kraljice Hrvata., izmoliti za spas hrvatske duše (naravno, na onome svijetu). Ali, ta hiljadugodišnja kultura koja po malograđanima traje od pokrštenja Hrvata ne predstavlja ništa značajno u poređenju sa velikim kulturama. Svako ukazivanje - pa i Krležino - da vraćanje na kraljeve, mitove i biskupe nije vodilo Hrvate u kulturne narode Evrope, malograđani su odmah proglašavali antihrvatstvom.

Malograđansko hrvatstvo su svojatali oni koji, objektivno, među Hrvatima nisu predstavljali nikakvu pažnje vrijednu poli-

1 v. „Zastave „ t.2. „Oslobodenje., Sarajevo - „Mladost., Zagreb 1976, str. 255.

2 M.Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojmova 2*, „Oslobodenje., Sarajevo - „Mladost., Zagreb 1975, str. 788.

tičku snagu, ali su uspjeli biti toliko utjecajni da su bili smetnja „razbistravanju pojmova, oko hrvatstva. Ti hrvatski rodoljubi posebno su se, po Krleži, sjećali svog naroda u zdravicama. Svako drugo sjećanje na hrvatski narod koje bi podrazumijevalo statističke, ekonomske ili demografske podatke o hrvatskom narodu, o njegovom socijalnom stanju, hrvatskom rodoljublju bilo je strano. Osjećaj malograđanske zaljubljenosti u hrvatstvo kod njih se javlja tek u toploj sobi „uz litru vina, i „masnu 'reš pečenu' puricu., Taj malograđanski rodoljub nikad nije bio tamo gdje je bila većina hrvatskog naroda: nije ga bilo na strani Matije Gupca za vrijeme seljačke bune u šesnaestom vijeku, uz Masneca u devetnaestom ili uz Zeleni kader¹ u dvadesetom vijeku, pisao je Krleža. U strahu od narodne snage malograđani su je konstantno, smatrao je Krleža, sputavali paktirajući s austrijskim i mađarskim grofovima, kasnije sa beogradskom čaršijom (nakon 1918). Njihova „ljubav, za narod „u silnim kompleksima hrvatske tmine je rasvijetljeni prozor hrvatske krčme, iz kojeg se čuje pjesma pijandura i odjekivanje nerazgovjetne i razdrte strofe 'da svoj Narod Hrvat ljubi' „.²

Malograđanska formulacija hrvatstva podrazumijevala je teze o Hrvatima kao kulturnom, zapadnjački i latinski orijentisanom narodu koji nikada, „sačuvaj Bože, nije imao dodira sa nekakvim tamo pravoslavnim provincijama ove zemlje. Istina, svi su priznavali da su Hrvati, i intelektualci koji su bili zaljubljeni u hrvatstvo, ali i oni koji nisu, i sirotinja sa predgrađa, i gospoda iz urbanih centara, i nadbiskup sa svojom svitom, i svi ostali. Naravno, nisu izostajale njihove hvale o dobroti hrvatskog naroda, o čemu se slatkorječivo razgovaralo uz čašu vina kod puna stola. „Ore, kopa, tegli, kao soldat je hrabar, vjerno služi i, doista, kako čovjek ne bi osjetio, kako on zapravo 'ljubi taj dobri i poštenu narod!' I hrvatsku trobojku, i hrvatsku (- hm!) književnost, i naše časne sestre milosrdnice, i svetu materu crkvu, i naš rodoljubivi episkopat, i naš hrvatski kler koji je dao

1 Zeleni kader, naziv za naoružane vojne bjegunce, koji su za vrijeme I svjetskog rata dezertirali iz austrijskih jedinica. Naime, početkom 1918. godine bilo je oko 50.000 dezertera samo na području Hrvatske. Oni su palili feudalna imanja, dvorce, pozivali na otpor. Međutim, nije bilo organizovanih snaga da taj spontani otpor organizuju i usmjere u željenom pravcu. Zato Krleža i kaže da je „Zeleni kader stavio se izvan habzburških zakona bez određenog smjera, bez voda i bez inteligencije.,

2 M.Krleža: „Panorama pogleda, pojava i pojmova 2., „Oslobodenje., Sarajevo - „Mladost, Zagreb 1975. str. 775.

našem narodu toliko rodoljuba, i našu hiljadugodišnju prošlost, slavnu i čistu kao zastave, i naše svete tri simbolične boje: boju krvi, boju neba i boju ljiljana! Hrvatska crvena krv je narodni naš martirij, plavo nebo je hrvatska pobožnost, a bijela boja je hrvatska janjeća nevina narav!., pisao je Krleža 1926. godine.¹

Jedna od karakteristika malogradanskog hrvatstva, po Krleži, jeste da o stvarnim društvenim odnosima i mjestu hrvatstva u njima, uvijek misli krivo, a da to uočava isuviše kasno. Tako se to malogradansko hrvatstvo pretvaralo u hrvatstvo bez „političke i geografske baze“, u hrvatstvo „što kao kartaš gubi jednu partiju za drugom“, pisao je Krleža u eseju „*Nekoliko riječi o malogradanskom historicizmu uopće*“ (1926). Za razliku od seljačkog, potlačenog hrvatstva, malogradansko hrvatstvo bilo je „brbljivo, dobroćudno i naivno, te mnogo više voli pjesmu vinsku i mjesečinu nad vinogradom i kлокot mošta nego dosljednost u akciji“. Ono je patilo od djetinjice i nepismene naivnosti slične naivnosti praslavenskih plemena koja su pozvala finske i normanske osvajače da nad njima zavladaju i kao da su time uklele Hrvate da „kroz hiljadu godina traže sebi gospodara da nad njima zavladaju“. Zato je Krleža, još 1926. godine, tražio od progresivne društvene misli da hrvatstvo odredi ne kao hrvatstvo hrvatskih kućevlasnika i „dobrostojećih građana“, već kao hrvatstvo stanara i bijednika, gladnih i nezadovoljenih, a da se odstrani dosadna, pijana zaljubljenost u hrvatstvo. Malogradansko hrvatstvo nije bilo u stanju ništa drugo uraditi do kukati nad sudbinom, „a naricati nad svojom vlastitom hiljadugodišnjom nemoći i umiranjem nije dostojno ni sentimentalne žene, a kamo li jednog Naroda.“²

1 ibidem, str. 753.

2 Zbog ovakvih i sličnih stavova hrvatski malograđani su pokušavali Krleži osporiti i njegovo hrvatstvo: „Šezdeset godina gospoda 'Hrvati' pokušavaju dokazati da Krleža nije Hrvat, premda je on jedini pisac koji je od autentične, istinske sudbine stvorio univerzalnu zastavu koja se bez stida i poniženja, za one što je nose, može vijoriti na svim putovima evropskog napretka. Šezdeset godina kojekakvi zabrinuti hrvatski rodoljubi praznoglavu bulje u Krležino djelo užasavajući se nad njim i križajući se, jer od svega što je Krleža rekao, napisao i prorokovao nisu shvatili ni jedne jedine riječi. Unatoč općoj progresiji ljudske pameti, ona linija hrvatske golgotske povijesti, koja od glagoljaša i bugumilskih grobova vodi do Gupeca i Kranjčevića, ona filozofska linija naše kolektivne egzistencije za koju su u datom civilizacijskom sustavu, 'mjeri v nebu i v peklju majori' ostaje za njihova budničarska raspoloženja nepoznanicom, velikom enigmom i velikom tajnom nacionalnog života“, piše Zvane Črnja u knjizi „*Sukobi oko Krleže*“ („Oslobodenje“, Sarajevo, 1983, str. 52)

Pripadništvo srednjih slojeva hrvatske građanske klase, takozvani „patentirani rodoljubi“, kako ih je Krleža nazivao, „trgovci sitne robe u maloprodaji, po trafikama političkog duhana“, osjetili su 1928. godine slom Stjepana Radića kao svoj vlastiti dobitak jer im se ukazala šansa borbe „za mandate u ime Nacije“. Hrvatska građanska klasa, niskog nivoa kulturne i nacionalne svijesti, ostala je, po Krleži, uvijek nedovoljno proučena. Neistraženi su i uzroci nastanka reacionarne građanske svijesti kod Hrvata, jer njeni ostaci još uvijek žive. Od Radićeve smrti (1928) pa do 1935. godine malogradansko hrvatstvo se razvijalo u krajnju desnicu koja je ekskomunicirala i Krležu kao i druge lijevo orijentisane hrvatske intelektualce. Ta desnica je, kao i ona beogradska, u predvečerje drugog svjetskog rata širila nacionalističku maglu. Bez obzira da li je riječ o rojalistima, jugointegralistima, separatistima, federalistima, republikancima, demokratima, radikalima, klerikalima, građanski političari bili su - pisao je Krleža - jedinstveni u ocjeni da socijalno uređenje stare Jugoslavije ostane onakvo kakvo je bilo. A lijeva inteligencija je upravo upozoravala da je oktobarska revolucija početak novog doba za evropske i balkanske narode. „Govorili smo im da se mi kao narod, u ovom stvarnom slučaju kao hrvatski narod, moramo spram toga događaja odrediti bezuslovno (...) da se mi u okviru lenjinskog polja moramo koordinirati kao nacionalna hrvatska čestica (...) jer je to u našem jadranskom podunavskom i balkanskom narodnom interesu.“¹

Krajem šezdesetih godina Krleža je u „*Dnevniku*“, zapisao da ga je smetalo i to što je naša malogradanska istoriografija za elemente nacionalne svijesti uzimala zastarjele modele („iz davno već preživjelih stanja i vremena“), a oko nacionalne svijesti uvijek djeluju nove i nove sile. Taj istorijski diskontinuitet svijesti treba uvijek definisati iznova, vodeći računa o novim snagama i odnosima koji mogu djelovati „na rast i porast, odnosno na odumiranje nacionalne svijesti“.

1 M. Krleža, „*Dnevnik*“, t. I. „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb 1977. str. 427.

VIII O HRVATSKOJ INTELEGENCIJI

Krleža je dosta govorio i pisao o nastajanju i razvoju hrvatske inteligencije. Ponekad bi rekao da bi se mogla napraviti mala zbirka njegovih najraznovrsnijih varijacija o malogradanskoj i šljivarskoj hrvatskoj inteligenciji, „o mračnom indiferentizmu spram svega što se zbiva u gospodskim glavama hrvatske inteligencije... „To je ona žalosna naša inteligencija - kako reče Matoš - bez inteligencije (...) nemajući pojma o narodu i o zemlji koja je rodi. To je ona hrvatska inteligencija (...) koja ima smisla samo za tuđinsku kulturu (...). To je ona elita kojoj je Evropa u granicama Austrije i Njemačke, koja nema kontakta ni s pravim Zagrebom, a kamoli s narodom, sa seljakom - ona vajna elita koja samo uzima, nikad ne daje i koja smatra rad i trudni posao sramotom, a nehaj, anacionalizam (...). Ta elita možda zna obući i nositi smoking, ali to zna i svaki konobar...¹ Tu inteligenciju su šezdesetih godina osamnaestog stoljeća uglavnom sačinjavali pravници, popovi i profesori odgojeni po želji požunskih i budimskih sabora. I inteligencija devetnaestog stoljeća školovala se većim dijelom talijanski ili njemački što je uticalo da bude bez svog vlastitog socijalnog i političkog profila. Riječ je, uglavnom, o inteligenciji odgojenoj na konzervativan način.

Još davne 1920. godine na protestnoj skupštini protiv terora u Madarskoj Krleža je zapisao da „Komunistička partija stoji osamljena na novom putu a inteligencija će poći za njom ili će propasti...“² Krležu je i poslije drugog svjetskog rata smetalo što je dio inteligencije njegovao šeme mišljenja po zakonu ustrajnosti, u vjerskim, političkim, državnopravnim okvirima. Malogradanska hrvatska inteligencija za vrijeme pojave Lenjina bila

1 A.G.Matoš, „Misli i pogledi“, „Globus“, Zagreb 1988, str. 141.

2 Prema: Zorica Stipetić, *Argumenti za revoluciju - „August Cesarec“*, Centar za društvene djelatnosti SSOH, Zagreb 1982. str. 135.

je antimarksistička i kao da je naslijedila urođenu sklonost antimarksizmu, što je za Krležu bio jedan od simptoma nesamostalnosti tog dijela inteligencije i njene klasne zagriženosti. Naravno, riječ je, u osnovi, o ostacima građanske inteligencije koja, neposredno nakon drugoj svjetskog rata, nije mogla ni htjela priznati da se u našoj zemlji izgrađuje socijalizam, već je igrala „glupu i nedostojnu igru“, iščekivanja političkih fantoma koji bi srušili novi politički poredak. „Danas gospoda zastupaju nešto što narod nikad nije htio, a što znači ponovno podjarmljivanje pod tuđinsku vlast“, zapisao je Krleža u svom „Dnevniku“ 1947. godine.

Ta hrvatska inteligencija vodila je građansku politiku nadmetanja između političkih partija stalno ističući istorijsko hrvatsko pravo, dok se ginulo za tuđe interese.¹ Dugo je ta inteligencija štampala klerikalne i liberalne novine, uticala njima na lijevo i desno krilo „naše jadne hrvatske politike koja gnjije po tim našim jarugama kao krepana ptica...“²

Odgojena po Beču i Pešti, ta inteligencija se dotle odnarodnjavala da su neki od njih postavljali pitanje čemu uopšte opstanak Hrvata koji „nisu ništa“, i ne mogu ništa dobiti. Nema smisla - govorili su - razvijati nacionalne megalomanije kod tako malih naroda „u gaćama i opancima“, kao što je hrvatski. Uslijed svog nacionalnog nihilizma bili su na stanovištu da je za Hrvate kao narod najbolje da nestanu. Uz to, kad je buknuo prvi svjetski rat, Krleža je „uznemiren i uzrujan“, ne mogavši shvatiti kako ima naših ljudi za koje slavenstvo ne znači ništa. Za one koji su se školovali u Beču Austrija je bila „najmuzikalnija zemlja na svijetu“, i Hrvati, po njima, nisu imali drugog istorijskog interesa

1 „Gledajući unazad, Krležino djelo treba staviti u opozicioni odnos spram stoljetne tradicije hrvatske građanske politike koja se jalovo iscrpljivala u saborskim verbalizmima, da bi se konačna rješenja ipak tražila u Beču ili Pešti. Njegova pobuna postaje i velika i razumljiva tek u opoziciji spram tradicije plačljivog hrvatskog mentaliteta koji se iscrpljuje u tužbalicama nad samim sobom, u pijanom nazdravljanju hrvatskim kraljevima narodne krvi i stogodišnjoj hrvatskoj kulturi. Krleža je kamen medaš i brana hrvatske građanske politike i mentaliteta koji za svoju historijsku tragediju vječno optužuje druge. On u sebi nosi vrijednosti jednog novog svijeta, i dok se taj svijet ne realizira, on je svim svojim bićem na strani razvlaštenih i eksploatiranih (Ivan Krtalić, *Krleža za i protiv I*, „Globus“, - „Komunist“, Zagreb, 1988. str. 57)

2 M.Krleža, *Veliki meštar svijtu hulja*, v. NOVELE 1, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1982, str. 93.

nego da se priključe Austriji. Rodeni su u Hrvatskoj, govorili su hrvatskim jezikom, ali u Hrvatskoj nisu nalazili ništa, pa ni svoje narodnosti, čudio se Krleža. Njima je Austrija bila „muzikalna“, a Hrvati su im bili „tamburaši“, bez svog „političkog raisona d'etre“. Oni su jačali snagu habsburškog faktora, u početku iz strateških i političkih razloga borbe s islamom, što je stotinama godina kasnije predstavljalo „stopostotnu negaciju svake hrvatske emancipacije“.

Krleža je primjećivao da je još od borbe s Mađarima među hrvatskom inteligencijom prevladavao pravaški motiv: „hrvatstvo traži nekoga da mu se podredi, da potpiše s njime politički ugovor i da se onda buni protiv toga političkog ugovora daljnjih četrinasto godina.“¹ Jednom su se Hrvati tukli za Beč protiv Madara, a kasnije protiv Beča za Madare. To je bilo ono „kobno prisluškivanje kako hrvatsko meso putuje u grob“, koje Krleža opisuje u noveli „*Veliki meštar sviju hulja*“. Nakon kontrareformacije u šesnaestom i marijaterzijanskog baroknog apsolutizma u osamnaestom stoljeću, Hrvatska je pala u letargiju u devetnaestom stoljeću: „Vino, zdravice i 'kaj nam pak moreju', to je jedini motiv hrvatskog života poslije historijskih katastrofa kroz punih trista godina. Letargija poslije četrdesetosme, letargija poslije šesdesetosme.“, zapisao je Krleža u eseju „*Nekoliko riječi o malogradanskom historicismu uopće*“ (1926).

Kao austrijski vojnik Krleža je 1917. prikazivao hrvatski narod „u robijaškoj austrijskoj vreći, sa žigom veleizdaje na čelu“, i pogibije za Austro-Ugarsku okarakterisao kao hrvatsku laž i nastojao da „tu laž, slikovito doduše, ali svojim vlastitim riječima spali“. Svojim riječima Krleža je pjevao o siromasima koji uniru po pivnicama, 'u sumraku moralnom i materijalnom', „o kruhu samljevenom od grožđa i otpadaka koji glode Hercegovina kao blagdanju pogaču, a zove se sijerak“. Pjevao je zabranjene pjesme, pisao članke protiv mađarske feudalne politike. „Što da kaže čovjek o tim političkim maglama koje traju (...) kad čuje katastrofalno urlanje reakcionarnih snaga oko nas u Evropi i kad znade da će nas te reakcije prije ili kasnije povući za sobom u nove vrtloge“, pisao je Krleža, gotovo proročanski, godine 1926.²

1 M.Krleža, *Nekoliko riječi o malogradanskom historicismu uopće*, v. ESEJI 4, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1979. str. 89.

2 ibidem, str. 96.

Jedna od najnesretnijih inspiracija naše inteligencije bila je po Krleži kontrareformacijsko tumačenje istorije. Malogradanska istorija o „ideološkoj konstanti jednog te istog hrvatstva, kao o vrhunskoj pojavi“, za Krležu je krivotvorina. Izuzetno je cijenio Franju Račkog¹ koga je smatrao jednim od historijskih preteča. Pri kraju prvog svjetskog rata, uz odu Račkome, Krleža će zapisati da tek ima da se napiše hrvatska istorija, jer Hrvati nemaju svoje vlastite napisane političke istorije na visini nacionalne hrvatske koncepcije „progresivne i dostojne da postane elemenat narodne pozitivne aktivističke svijesti“. Za Krležu je bilo apsurdno da se pojedina feudalna lica uzdižu u historiografiji, „do simbola narodne konstante“, i da se interpretiraju kao formula nacionalne svijesti u vrijeme kad nacionalne svijesti nije ni bilo u obliku kakav se njeguje u periodu stvaranja hrvatske historiografije.

„Čudne li briškule s ovim jadnim kraljevima jedne i druge krvi! Svakog sažaljenja dostojni naši narodni vladari pomeli su pamet... katedarskoj čeljadi, a čitava historijska galerija slavni nam preda zapravo je švapska romantika pisana kao zakrinkana palanačka kamuflaža, da bi se prikrila dva programatska tvrdoglava motiva još uvijek dominantnog religioznog raskola“, pisao je Krleža 1943. godine.² Sve je smatrano kao hereza što nije veličalo „Krunu“, a upravo brojne naše „Kruno“, po Krleži, naše su najopasnije smetnje za oblikovanje progresivne svijesti. Bizantinegijantima je sve „legenda“, što o „latinima“, govori pozitivno. Isusovcima i svaka pomisao na protestantizam je odvratna iako je protestantizam uticao na formiranje nekoliko generacija intelektualaca.

Isusovačka šema o hrvatskoj prošlosti je „bijedan falsifikat“, pun intriga i smicalica koje su postale osnova nastavnog plana i programa u srednjim i visokim školama, pisao je Krleža 1947. godine. „Otrov šovinizma i megalomanije i danas se još propovijeda 'ex cathedra' u ime nauke, a da po tim smrtonosnim tekstovima polijepi naučne vinjete s mrtvačkom glavom i natpi-

1 Rački Franjo (1828-1894), kanonik, historičar i političar, prvi predsjednik JAZU.

2 M.Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojmova 2*, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1975. str. 546.

som 'Pazi, otrov' još se nije našao nitko! „¹ Nema smisla oslanjati se na istoriju koju su pisali kontrareformatori jer je njihova istorija „grofovská heraldika“, a ne istorija ekonomskih i materijalnih prilika u kojima su Hrvati živjeli. „Kralj“, je kao nekakav simbol zajedničke građanske svijesti nestao s političke scene, ali se Krleža početkom pedesetih godina čudio da kraljevska istorijska nauka živi. Čudna je ta istorija, reći će Krleža: „Klepsidra. Dani, godine, stoljeća, duge noći, bdenja. Svitanja. Rijeke. Rijeke mrtvaca. Rijeke krvi. Pa kad smo za sve to rekli da je historija, rekli smo gotovo sve što znamo, a i sve što znamo nije mnogo. Gotovo ništa. Gospođa Historija?

Neka vrsta Valeryjeve markize. Dosadila je svima. Ne čita je više nitko. Da li netko sluša njene poruke?

Da li je ona 'Magistra vitae'? Tko bi to znao? Bludnica u svakom slučaju više nego učiteljica. Sve što se pasivno predaje njenom šarmu, nosi ga davno. Sve što joj se otima, rasplinjuje se kao oblak nad vodama biblijskim.

Trebalo bi joj doista utvrditi identitet. Tko je? Odakle je? Šta hoće? Čime se bavi?

Njena tajna krije se u tome što nije ni jedna ni jedina, i nikada ista.²

1 M. Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojmovna 3*, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1975. str. 182.

2 v. Predrag Matvejević, *Razgovori s Miroslavom Krležom*, „Mala edicija Ideja“, Beograd, 1974, str. 210.

IX HRVATI I AUSTRO-UGARSKA

Krleža se često u svojim djelima vraćao na pitanje položaja Hrvata u Austro-Ugarskoj. Imao je dosta razloga za to. Vidio je kako se politička vlast u Austro-Ugarskoj učvršćivala preko žandarma i vješala, sudova, nasilja, kundaka, pljačke i sličnim oblicima terora. A u tom teroru Hrvati podanici, kao i uvijek, bili su lojalni, hrabri i požrtvovani u borbi za tuđe interese. Tako se uz tursku opasnost za Hrvate pojavio novi problem: habsburška dinastija. Čak je i jedan Štrossmayer „svirao tamburu“, na radost toga Habsburga deklamujući o „sreći svoje Domovine“, pod habsburškom dinastijom. A ta ista dinastija vješala je ljude, strelja ih, ali biskupi nisu govorili o tome već o „sreći Domovine.“¹ Istovremeno oni za koje je domovina bila politički program, a ne politička fraza, bili su očajni zbog takvog stanja domovine. „Vaša 'domovina' nije naša nego vaša, to su dvije 'domovine', dva mentaliteta, dva morala, dva pogleda na svijet, dva čovječanstva (...),“ govori njegov Kamilo u „Zastavama“.² Ali, na sreću, carstvo je već bilo na samrti i „starački blaženo“ proživljavalo posljednje dane.

Hrvatska je, po Krleži, svoju međunarodnopravnu političku i finansijsku samostalnost izgubila 1790. godine prenoseći svoje „pravo“ na Hrvatsko-ugarski sabor. Nagodbom iz 1868. godine Hrvatska je prešla na milost i nemilost mađarske aristokratije ma

1 Krleža piše o „našim narodnim prosvjetiteljima, koji u koru skandiraju 'Gospodin s vami - forint s nami'“ (M. Krleža, *Književnost danas*, v. „Svjetiljke u tmuni“, NIŠRO „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, „Globus“, Zagreb, 1988. str. 102.)

2 „Pošto sam bio beskompromisni protivnik Austrije - bili smo svi tad antiaustrijski raspoloženi, smatrao sam da će, kad Austrija padne, sinuti sunce slobode, kao što je sinulo Madarima nakon što je Rakoši prešao Karpate“, reći će Krleža u razgovorima sa I. Očakom (v. I. Očak, *Krleža i Partija*“, „Spektar“ Zagreb, 1982. str. 42).

kako pojedinci nagodbu¹ smatrali „ostvarenjem hrvatskih narodnih ideala.. Odluke „Hrvatskog Sabora.. iz 18. vijeka Krleža je smatrao negacijom hrvatskih narodnih interesa u korist interesa mađarskog plemstva. Taj ungarokroatizam trajao je dosta dugo. Hrvatski sabor je, za to vrijeme, bio komedija koja nije mogla donijeti odluku ni o zaposlenju konduktera na željeznici (jer je i ona mađarska), pa Matoš i veli: „U Zagrebu već na kolodvoru prestaje Hrvatska..“² a ispiti se na akademijama nisu mogli polagati na maternjem, već na mađarskom jeziku. Svake nedjelje se morala pjevati mađarska himna. Unija sa Mađarima za neke je bila „alfa i omega našeg hrvatskog političkog katekizma..“³ Sve ostalo je bilo „periferna.. nacionalistička politika, nacionalizam „u ime jedne prosjačke nacije..“, rezultat „hrvatskog provincijalizma..“. Bila je to, kako je Krleža zapisao u *Esejima*, „suluda megalomanija o mađarskom mesijanizmu koji sebe smatra samo odabranim, a suđeno mu je da propadne..“. Tu megalomaniju su zagovarali oni koji su u „narodnom interesu prodavali Mađarima morskou obalu na metar..“⁴

Krleža je kritikovao stavove onih koji su postavljali pitanje kakvog ima smisla biti Hrvat ili Mađar kad se na koncu ipak umire i kad je sve to kaos i besmisao. Trebalo se nasuprot tome boriti za socijalno i nacionalno oslobođenje Hrvata. A navedeni stavovi su bili na liniji gušenja hrvatske nacionalne svijesti. Nisu bili pošteđeni Krležine kritike ni mađarski grofovi⁵ koji su se prema Hrvatima odnosili kao prema gladnoj tamburaškoj rasi

- 1 Hrvatska i Ugarska su Nagodbom 1868. godine regulisali svoje međusobne odnose koji su bili prekinuti 1848. godine. Nagodbom je omogućeno da stvarnu vlast u Hrvatskoj drže Mađari. Od 1868. do 1918. godine Nagodbom je bila omogućena eksploatacija Hrvatske i sprečavanje bilo kakvog njenog ekonomskog razvoja.
- 2 A.G.Matoš, *Misli i pogledi*, „Globus“, Zagreb 1988. str. 215.
- 3 v.M.Krleža *ZASTAVE 1*, „Oslobođenje..“, Sarajevo - „Mladost..“, Zagreb, 1976, str. 290.
- 4 M.Krleža, *Deset krvavih godina*, v. ESEJI 4, „Oslobođenje..“, Sarajevo - „Mladost..“, Zagreb 1979, str. 22.
- 5 „Za mađarske grofove (džentri svijet) naši Turopoljci košutovci bili su sažaljenja dostojna bijeda, a hrvatski narod je rulja sušičavih ušljivaca i bogalja, nepismena kmetaska bagra; a za građansku (peštansku) klasu provincijalna panslavenska megalomanija koju treba satri pozitivnim zakonima mađarske državne vlasti. Djelovali su smiješno, bili su komični iz peštanske perspektive. Talijani u Lombardiji 1848. do 1866; mi Hrvati, kao takvi, kao 'narod', za njih smo austrijska soldateska, okupacioni

nije vrste. „Samo industrijalizacija, i to najbrža industrijalizacija, može da nas izvuče iz ove ogromne jalovosti! To je jedina politička i nacionalna parola! A sve je drugo politikanstvo!..“, pisao je Krleža u „*Glembajevima*..“¹

Svojim upadom u Bosnu Austrija je započela agresivnu politiku germanskog imperijalizma i politikom „zavadi pa vladaj..“, uspjela da u Bosni i Hercegovini izazove „oganj plemenskog i vjerskog razdora..“. Ali ni Bosna, po Krleži, nije ostala dužna: predstavljala je stalno puštanje krvi za Austriju i jabuku razdora između nje i Ugarske. Ali zbog politike te iste Austrije, Hrvati su „obrali bostan..“, za sve političke svinjarije i zločine koje je njena vojska počinila. Kompromitovani su pred svijetom kao jedini i osnovni krivci za austrijske zulumе. „Hrvati su i na Drini krivi da je Austrija bila na Drini..“, reći će Krleža.²

Period narodnih preporoda u 19. vijeku bio je početak kraja Austrije. Više faktora je na to uticalo: demokratski programi, romantičarske ideje o slobodi savjesti i misli, postojanje nacionalno slobodnih država na granicama Carstva (Italija, Srbija, Crna Gora, Rumunija, Bugarska) radalo je slobodarske iluzije kod naroda u okviru Austro-Ugarske. „Javljuju se plebejski naivne slike o nacionalno slobodnim kraljevskim simbolima, o carstvima, o dalekoj slavnoj prošlosti, o mitu nacionalne ideje i o krunama svetog Vaclava i svetoga Stjepana, o češkim, poljskim, srpskim, hrvatskim i mađarskim kraljevima, o panturanizmu, o Makedonskom carstvu Dušana Silnog, o Vidovdanskoj žrtvi cara Lazara i kosovskom misteriju, o ujedinjenoj Italiji, o Pangermanskom carstvu od Rajne do Dunava i Karpata, o Iliriji, o Velikoj Hrvatskoj, o Slaviji, o Jugoslaviji, o Sveslavenstvu, o Slavjanskom carstvu, o Bugarslaviji i tako dalje..“, pisao je Krleža u eseju „*Jugoslavensko pitanje u prvom svjetskom ratu godine 1914-1918*..“³ Svojestvo tih malogradanskih nacionaliza-

(nastavak fusnote 5)

krvnicu, piše Krleža u *Zapisima iz Tržića*, (NIŠRO „Oslobođenje..“ - IKRO „Mladost..“, Zagreb - „Globus..“, Zagreb, 1988, str. 167).

- 1 Miroslav Krleža, *Glembajevi*, v. DRAME 4, „Oslobođenje..“, Sarajevo - „Mladost..“, Zagreb, 1981, str. 254.
- 2 v. Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, t.3, „Globus..“, Zagreb, 1985. str. 183.
- 3 v.M.Krleža, ESEJI 5, „Oslobođenje..“, Sarajevo - „Mladost..“, Zagreb, 1979. str. 252.

ma bilo je da su se uzajamno poricali na temelju jezika, tradicije, historijskog državnog prava, slobode narodnosti, principa ujedinjenja i oslobođenja. Mnogim intelektualcima u carevini sve to što se zbivalo na političkom planu južno od Drave bilo je dosadno. Nisu ništa znali o hrvatskom jeziku, o slovenskoj književnosti, iako su strepili pred slavenskom opasnošću jer su sve ono što je bilo povezano sa slavenstvom smatrali prvo političkom opasnošću, pa onda zabludom „pameti i dara“.

Krleži je smetalo i pisanje austromarksista¹ o internacionalnoj solidarnosti u situaciji kad Hrvati nisu imali osiguranog minimuma nacionalne egzistencije. Austro-Ugarska je, naime, bila svjesna da bi svaka koncesija hrvatskoj, srpskoj „nacionalističkoj politici“, značila početak kraja. Priznati Hrvatima ili nekoj drugoj slavenskoj narodnosti pravo na nacionalnu slobodu značilo je prihvatiti ekonomsku decentralizaciju i „pasivno pristati da se organiziraju elementi plebejskih nacionalnih revolucija“. To se praktično i desilo, u početku prvog svjetskog rata kada su Hrvati počeli da se odmeću u „dezertstvo, mudro i dalekovidno, a kasnije, kad se rat sve više rasplamsavao, u šume, u Zeleni kadar.“² Zato je Krleža i pisao: „Tko nema uha da čuje kako Austriji zvono zvoní, taj je, brate, gluhi (...) a pogrebna zvonjava nad austrijskim odrom tiče se i naše zemlje i našeg naroda“. Austrija je bila pred likvidacijom, nad samrti. Carizmu, autokratiji, austrijskoj satrapiji, njenoj političkoj krčmi odzvonilo je, fajeramtu, zapisao je Krleža u više svojih radova. Kao da je to bilo i ostvarenje Krležinog sna, jer je ta ista Austrija otela Liburniju, Dubrovnik, Zadar i cijelu Dalmaciju tako da je Jadransko more po prvi put u cijelosti postalo naše u novoj, Titovoj Jugoslaviji. Otpor toj austrijskoj satrapiji dale su generacije gimnazijalaca koje su se u početku okupljale u fudbalske klubove

1 Austromarksisti, varijanta marksizma krajem 19. vijeka koja se posebno afirmisala između dva svjetska rata. U početku nisu imali jasan stav o nacionalnom pitanju u okviru monarhije. Tokom I svjetskog rata neki od njih su evoluirali i vidjeli da se nacionalno pitanje mora riješiti na bitno drugačiji način.

2 Miroslav Krleža, Frano Supilo, v. *ESEJI 4, „Oslobođenje“, Sarajevo - „Mladost“, 1979. str. 233.*

koje su pretvarali u revolucionarne saveze za slobodu Hrvatske.¹ Ti hrabri gimnazijalci su se upuštali u polemike sa kateketama da „boga nema“, kasnije pisali romane, bježali zbog svoje revolucionarne orijentacije u inostranstvo, izdavali revolucionarne listove itd.

1 „7. da je ta naša (...) nešto čega nema... a upravo nacionalni identitet sebe definira uglavnom literarno, od glagoljaša do Marula, od crkvenih prikazanja do narodnog jedinstva. Tako je Čerina pokrenuo tada svoj 'Vihor' 1914. Legenda i 'Vihor'...“

Što sam mislio o austro hrvatizmu tipa A.G.M.? S obzirom na svoju apostaziju ludovicejsku? Njegova rimska pisma: polubedeker, poli-pomolimo se.

Da je (austro hrvatizam) trajna opasnost po moralnu egzistenciju hrvatskog naroda, što se pokazalo kasnije u mentalitetu rezervnih oficira K.u.K. i domobranstva 1914-15. veoma jasno“, piše Krleža (v. *Zapisi iz Tržića*. NIŠRO „Oslobođenje“, Sarajevo - IKRO „Mladost“, Zagreb - „Globus“, Zagreb, 1988. str. 92.).

X O HRVATSKOM NACIONALIZMU

Posvećujući izuzetnu pažnju nosiocima lijeve revolucionarne političke misli među Hrvatima, Krleža kao da nije mogao da se ne osvrne i na one koji su zagovarali desni politički program u nacionalnoj afirmaciji Hrvata. Bili su to nosioci retrogradne nacionalističke svijesti među Hrvatima. „Problem našeg nacionalizma“, zapisao je Krleža davne 1916. godine, jeste „patos nastajanja jednog naroda“. Osnovna karakteristika tog „iluzionističkog hrvatstva“, bila je „ranjavo razdražen, osjećaj vlastite nacionalnosti, djetinjasta zaljubljenost u vlastite slabosti, precjenjivanje svoje književnosti, umjetnosti itd. To je bila sentimentalna zaljubljenost hrvatstva u samoga sebe. Od te samozaljubljenosti ono nije vidjelo da osim ljubavi postoji i hrvatska mržnja u koju je zapalo. Na taj način nacionalizam je postajao baza za djelovanje klasnog neprijatelja.

Krleža je bio protiv toga da se o hrvatskom nacionalizmu govori kao takvom, kao o nacionalizmu čija pojava rađa druge nacionalizme u Jugoslaviji i kao da ih ne bi ni bilo da nije hrvatskog nacionalizma. Smetalo mu je i prisustvo, među Hrvatima, mentaliteta karakterističnog za prvu polovinu devetnaestog vijeka. Njegovi nosioci bili su pojedinci u opoziciji, koji su hrvatovali i živjeli oko državno-pravnih formula devetnaestog vijeka. Po njima Hrvati uvijek imaju pravo, i to ono „Hrvatsko Pravo“, koje je „purgarima Hrvatima“, dalo pravašku svijest. Taj malograđanski hrvatski nacionalizam bio je, posebno pred drugi svjetski rat, uzdigao Starčevića na nivo neke idealističke konstante uz pomoć koje se može riješiti „Hrvatsko pitanje“. A zaboravljali su, pisao je Krleža, da je Starčević mrtva formula na političkom groblju. Njegove parole o „Hrvatskom Pravu“, su samo sentimentalni odjeci zbuđenog slobodarskog zanosa koji se rasplinuo pred bečkim zidinama i u političkim odnosima

krajem tridesetih godina već su predstavljale davno preživjele faze buđenja nacionalne svijesti kod Hrvata.

Kad su hrvatski nacionalisti pokušavali u hrvatskoj kulturi uzdići ono što to ne zaslužuje kao operu „Nikola Šubić Zrinjski“, Krleža je protestovao. Naime, opera „Zrinjski“, komponovana je na motive istorijske vjernosti Hrvata Habsburgu, za kojega su ginuli mada im to Beč nikad nije priznavao. Taj Nikola Šubić Zrinjski je i za vrijeme snažnijeg prodora nacionalizma sedamdesetih godina postao ideal hrvatskih nacionalista kao što je i Kumičićeva¹ drama „Petar Zrinjski“,² postala jedan od najvećih hrvatskih mitova. Stvaran je mit koji se može za pet minuta razrušiti. Mit Zrinjskog bio je Hrvatima nametnut u drugoj polovini 19. vijeka austrijskom propagandom. Za vrijeme tzv. NDH opera je bila oficijelan komad režima. Poslije rata nije se izvodila. Vaskrsli su je nosioci „maspoka“, sedamdesetih godina nastojeći Zrinjskoga prikazati kao nacionalnog junaka, a tokom izvođenja opere budile su se u njima nacionalne strasti, razvijali su hrvatske zastave, aplaudirali, pa i urlali kao na fudbalskom igralištu, ističe Krleža. Kult Nikole Šubića Zrinjskog gotovo da je identičan kultu Josipa Jelačića, kome je austrijska vojska (a ne hrvatski narod) podigla spomenik u Zagrebu.

Mada su ga pojedinci iz reda srpskih nacionalista znali optuživati za hrvatski separatizam, Krleža se, u svojim djelima, suprotstavljao idejama separatizma. Suprotstavljao se i onima koji su za srpski narod govorili da je „ugnjetački“, „unitaristički“, „centralistički“, „pandurski“, da je „krivac“, za srpski hegemonizam u kadrovskoj politici, da je „Jugoslavija Velika Srbija“, itd. Separatističke teorije i sa hrvatske i sa srpske strane smatrao je anahronizmom devetnaestog vijeka. Najveći zagovornici hrvatskog separatizma za njega su oni koji čine hrvatsku političku emigraciju i koji su i u „Apelu konferencije hrvatske petnaestorice Domovini“, upućivali na saradnju hrvatskih komunisti s crkvom jer, po njima, „oni predstavljaju, dvije „organske snage naroda u domovini“. Ne iznenaduje onda Krležina ocjena po kojoj je „čudna“, ta hrvatska emigracija. „Ima u svijetu vrlo mnogo različitih emigracija, ali od hrvatske nema gluplje. Za-

- 1 Kumičić Eugen (1850-1904), književnik i političar, pisao romane, pripovjetke, drame, među kojima i dramu „Petar Zrinjski“.
- 2 Petar Zrinjski (1621-1671), hrvatski ban, ratovao sa Turcima kao saveznik Mlečana.

mislite, poslije totalnog moralnog i fizičkog fijaska u svjetskim razmjerima, kakav je pretrpjela ideologija Hitlera i Mussolinija, ostati na tim pozicijama i nuditi svome narodu stare otrcane recepte i ideologiju, pa to nije glupo ni blesavo, to je, brate, idiotski..¹ Umjesto patriotizma (jer i „kljuse'za svojim zavičajem plaće„) oni njeguju mržnju prema rodnom kraju.

Hrvatsku himnu „lijepu našu„, koju danas najviše pjevaju kao neku vrstu religijskog finiša u crkvama povodom raznih obljetnica, ili u misijskim centralama širom Evrope i svijeta, komponovao je „pravoslavni časnik„ Josip Runjanin.² Od te pjesme neki su stvorili fetiš, i subjektivno se osjećaju Hrvatima koji „ljubi svoj narod„. Pjevanje te pjesme izaziva kod njih emocije koje ih dižu „u sferu tzv. duhovnog nacionalizma„.³ Da bude potpun „ugodaj„, na tim mjestima nerijetko ističu kockasti crveno-bijeli hrvatski kraljevski grb s parolom „Bog i Hrvati„. Tu je i „hrvatska trobojka„ (naravno uz majku crkvu, hrvatski kler, hiljadugodišnju prošlost) sa svoje tri simbolične boje: bojom krvi (narodni matrij), neba (hrvatska pobožnost) i ljljana (janjeća nevina narav). Hrvatska zastava za njih nije bila hrvatska, već komunistička (zbog petokrake, koju shvataju ideološkim simbolom), pa otud, kad god su mogli, isticali su trobojku bez petokrake, naročito na skupovima koje je organizovala Katolička crkva među iseljenicima i radnicima na privremenom radu u inostranstvu, koji se nisu mogli završiti bez „Lijepe naše„.

Krleža je beskompromisno kritikovao rodoljube, „horvacko društvanje„ koje pije ništa do „horvacko vince„ i ne „misle mozgom, nego svojim trbušinama što su se namreškale u salovite i masne nabore kao stare vreće„, gradeći svoju biblijsku viziju o hiljadugodišnjoj hrvatskoj sudbini. To mizerno zagrebačko „hrvatstvo„ za Krležu je bedastoća koja je hrvatstvo vodila da narkotizirano sanja. Njihov nacionalizam bio je sastavljen od nekakvog „fiktivnog kroatizma„: Hrvati su lojalan narod sa hiljadugodišnjom kulturom, predziđe kršćanstva, Zapadna

1 v. Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, t. 2. „Globus„, Zagreb, 1985, str. 45.

2 Josip Runjanin (1821-1878) oficir, kompozitor hrvatske himne. Na tekst A. Mihanovića „Hrvatska domovino„ napisao je muziku. Pjesma je bila prihvaćena te je 1891. proglašena hrvatskom narodnom himnom pod imenom „Lijepa naša domovino„.

3 M. Krleža, *O malogradanskoj ljubavi spram hrvatstva*, v. ESEJI 4, „Oslobodenje„, Sarajevo - „Mladost„, Zagreb, 1979. str. 114.

Evropa, a ne Balkan. To su, za Krležu bili predstavnici zaostale, kratkovidne reakcionarne političke svijesti, zakržljali usred katoličkog klerikalizma i uloge crkve. Po toj političkoj svijesti uzajamno su se poricali latinski i grčki antagonizmi kroz vijekove: ili latinluk ili grecizacija - treće mogućnosti nije bilo. Godine 1933. Krleža je pisao da u marijabistričkoj stvarnosti nikada nije bilo mračnije nego tada kada su na čelo „narodnog otpora„ stali lukasovci. Kakve su to „zastave„, kakvi „narodni interesi„, pitao se Krleža, koji vode sve opasnijem i sve evidentnijem zamračivanju duhovne „Elite„. Ako je išta u hrvatskoj prošlosti deplasirano, onda je to filistarsko, zatureno, gospodsko hrvatstvo lukasovaca, koje insistira na imaginarnoj, plavokrvoj, plemenitaškoj hrvatskoj prošlosti. „Koji su ti geniji - pita se Krleža - koji su izmislili ovu hrvatsku narodnu, upravo nacionalističku eshatološku metodu, da brige o duhovnim stvarima treba zbrinjavati tako, da se naši uzvišeni Auguri bave (kao ovaj pop - Filip Lukas) najsvakodnevnijom vulgarnom politikom upravo uličnjački blesavo„.¹ Da se sljedbenici popa Lukasa i danas bave najsvakodnevnijom politikom uličnjački blesavo, nema sumnje. Oni se po raznim „nacionalnim„ hodočašćima i danas kunu, svojim banovima i kraljevima da će ostati vjerni Kristu i Rimokatoličkoj crkvi: na pastoralnom radu u inostranstvu, i sami duhovni bogalji, nagovaraju roditelje da se suprotstave učenju ćirilice na dopunskoj nastavi i čitanju djela srpskih pisaca. Zauzvrat toj djeci nude hrvatsku istoriju u svojoj nacionalističkoj varijanti, posebno u interpretaciji događaja iz drugog svjetskog rata. Njihovi istomišljenici u zemlji ističu da su bosanski franjevci bili „bastion Istoku, pravoslavlju i srpstvu„. A kad odu vani, onda u propovijedima pozivaju prisutne da ne zaborave u svojim molitvama one „što na raznim stranama svijeta trpe zbog vjere i pravde„, aludirajući tu i na tobožnji težak položaj crkve u „komunističkoj Jugi„. Svaku kritiku veze lukasovaca sa ustaškim pokretom za vrijeme drugog svjetskog rata i ustaškim zločinima označavaju predrasudama i odbojnošću prema „hrvatskom katolicizmu„, a da je sve ostalo laž.

Imao je Krleža i ličnih motiva da se energično suprotstavi hrvatskim nacionalistima. U vrijeme „najhrvatskijeg„ hrvatskog kursa, kad se ne samo „hrvatovalo„ već govorilo gluposti, Krleža

1 M. Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojmova*, t.3. „Oslobodenje„, Sarajevo - „Mladost„, Zagreb, 1975. str. 604.

je kao pisac bio diskvalifikovan. Njegov film „Put u raj„ nije mogao biti prikazan u Puli. „Tada sam do toga stepena bio diskvalificiran da ne mogu da se popnem na zidine Arene, jer ona je onda bila u rukama samohrvata, a s druge strane sam bio do te mjere diskvalificiran da samo što nisam izletio iz Partije, jer sam bio 'nacionalist', i kao hrvatski nacionalist dobio sam nogom u guzicu na difamantan način, ako hoćete, što na koncu nimalo nije bilo ugodno..¹

Pišući o maticama, Krleža se zalagao da se i hrvatska i srpska svedu na istu razinu. Obje su se pojavile u kulturnoj misiji prosvjećivanja i razvijanja nacionalne svijesti. Obje su, po njemu, također, bile izdajničke za vrijeme drugog svjetskog rata, djelovale na liniji okupatora te su se politički kompromitovale. Zato Krleža iznosi stav da je obje matice trebalo ukinuti 1945. godine u uslovima razvoja socijalističke svijesti ili ih dovesti u tu funkciju. Ono što su one poslije rata uradile spada prije u sve nego u socijalistički razvoj društva i bratske saradnje među našim narodima, ogorčeno je konstatovao Krleža. Umjesto toga matice su prisvojile sebi pravo „zaštitnika„ nacionalnih interesa.

XI HRVATI I SRBI

Jedno od pitanja koja su zaokupljala M. Krležu su hrvatsko-srpski odnosi. Možda je u pravu Stipe Šuvar kad kaže da niko do sada nije o tome toliko pisao i razmišljao kao Krleža.¹ Toj temi često se vraćao u svojim romanima, a posebno esejima. Zato će u „Zastavama„, pišući o hrvatsko-srpskim odnosima, i reći da će se mnogi zapitati „što sad diraš tu staru kozu.. Zbog te „stare koze„ hrvatski nacionalisti su ga smatrali srbijanskim konfidentom. Možda je u pravu i Predrag Matvejević kad kaže da je „umio danas reći o Hrvatima stvari koje ne govori, barem ne javno, ni beogradska čaršija. Sutra je opet znao o Srbima govoriti gotovo kao hrvatski nacionalisti..² A Krleža bi rekao da je pitanje Srbin ili Hrvat - uvijek vruća tema. Bilo je perioda (kao onaj za vrijeme kralja Milana ili Aleksandra Obrenovića)³ kada su Srbi u Evropi bili anonimna nacija. Nakon atentata na Aleksandra Obrenovića Evropa je više znala o Srbima. Bregalnička bitka⁴ bila je istorijski događaj koji je pronio glas o Srbiji, a tek je slavu dobila kolubarskom bitkom.⁵ Pred kraj života Krleža je pokušao

1 E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, t.3. „Globus„, Zagreb, 1985. str. 141.

- 1 S. Šuvar, *O Krležinim spoznajama o naciji i nacionalnom*, v. „Sveske„ Institut CK SKBiH za proučavanje nacionalnih odnosa, br. 10/1985, str. 69.
- 2 P. Matvejević na okruglom stolu „Krleža-Čengić„, v. „REPUBLIKA„, br. 9-10/1986, str. 951. Slično je pisao i Kalezić: „Zbog svoje misli Krleža je navukao bijes reakcionarnog hrvatskog klera, zbog takve misli na njega su gledali mnogi pravoslavci kao na mrzioca Srba, hrvatsko građanstvo ga je osudilo jer je prezirao hrvatski nacionalizam, vjernici su ga proglašavali nevjernikom, državotvorački čuvari reda i poretka - komunističkim propagatorom, a neki tzv. 'pravovjernici' partijski aktivisti skeptikom i dešperaterom„ (v. Vasilije Kalezić, *U Krležinom sazvežđu*, „August Cesarec„, Zagreb 1972, str. 200).
- 3 Aleksandar Obrenović (1889-1903), jedan od kraljeva u Srbiji iz reda dinastije Obrenovića.
- 4 Bitka između srpske i bugarske vojske 1913. godine kojom je započeo II balkanski rat.
- 5 Pobjeda srpske vojske nad austrijskom na rijeci Kolubari krajem 1914. godine.

odgovoriti na pitanje čemu takozvano hrvatsko-srpsko pitanje. I odgovara: zbog stranih interesa postoji to srpsko-hrvatsko igralište koje ima svoju rulju, navijače, bukače i podgrijače, i igrače. I u nacionalizmu kao i u nogometu zabijaju se golovi i od toga treba polaziti u razmatranju srpsko-hrvatskih odnosa.¹

Srbi i Hrvati, po Krleži, pojavili su se na pogrebu jedne civilizacije koja je stoljećima prolijevala krv na Balkanu. U „Dnevniku“ je zapisao da je od Đure Daničića naučio da su Hrvati i Srbi jedan narod.² Daničićeva „Formula da su Hrvati i Srbi jedan narod (...)“ ta mi je formula otvorila oči, zapisao je i u „Zastavama.“³

U „Tezama za jednu diskusiju iz 1935.“ Krleža je zapisao da su kod Srba i Hrvata postojali svi uslovi za rađanje jedne narodnosti. Zato se polovinom 19. vijeka javila i tendencija za integracijom na području kulture. To nije, po njegovom mišljenju, ostvareno uslijed kulturne zaostalosti i niskog nivoa kulturne svijesti građanske klase koja je i nakon ujedinjenja Srba i Hrvata i Slovenaca podbacila za jednu tako veliku istorijsku ulogu. Ni srpska građanska klasa, zaslijepljena srpskom državnošću, nije lako prihvatila ideje o narodnom jedinstvu Srba i ostalih južnoslavenskih narodnosti. To stanovište Krleža je iznio slikovito u „Zastavama“: „Ako smo mi Srbi s vama, austrijskim Hrvatima, katolicima, jedan narod, sa Bugarima smo onda duplo više nego jedan narod jer nam je jezik jedan te isti, jer nam je istorija podjednako krvava, i jer nas veže duboka narodna veza, a to je sveto pravoslavlje.“⁴

- 1 E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan, t. 2.*, „Globus“, Zagreb, 1985. str. 861.
- 2 „U svojim 'Davnim danima', u zapisima iz 1917. i 1918. godine, kad govori o svom formiranju, o uticajima, o vremenu i prilikama, Krleža na jednom mjestu, odgovarajući samom sebi o tome od koga je šta naučio, kaže između ostalog, da je od Daničića naučio da su Srbi i Hrvati jedan narod. U to vrijeme Krleža se (...) potpisivao ćirilicom na tabli kod slikara Ljube Babića i pisao ekavski (...). To pominjem kao istorijski značajan podatak karakterističan za Krležu (...) i za njegovo vrijeme tada (...). Krležina koncepcija ne može biti ista, i nije ista, u vrijeme kad je postupao onako kako je postupao pri kraju prvog svjetskog rata i odmah poslije njega i kad je, pedesetak godina docnije, potpisao 'Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika' (v. Vasilije Kalezić, *U Krležinom sazvežđu*, „August Cesarec“, Zagreb, 1982. str. 42-43).
- 3 M. Krleža, *Zastave 2*, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1976, str. 31.
- 4 M. Krleža, „Zastave“, t. 1. „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1976, str. 31.

Krležine početne teze o Hrvatima i Srbima kao jednom narodu nisu ništa novo.¹ Bilo je to u početku i stanovište u Komunističkoj pariji Jugoslavije koja je i na osnivačkom, a potom i na Vukovarskom kongresu, zauzela stav da su Srbi i Hrvati jedan narod. Na to se, po Krleži, nadovezalo stanovište hegemonističke klike da su Srbi i Hrvati i Slovenci samo plemena jednog te istog naroda što je imalo za cilj srbizaciju Hrvata i Slovenaca. Jugoslavija je bila samo maska za tu srbizaciju koja se potpuno razotkrila u vrijeme šestojanuarske vojne diktature² kralja Aleksandra i Pere Živkovića, ocjenice Tito taj period.³ Takav stav hegemonističke klike i nejasan stav Komunističke partije Jugoslavije imao je negativne posljedice na djelovanje komunista, naročito u sredinama u kojima je bio ugrožen nacionalni i kulturni život pojedinih naroda i narodnosti. Postojanje protivurječnog i stvarnosti neprimjenjivog nacionalnog programa u politici Komunističke partije Jugoslavije dvadesetih godina po-

- 1 „Njega su zato iritirale sve orijentacije koje nisu htjele vidjeti ono što je on vidio i koje su govorile da bijelo nije bijelo nego crno, da Hrvati nisu Srbi i da to nisu plemena jednog naroda nego autentični i samosvojni narodi. Za njega je ta 'bijeda' istina već davno 'riješeno pitanje'. Naša ideologija je stotinu godina zaostala za Evropom. 1848. kad je komunistički manifest bio politička činjenica kod nas je vladao general Jelačić. Danas, kad su socijalni problemi aktualni kod nas se sile lome o davno već riješeno pitanje da li su Srbi i Hrvati jedan narod. Umjesto da zajednički krenemo u izgradnju tog modernog i naprednog kulturnog kontinuiteta te učvrstimo jedinstvo koje su nam poklonili najbolji umovi Bogumila do Kranjčevića, mi se jedno i smiješno iscrpljujemo u 'polemskim' sukobima želeći, strastveno i glupo, da nam plemensko hrvatstvo ili srpstvo bude nacionalnim temeljem. Vladajuće političke garniture vode stoga zemlju, koja je već u rasulu, prema propasti. Tako se, dok zemlja ide u susret sve većem rasulu, dok se plemenski sukob sve više zaoštava a mase sve više trpe pod pritiskom skupoće, glada i bespravlja, vodi ograničena borba unutar same vlade, čiji se režim u polaganjoj agoniji približava sve više svojem rasulu, propasti i smrti. Mladi Krleža smatra da je hrvatsko-srpski sukob i komičan i besmislen jer čemu sukob kad smo jedan narod!? S tim sukobom treba prestati i baciti ga tamo gdje spada - u ropotarnicu povijesti. Okrenuti se treba budućnosti koja se pred nama može otvoriti jedino ako prestanemo biti tirani i usvojimo princip slobode i tolerancije.“ (S. Lasić, *Mladi Krleža i njegovi kritičari* (1914-23), „Globus“, Zagreb, 1987. str. 308)
- 2 Šestojanuarska diktatura započela je proglasom kralja Aleksandra Karađorđevića od 6. I 1929. godine pod naslovom: „Mome dragom narodu, svim Srbima, Hrvatima i Slovencima.“ Ukinut je Ustav, raspuštena Narodna skupština i zabranjen rad političkih partija.
- 3 J. Broz Tito, *Članci i govori iz NOB-a 1941- 1945*, „Svjetlost“, Sarajevo, 1946, str. 120.

litička reakcija je obilatno iskoristila za lansiranje političkih teza o anacionalnosti komunističke.

Teze o narodnom jedinstvu Hrvata i Srba bile su satkane od osjećaja međusobne solidarnosti i svijesti o južnoslavenskom integritetu. Njima se suprotstavila uzajamna latinsko-grčka negacija po kojoj je bog sa Hrvatima, ali i čuva Srbiju („Jedan bog čuva Srbiju, a drugi drži s Hrvatima i s mnogim krunisanim glavama, carevima i kraljevima.”)¹; jedni vjeruju u bezgrešno začecje Madone, a drugi ga odbacuju. Te dvije dogme, uz neriješeno „pitanje jesu li Srbi oslobodili Hrvate ili Hrvati Srbe”, razdvojile su Hrvate i Srbe u dva tabora. „Hrvatsko pitanje”, u tom kontekstu, bilo je otvoreno pitanje biskupije svetog Andronika u Sremskoj Mitrovici (Sirmiumu), a ono je podrazumijevalo odnos Istoka i Zapada, „latinsku izolaciju od pravoslavnog balkanizma i grčku izolaciju od latinskog pokatoličenja”. Ta katoličko-pravoslavna (Krlježa bi rekao latinsko-bizantijska) šema narodne svijesti iz druge polovine devetnaestog vijeka oblikovala je srpsku i hrvatsku narodnu svijest na principima raskola sve do Revolucije 1941. godine. To je dovelo i do tragičnog političkog bunila 1941. godine, kao i do kontrarevolucionarnih događaja tokom NOR-a.

Provincijalni šovinizmi, zasnovani na katoličko-pravoslavnoj negaciji, zadržali su se i nakon drugog svjetskog rata. Tako je grčko-latinski raskol ostavio snažnog traga na svijest o razdvajanju jedne od najjačih jednojezičnih grupa južnoslavenskih naroda. Klasni, nacionalni i politički razlozi, kratkovidne, primitivne i neznalačke pobune nisu dozvolile da se to vjersko nepovjerenje i antipatija između Hrvata i Srba prevaziđu u čitavom periodu stare Jugoslavije. Njenim slomom taj raskol dobiće (1941. godine) dramatske razmjere. Hiljadugodišnji vjerski raskol, to nasljeđe srednjeg vijeka, uticalo je usljed zaostale, reakcionarne, malograđanske nerazvijenosti društvene strukture na međusobno istrebljenje i političko ludilo. Taj negativni trend, po Krlježi, zaustavila je dalekovidna i mudra politika i strategija pokreta što ga je organizovao i vodio J. Broz Tito. Taj pokret kao da je ostvario Krlježinu poruku iz novele „Hrvatski bog

1 M. Krlježa, *Hrvatski bog Mars*, v. NOVELE, t. 2. „Oslobodenje”, Sarajevo - „Mladost”, Zagreb, 1982, str. 297.

Mars.”: „Sve te vjere, i srpske, i horvacke, sve su to šarene vjere! Nego ako će nas što spasiti, a ono će biti parni plug.”¹

Istorijsko prokletstvo hrvatsko-srpskog raskola je mase istog jezika i iste socijalne (seljačke) strukture ometalo u njihovom napretku na osnovu ekonomske ili etničke solidarnosti. To da je riječ o jednom jeziku a dva naroda za Krlježu nije predstavljalo nešto novo: „Kao Pravoslavci i Elzašani! Belgijanci i Korzikanci! Flami i Niderlandani! Danci i Hanoveranci! Švedi i Norvežani!”²

Polazeći od raskola pojedinci su se u prošlosti odgajali u samohrvatskom, što je bilo za njih identično austrijskom duhu. Vaspitani su na tezama da će, ako dođe do pada Austrije, za Hrvate doći vrijeme „Crne Mise”, jer na njih, tobože, vrebaju Srbi „kao što Rusi vrebaju na Slovake ili Švabo na Čehe”. Ta mržnja uvijek se hranila drugim argumentima: „hiljadugodišnjom kulturom”, pa „zapadnom civilizacijom”, „rasnim pitanjem”, „plemenskim rodovskim uređenjem”, „feudalnom prošlošću”, „historijskom misijom”, teorijom o „tlu i krvi”, „hrvatskom samobitnosti”, „vidovdanskom etikom”, „dinarskim rasnim principom”, „austrijanštinom”, „vjekovnim ropstvom”, „kulturnom zaostalošću”, itd.

Život Hrvata u Austriji i jugoslovenskoj zajednici bio je, po M. Krlježi, sasvim različit u odnosu na život Srba u Srbiji. Zato, hrvatski mentalitet jeste upravo nastojanje da se dokaže da Hrvati nisu Srbi. Ali Hrvati nemaju nezavisnog patrijarha, nemaju svetog Savu, nemaju „na koncu sve ono što se zove Kosovo, nema kralja, nema topova, nema puške, nije ratovao, ratove koje je vodio s drugima trajno je gubio i kod njega ništa nije progresivno nego je sve reakcionarno, ali reakcionarno je i ono tamo, na svoj način, kao i ovdje. Crkva na čelu s Kraljem i propagandnim aparatom izgradila je Kosovski mit”, reći će Krlježa.³ Nasuprot uzdizanju obrenovićevske Srbije kao „južnoslovenski Pijemonta”, po pomalo pretjeranoj Krlježinoj ocjeni, isticala se Hrvatska kao Pijemont jugoslavenstva. Na teze da su „Hrvati odrodni Srbi”, „zapadni dio srpstva pocijepan katolicizmom”,

1 M. Krlježa, *Hrvatski bog Mars*, v. NOVELE, t. 2. „Oslobodenje”, Sarajevo - „Mladost”, Zagreb, 1982, str. 297.

2 M. Krlježa, *U Dresdenu*, v. PUTOVANJA, SJEĆANJA I POGLEDI, „Oslobodenje”, Sarajevo - „Mladost”, Zagreb, 1985, str. 62.

3 E. Čengić, *S Krlježom iz dana u dan*, t. 3. „Globus”, Zagreb, 1985, str. 118.

uzvraćalo se isto tako neprihvatljivom tezom po kojoj je srpstvo tipičan primjer vjerske intolerancije. „*U Dresdenu*„ je Krleža možda najbolje izrazio elemente te međusobne srpsko-hrvatske negacije: „Srpska teza glasi: Ja sam Srpstvo! Sir je srpski, luk je srpski luk. Srpska junačka prošlost, srpski jezik, srpska dinastija, srpski duhan, srpska svinjetina, srpska književnost, srpska pobjeda, srpska vjera, srpski bog, srpski književni glasnik. A hrvatska antiteza je: Ja sam Hrvatstvo! Prva hrvatska štedionica, Prva hrvatska praonica rublja, Hrvatsko društvo književnika, Prva Hrvatska Hrvatom, Prva Hrvatska sloga, Prva Hrvatska krčmarska udruga vatrogasaca, sitničara i trgovaca sodavode! To je antiteza. Teza i antiteza daju sintezu (...) Sinteza je Jugoslovenstvo.“¹

Krleža se zalagao da se u interesu tog jugoslovenstva prevlada separatizam i kod Hrvata i kod Srba kao nešto što je anahrono. Tipičan primjer toga separatizma bio je, po njemu, atentat na kralja u Marselju. Bio je to izraz sudara dviju kontrarevolucionarnih fašističkih koncepcija. Inače, uloga kralja, u našim prilikama - pisao je Krleža 1933. godine - može da bude isključivo konzervativna.

Gdje je, po Krleži, bio osnovni uzrok hrvatsko-srpskih sporova? U niskom stepenu kulturne i nacionalne svijesti, u nepoznavanju mnoštva događaja iz političke historije, u glupostima, u duhovnoj ljenosti malograđanstva „koja ne može objektivno prići raznim političkim događajima. Od Batra i Drine, od Crnog vrha do Kajmakčalana, to su bato, datumi kojima se danas meri historija, a vi ste bili na drugoj strani, crno-žuta gospodo.“²

Uz to, na „magnetskom polju između evropskog istoka i zapada“, i na našem se tlu zasjenjuju istočni i zapadni krug, mada je govorenje o Istoku i Zapadu kod nas glupost („Srbi gledano iz Carigrada su zapadnjaci - a Hrvati iz Rimske perspektive: Istok“). Slatkolatinskim ili slatkopravoslavnim solunskim rodoljubljem nećemo postići ništa kao ni svodenjem hrvatsko-srpskog pitanja na pitanje narodnog veziva, lepoglavske čuturice „s ovom ili onom trobojnicom“.

1 M. Krleža, *U Dresdenu*, v. *PUTOVANJA, SJEĆANJA I POGLEDI*, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1985, str. 64.

2 M. Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojmova 2*, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1975, str. 854.

Srpski nacionalisti za Hrvate kažu - piše Krleža - da su raskolnici, šizmatici, pobornici papinske politike, dok je latinluku hrvatsko pagansko meso trajno sumnjivo pa ga progoni, gazi, uništava i ponizuje. Srpski nacionalisti i danas ističu kako su Hrvati u oba rata „bili s neprijateljem slobode i demokratije“, te im nije ni danas vjerovati. S druge strane, za hrvatske nacionaliste svaka srpska pobjeda je hrvatski politički poraz: „Ono tamo je uvijek bilo 'napredno', i 'progresivno', a ovo ovdje je 'sumnjivo' i 'reakcionarno', to su bili aršini“, pisao je Krleža.

Jedan od zapadnih ambasadora ili agenata koji je doputovao negdje potkraj šesnaestog ili na početku sedamnaestog stoljeća u Carigrad, kad je tamo bio prilično naglašen srpski vakat i kad je na dvoru oko sultana bilo mnogo našeg srpskog svijeta i kad je jedan od zvaničnih jezika bio i srpski, izvještava da čitav Carigrad odjekuje od srpskih guslara koji po ulicama i mehanama i hanovima pjevaju i slave turske pobjede. Jer onda su Srbi bili i kao generalisimusi, paše i političari duboko uvjereni u nepobjedivost turske vojske. Isti guslari će se kasnije javiti kod nas kao najveći propagatori kosovske slave i kosovskog mita, piše Krleža.

„Od Svetozara Markovića načiniti danas kult značilo bi govoriti o svim tim stvarima relativno vrlo argumentovano i historijski tačno i istinito, jer nitko tako analitički nije progovorio o tim temama kao Svetozar Marković.“¹

Pjesma hrvatskih nacionalista iz osamdesetih godina prošlog vijeka „Hej trubaču s bojne Drine“, pretvorila se tokom drugog svjetskog rata u pjesmu „Hajte, psine, preko Drine“, kojoj je antiteza bila pjesma srpskih nacionalista „Oj Hrvati, mi ćemo vas klati“. Tih godina „Hrvati“, su Hrvatovali protiv sebe i ostalih „nehrvata“, zaboravivši da su skupa sa Srbima i ostalima „nehrvatima“, sisali crkvenoslavjensko mlijeko i upotrebljavali glagoljicu, a Hrvati i Srbi koji su živjeli na granici s Austrijom bili bliži jedni drugima, pisao je Krleža, od gradova koji su im formirali nacionalnu svijest na liniji ekskluzivnog srpstva ili hrvatstva. „Razmak između dalmatinskog Zagorca, najbjeđenijeg paupera u kontinentalnoj Evropi, koji mnogo bjeđenije živi od svoje vlastite koze, i zagrebačkog prosječnog nosioca nacionalne svijesti, koji prosjake ispod Velikog Malovana, Svetoga brda ili tulovih gređa

1 E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, t.3. „Globus“, Zagreb, 1985, str. 118.

uzima kao rasne predstavnike feudalnog, vlasteoskog hrvatstva, razvijajući svoje političke ideje po brijačnicama, a horizont mu se proteže do Maksimirskog jezera, ta distanca je nerazmjerno veća unutar tog istog hrvatstva, od gredačke ili južnoštajerske varijante bidermajerske nacionalne svijesti kod istih socijalnih elemenata na austrijskoj ili slavenskoj strani...¹

Krleža nije mogao zaobići ni pitanje Srba u Hrvatskoj, tu - kako reče - „doista veliku i važnu temu... Za vrijeme Austrije bili su manjina koja se nije dala pokatoličiti jer bi to značilo postati kmet hrvatskog feuduma. S klasnog gledišta to bi značilo od privilegovanog austrijskog graničara pretvoriti se u seljaka. Odbrana od pokatoličenja bila je odbrana socijalnog statusa graničara. Na tom pitanju tinjala je netrpeljivost između Srba i Hrvata u Hrvatskoj sve do 1918. godine kada se, po Krleži, širila pobjednička teza među ekstremnim ličkim Srbima koja će trajati sve do 1941. godine. Te godine doživjeće „užasnu katastrofu od ustaša koji su sve samo ne Hrvati, jer nikad nisu predstavljali Hrvate nego povratnike iz Italije... „Srbe treba razumjeti da su iritirani događajima od 1941. godine još do dana današnjega. Valja, međutim, znati da ono što je 1941. godine NDH radila ovdje u suradnji sa Nijemcima i što je Draža Mihailović kao četnički poglavica paralelno s time radio s četnicima u Bosni, da je to isti proces, koji je samo posljedica stanja što traje već prije toga dvadeset tri godine. Ali da su Srbi iritirani, logično je jer ih je vlast na čelu s ustaškim banditima klala. Ali žalosno je to da je nekima još i danas srpska država i srpski Draža i srpsko četništvo nešto progresivno, a sve ovo reakcionarno, to je tako, jer je situacija takva stvorena, a ne odgovara činjenicama (...) Svirati na tom klaviru nije laka stvar. Valja dobro poznavati klavijaturu. I konačno, pristupiti tom problemu nije nimalo lako. To bi trebalo liječiti i prije svega prikazivati u ništavnosti vlastitih elemenata svijesti i dima i reći da danas politika koja nije na Titovom kursu ne odgovara ni potrebama dana niti situaciji u kojoj se nalazimo.“² Pisati danas sa stanovišta rodoljubive narikaljke o stradanju „slatkog Pravoslavlja od austrijskog latinskog klera“, za Krležu je glupost. Teze o opasnosti pokatoličenja su idealističke. Austrija jeste, po njemu, bila katolička

1 M.Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojnova* 2, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1975, str. 480.

2 Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, t. 3. „Globus“, Zagreb, 1988. str. 306.

satrapija i po tome negacija svakog pa i srpskog pravoslavlja. Međutim, kad je Austrija u pitanju, nije se radilo o metafizičkim konverzijama, nego o kolonatu. Strahujući od pomisli na pokatoličenje, srpska narodna svijest u Lici počela je smatrati da se nalazi u dijaspori okružena nevjerničkim latinskim masama. Ta svijest u slučajevima austrijskih poraza, pretvarala se, po Krleži, u čistu iredentu: „Samo sloga Srbina spašavala!..“

U „Zastavama“, Krleža je pisao da je kulturno ujedinjenje Hrvata i Srba bilo uvodna, prva, etapa procesa koji je neminovno završio sintezom političkog i državnog ujedinjenja. U tom kontekstu Matoša je smatrao jednim stvarnim apostolom hrvatsko-srpskog književnog jedinstva. Pred drugi svjetski rat, u „Tezama za jednu diskusiju iz 1935.“, Krleža će zapisati da je jedno od najosnovnijih naših pitanja srpsko-hrvatsko pitanje. Radničkoj klasi je istorija dodijelila tu nezahvalnu istorijsku misiju rješenja srpsko-hrvatskog pitanja na savremenoj osnovi. „Samo na višem kompleksu, između Krkonoša, Karpata, Jadrana i Soluna, ima takvih nacionalno otvorenih pitanja jedno desetak, a nijedno se neće moći riješiti izolovano i ni jedno riješeno za sebe ne znači i neće nikada značiti nikakvo socijalističko rješenje na liniji proleterskog samoodređenja. To naročito važi za srpsko, a isto tako i hrvatsko pitanje. Ne vrijedi teza o pobjedi podunavskih i balkanskih naroda u jednoj zemlji, jer ni jedna nije nacionalno jedinstvena i jer ni jedna nema one socijalno-atraktivne mase koja bi mogla, u datom revolucionarnom momentu, postati revolucionarnom.“¹ Krajem šezdesetih godina, kad su predstavnici istočnog i zapadnog bloka počeli uvidati da se samo političkom suradnjom blokova može osigurati međunarodni mir, Krleža se pitao zar to nije dovoljno jasan argument kako je grčko-latinsko nadmudrivanje u srpsko-hrvatskim odnosima komično. „A mlada duša želi da diše slobodno. Šta je se tiče što se dva naroda mrze, što ratuju, što ih razdvajaju rijeke, vjere, planine, mora.“²

U srpsko-hrvatskim odnosima nasjeda se bilo čemu, jedni druge ne razumiju, ne podnose se, a situacija je takva, pisao je Krleža 1981. godine, da smo krajnje razdražljivi „kao da će nam biti bolje ako se pokoljemo ponovo... Sve dok bude u političkoj opciji Vatikan i patrijaršija i dok patrijaršija bude državna vjera,

1 M.Krleža, *Teze za jednu diskusiju iz godine 1935.* v. ESEJI 5, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1979. str.237.

2 M.Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojnova* 2, v. ESEJI 5, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1975. str. 859.

manje-više solidna i lojalna, a katolička šizmatička, neće se lako riješiti ovaj problem. „A tako dugo, dok postoji kod nas Bizant i Rim u svijestima, ostat će i dalje, i nećete ih rastjerati lako. I nećete ih istjerati time što ste antiklerikalac na hrvatskoj liniji, jer ono je narodna vjera, najbitniji elemenat srpske nacionalne svijesti. Srbin je Srbin po tome što je pravoslavac, a ja sam recimo Hrvat po tome što nisam Srbin, a neću biti Srbin, jer sam katolik. Prema tome, ostajem katolik. I to je tužno, a tužno je jer je egzistentno“, reći će Krleža.¹ Polazeći od toga da su elementi nacionalne svijesti kod Hrvata i Srba latinsko-grčke naravi, Krleža je smatrao da svaki prilaz rješavanju ovog pitanja koji nije areligijski, već trabunja o nekoj crkvenoj predaji, protuprogresivan je i vodi ne rješavanju već produbljivanju nesporazuma. Zato, u rješavanju srpsko-hrvatskog pitanja treba ponajprije beskompromisno odbaciti svaku organizovanu politiku jedne ili druge crkve.

Ova dva naroda žive zajedno skoro sedamdeset godina. Sve što se zbiva u Zagrebu tiče se i Beograda. I obrnuto. Ono što se dešava u Beogradu i te kako ima važnosti za Zagreb. Za tih sedam decenija veze između inteligencije ta dva grada su ispod nivoa stvarnih potreba. Nema ličnih prijateljstava, gostovanja profesora na fakultetima jednog ili drugog univerzitetskog centra. Krleža se prisjeća svojih veza sa Markom Ristićem,² Milanom Bogdanovićem,³ Petrom Dobrovićem,⁴ Dušanom Matićem⁵ i drugim intelektualcima.⁶ „Ima masa elemenata od kojih je saz-

1 E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, t.3 „Globus“, Zagreb, 1985. str. 184.

2 Marko Ristić (1902-1984), književnik, sudjelovao u pokretanju „Pečata“.

3 Milan Bogdanović (1892-1964), književni kritičar, s Krležom uređivao časopis „Danas“.

4 Petar Dobrović (1890-1942), slikar, radio portret M. Krleže.

5 Dušan Matić (1898-1980), književnik.

6 „Moja slabost prema Beogradu? To je vrlo složeno, tajna kao što su tajna sve ljubavi na svijetu. Kranjčević, Supilo, Đura Daničić, Vuk, Svetozar Miletić i Svetozar Marković, mnogo još više okolo toga... Srbija i Beograd bili su za mene pojam, simbol heroizma, časti, ljudskog poštenja, historijske vjerodostojnosti. Pobjegao sam iz vojne škole i stigao nekim ranim vlakom iz pravca Mađarske. Uz put sam izašao iz vlaka, zasula me je potopska kiša. Sjećam se da sam dugo stajao pred kolodvorskim ulazom-izlazom iščekujući da stihija mine... Prodavci novina, podrpani i bos, trčali su okolo i takmičili se tko će glasnije i ubjedljivije privući kupce, izvikujući senzacionalističke naslove s komičnom intonacijom: 'Milovan Milovanović dao ostavku!', 'Mačka omacila sedamnaest mačića'; 'Kod Grčku kraljicu uhap-

dano ovo stanje koje se zova nacionalna svijest među ovim nacijama, i to će dvije hiljade i osamdeset druge izgledati isto tako kao što izgleda danas, ako se u to ne dira. Ponavljam uporno: S kultom kozaračkog kola se to stanje ne može mijenjati! Takve legende mitološkog karaktera nisu dovoljne da prekriju i prevladaju ono drugo što se zove srpsko-hrvatski ili hrvatsko-srpski mentalitet i grčko-hrvatsko-latinski raskol i, ako hoćete, respektive, i islamski ili latinsko-grčki (...) Što se nacionalne svijesti kod nas tiče, trebalo bi izvršiti pravo duboko oranje.“, reći će Krleža u razgovorima sa E. Čengićem¹. A da je to duboko oranje potrebno pokazuju oni koji vide šansu za razbijanje SFRJ u narušavanju nacionalnih odnosa na tzv. srpsko-hrvatskoj ili hrvatsko-srpskoj relaciji. U tu svrhu izjednačavaju izrode sa čitavim narodom, identifikuju nacionalnu pripadnost sa pripadnošću ustaštvu i četništvu, iznose teze da se u historiji hrvatskog naroda nikad ne zna šta je laž, a šta istina, da su hrvatska nesloga i nevjera zapisani na vratima Vatikana koji vodi lukavu politiku na hrvatsko-srpskoj, odnosno katoličko- pravoslavnoj osnovi.

Hrvatski nacionalisti iznose slične, ili gotovo identične teze, samo sa drugim predznakom, predznakom hrvatskog nacionalizma. Oni ističu kako ni oktobarska revolucija nije narušila zajedništvo Rusa, Srba i Crnogoraca zasnovano na pravoslavnoj osnovi što je stvorilo sliku o „velikom, pravoslavnom bratu“. Uz to idu sve one žalopojke da se pod revolucionarnom frazom „razbješnjelo antihrvatstvo“ i u Hrvatskoj htjelo iskorijeniti „katoličku tradiciju“.

Kome vjerovati? Zagovaračima jednih ili drugih teza? Ne vjerovati ni jednim ni drugima jer stoje na krajnje neprihvatljivim pozicijama suprotnim kritičkoj poziciji.

šena dva dupedavca...'. Otišao sam u Ministarstvo vojske sa željom da se prijavim u srpske dobrovoljce. Viši oficir kome su me priveli, saznajući da dolazim iz Pešte gdje sam na Visokoj vojnoj školi iskreno se začudio: 'Ostavio si Peštu i onaj tamo život, hoćeš da izgubiš glavu a ne znaš ni zašto! Suviše si zelen, šta ću sa tobom, žao mi je da te strpam u zatvor, najbolje je da te vratimo odakle si došao, da se urazumiš'... Sproveli su me do granice i vratili nazad. Zašto me je Beograd posebno privlačio? Osim svega što sam već rekao, u Beogradu su u to vrijeme djelovale revolucionarne grupe 'Pijemont' i 'Slovenski jug'. U to vrijeme je u Beogradu, pored još nekih Hrvata, političkih izbjeglica, živio i pjesnik Tin Ujević, zvanično prognan iz Zagreba zbog svog revolucionarnog rada...“ (Nada Marinković, *Sjećanja na Krležu*, „Prosveta“, Beograd, 1987. str. 100-101).

1 v. Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, t. 3. „Globus“, Zagreb, 1985, str. 113.

XII KRLEŽA O SRBIMA

Možda je to vječito hrvatsko-srpsko pitanje bilo i presudno da Krleža, poslije Hrvata, ni o jednom narodu nije toliko pisao koliko o Srbima. Godine 1912. dolazi u Beograd, ali se morao vratiti, jer je bilo sumnjičenja u njegov motiv oko tog dolaska. Srbija je za Krležu bila ideal. Oduševljavao se u mladosti stihovima Alekse Šantića u kojima „je živjela jedna mati naša, Srbija“.

Budući da je izrekao oštre kritike na račun Hrvata, Krleža je mogao uzeti sebi za pravo da bude oštar kritičar nekih pojava, posebno nacionalističkih i kod drugih naroda pa i kod Srba. Iritirao ga je pristup pojedinaca po kojima sve što je srpsko je pozitivno, ovijeno pravoslavljem, državotvornim i svetosavskim rodoljubljem i da sve zaslužuje „carstvo nebesko“, kao što su ga iritirali i oni koji ironično ističu da su gusle harfa srpskog naroda. Kandilo njihovog nacionalizma blista pred ikonostasom kraljevskih likova. Vjernost kralju ne smatraju glupošću, već nacionalnim ponosom. „Za njih je Oplenac¹, bato, alfa i omega.“² U njihovom političkom mentalitetu su mehane, kafane, pivnice. Vjeru uzimaju kao jedan od osnovnih elemenata srpskog nacionalnog identiteta. Za njih je „svetosavlje“, organsko, nedjeljivo jedinstvo srpske nacije i pravoslavne vjere. Po ovom modelu bitni elementi nacionalne svijesti Srbina su krsna slava³ i Sveti Sava („Niko nema što Srbin imade, krsnu slavu i Svetoga Savu,“). Pravoslavlje je za njih „čisto i neokaljano“, „najliberalnija i najtolerantnija“, religija stiješnjena između istočnog islamskog i

1 Oplenac, brdo iznad Topole u Šumadiji na kojem se nalazi Crkva sv. Đorda u kojoj su sahranjivani članovi dinastije Karadorđevića.

2 M. Krleža, *Zastave t. 1.*, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1976, str. 354.

3 Krsna slava, prastari narodni običaj slave u čast predaka porodice. Slavi se na isti dan svake godine uz prisustvo rodbine i prijatelja. U početku je to bio paganski običaj kojem je Srpska pravoslavna crkva dala crkveno-religijsko značenje u okviru kulta umrlih.

zapadnog rimokatoličkog fanatizma. Zato i smatraju da „duh svetosavlja“ treba da ujedini sve Srbe po principu „uticaja jelinške kulture na Srbe“, Atosa, Hilandara¹, Visokih Dečana kao „kula svjetilja vizantijske civilizacije kod nas“. Ti manastiri, propagiranje „svetog pravoslavlja“, s patrijarhom na čelu kroz vjekove, to kao da je karakteristika jednog mentaliteta, iako to za Krležu ne bi trebao i ne može da bude srpski entitet danas. Ali, „sve vrvi od suprotnosti, da nemoćan sjedneš pa da pišeš o mentalitetima ovih naših trajno nervoznih nacija.“²

Krleža je uvidao da zbog uloge Srpske pravoslavne crkve u istoriji srpskog naroda postoji snažna sprega sa nacionalnim koja se, ponekad, pretvara u nacionalizam. U tom slučaju Srbin je samo onaj koji ima dušu kralja Vladimira, izdržljivost Nemanjina, kristoljublje Savino, skromnost Uroševu, požrtvovanje Lazarevo, srce Jugovića Majke, sjaj krsne slave krštenih Srba. Za naciju je važnija vjera od politike, a crkva „neophodnija od države“. Govore o „svetosavskom narodu“, „Srbima svetosavcima“, za razliku od onih koji to nisu. Zar tako ne pišu i danas: „Srpski narod je Hristov narod. Neka nam niko zbog ove istine ne prebacuje nekakav velikosrpski šovinizam (...) Srpski narod je Hristov još i zbog toga što je on kao celina stradao za veru Hristovu više nego mnogi i mnogi drugi narodi (...) Srpski narod je slobodarski narod. Svi ljudi i svi narodi vole slobodu. Ali se malo ko borio za slobodu toliko koliko srpski narod. Ima naroda koji su takoreći prespavali svoju istoriju i tek se po koji put promeškoličili osetivši potrebu za slobodom, i to obično u gladnim godinama. Srbin se borio za slobodu ne radi hleba, nego radi same slobode. I po tome je on izrazito slobodarski narod.“³

Krleža nije volio priče o lazarskom pravoslavlju, ali ni blebetanja onih koji su Srbe smatrali primitivnom seljačkom gomilom.

Po nacionalnim zaljubljenicima Vidovdan je buditnik srpske nacionalne svijesti koji simbolizuje njihovu slogu u nesreći. Tako tumače i četiri slova „S.“ u grbu Srbije: Samo sloga Srbina

1 Atos, Sveta Gora na kojoj su monaški manastiri, a među njima i poznati manastir Srpskopravoslavne crkve Hilandar, središte srednjovjekovne srpske književnosti i kulture.

2 E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, t. 4. „Globus“, Zagreb, 1985, str. 118.

3 prof. dr Lazar Milin, *Vidovdan*, v. „Pravoslavni misionar“, br. 3/1983, str. 109-112.

spašava. To je fetišizam od srpske države. Otud Vidovdan, iako se tada zbio poraz, uzdižu na nivo najvećeg nacionalnog praznika uvijenog u ideologiju svetosavlja i pravoslavlja. U tom kontekstu govorilo se i pisalo o Svetom Amanetu srpske istorije, o Rasnom Poslanstvu, a i istaknuti geograf Jovan Cvijić¹ bio je, po Krleži, „u mnogim svojim formulacijama srpski šoven,“ i „imperijalista,“, što nije bilo dostojno njegove naučne visine. Takav je bio u pristupu Makedoniji i Makedoncima, Dubrovniku i Dalmaciji, Kosovu i sl. I jedan dio historiografije bio je zadojen „kosovskim lijkom,“. Pjesme o Kosovu pojednostavile su, po Krleži, našu istoriju svodeći je na pogibiju jednog kneza i njegove vojske „te je od svega ostala tada uobičajena apologija vrhovnog smisla ove kneževske smrti kao pravoslavne žrtve nebeske. Sa Kosovom prava je drama, nažalost, tek počela.“² Po srpskim nacionalističkim mulcima, veli Krleža, od Kosova Srbima je suđeno da ginu.

Krleža je ovdje blizak Marku Ristiću koji je pisao o šovinišćkim i malogradanskim preživjelostima koje avetinjiski traju i „kao ciste još uvijek truju organizam naše nacionalne zajednice.“³ Ristić je pisao o denuciranju Krleže kao srboždera i sam pišući o svetosavlju, kosovskom mitu, vidovdanskoj etici i kajmakčalanskom ponosu, kao anahronizmu patrijarhalnog tamjana i pravoslavne historiografije.

Godine 1940. Krleža je uputio oštre riječi na račun „mračnog žičkog vladike,“ Velimirovića, ideologa i pjesnika kraljevskih parola „koji laje s amvona svoje polupismene i zbrkane gluposti,“ poput Dimitrija Ljotića⁴ „u obliku genijalnog književnog paperja velike intelektualne Sove koja se zove Smrt Pameti.“⁵ Velimi-

- 1 Jovan Cvijić (1865-1927), geograf, istraživao Balkanski poluotok, proučavao porijeklo naših naroda i njihove osobine, pisao o nacionalnom pitanju.
- 2 M.Krleža, *O nekim problemima enciklopedije*, v. SA UREDNIČKOG STOLA, „Oslobodenje,“, Sarajevo - „Mladost,“, Zagreb, 1983. str. 138.
- 3 M.Ristić, *Politička književnost*, NIŠRO „Oslobodenje,“, Sarajevo, 1977, str. 130.
- 4 Dimitrije Ljotić (1891-1945), političar, ratni zločinac, propagator fašističkih ideja u Srbiji. Njegove pristaše saradivale su sa Nijemcima u borbama protiv NOP- a. Poginuo je pri povlačenju sa Nijemcima iz Jugoslavije 1945. godine.
- 5 M.Krleža, *Dnevnik t. 3.*, „Oslobodenje,“, Sarajevo - „Mladost,“, Zagreb, 1977. str. 37.

rović je napadao sujevjerje savremenih pozitivizama, nudeći Krunu kao jedini spas od materijalizma. Kako onda shvatiti pojedince, čak i pojedine akademike iz Srpske akademije nauka i umjetnosti, po kojima je Nikolaj Velimirović, teolog izrazito rušilački raspoložen u sferi nacionalnih odnosa, trajan uzor i model novije srpske duhovnosti. Velimirović je, uz Svetog Savu i Justina Popovića¹, po njima, treći učitelj Srbinov. Ne libe se reći za Velimirovića da je bio veliki patriota, Srbin, ali da mu komunisti pripisuju za grijeh što je komunizam izjednačavao sa kapitalizmom i Hitlerovim fašizmom ne dovodeći u pitanje takvu identifikaciju. Po srpskim nacionalistima, Krleža se „ogrešio,“ o veličinu Crkve i srpske nacije² kakav je bio vladika Nikolaj Velimirović. Uz mnoge mitofile koje je vidio među Srbima, Krleža je, po njima, kao najvećeg odredio Velimirovića, kojeg je pratio iz mladih dana. „Od 1914. do 1939. godine on će spominjati Nikolaja i Nikolajevo 'mračno' Svetosavlje i Pravoslavlje u poznatom krležijanskom sarkazmu.“³ Zašto? „Krleža je kao niko osetio ogromnu duhovnu i intelektualnu snagu i moć žičkog Vladike i to da on postaje duhovni vođa srpske inteligencije. Krležin militantni ateizam dizao je pobune protiv Vladike ne birajući sredstva u toj borbi. Zato je Krleža u izvesnim krugovima srpske, naročito crkvene inteligencije postao mračna i omrzuta ličnost.“⁴ Ko je, dakle, bila ta „intelektualna Sova,“? Bio je episkop ohridski pa žički; propagirao je vjerski fanatizam; za vrijeme drugog svjetskog rata pomogao je četničku organizaciju i održavao veze sa kvislinzima Nedićem⁵, Aćimovićem, Ljotićem. Pred kraj drugog svjetskog rata radio je na objedinjavanju četničkih snaga u sjeverozapadnim dijelovima Jugoslavije za borbu protiv NOP-a; bio je protivnik NOP-a do emigriranja;

- 1 Justin /Blagoje/ Popović, pravoslavni teolog, pisac više djela.
- 2 „Krleža je veliki um i izuzetno pošten čovjek. Kosa mi se diže na glavi kada čujem da mu neko kalemi šovinizam, nacionalizam i slične gluposti koje uopšte ne idu uz takvu širinu poimanja. Taj čovjek je kao mladić dolazio da se bori u Srbiji; koliko puta sam ga čuo kako tvrdi da su srpski i hrvatski jezik jedan jezik, a srpski i hrvatski narod - jedan narod. On to nije samo rekao, on je to napisao i to ne jedanput,“ - Veljko Petrović (v. Nada Marinković, *Sjećanja na Krležu*, „Prosveta,“, Beograd 1987. str. 29).
- 3 Ivančević Ljubomir, *Čitajući Krležu*, v. „Glas crkve,“, br. 2/1987. str. 32.
- 4 ibidem, str. 35.
- 5 Milan Nedić (1877-1946), general, ratni zločinac, predsjednik kvislinške vlade u Srbiji od 1941, formirao oružane formacije za borbu protiv NOR-a. Suden kao ratni zločinac.

izraziti ljotićevec; do smrti (1956) u SAD nastavio borbu protiv nove Jugoslavije. Nacionalisti iz Srpske pravoslavne crkve tvrde da je u Beču, u Srpskoj pravoslavnoj crkvi Svetog Save, u jesen 1944. godine episkop Nikolaj, sa patrijarhom Gavrilom Dožićem, pod jakom njemačkom stražom na putu za Dahau, bio doveden u ovu crkvu da bi se pomolio bogu i Svetom Savi za svoj porobljeni narod! A šta kažu istorijski dokumenti? Patrijarh Gavrilo i Nikolaj Velimirović prebačeni su iz Bavorske u Beč gdje su bili gosti Rajha. Tu su trebali sazvati sabor pravoslavnih crkava (ruske, rumunjske, hrvatske, srpske) kako bi osudili „boljševičku pravoslavnu Crkvu, i da patrijarh uputi poslanicu srpskom narodu radi otpora komunistima.¹

Ali, ostavimo se vladike Velimirovića. Vratimo se Krleži. Kome smeta što su imena poput Joakima Vujića², Jovana Sterije Popovića³, Sime Milutinovića Sarajlije⁴, Matije Bana⁵, Jovana Subotića⁶, Đure Jakšića⁷, Laze Kostića⁸, Lisinskog⁹, Demetra¹⁰, Kukuljevića¹¹, Bogovića, Šenoe, Ive Vojnovića¹², Mata- vulja¹³, Sremca¹⁴, Nušića¹⁵, romantični misterij i idejno-šematiski model po kojem se formira nacionalna romantičarska svijest inteligencije.

Krležini kritičari prigovaraju mu da je dao krajnje neprihvatljivu ocjenu o narodnoj poeziji P.P. Njegoša¹⁶. Naime, Krleža je Njegoševu poeziju smatrao jednim od elemenata nacionalne

1 v. Nikola Milanović, *Kroz tajni arhiv UDB-e*, „Sloboda“, Beograd, 1974. str. 73.

2 Joakim Vujić (1771- 1847), dramski pisac.

3 Jovan Popović (1806-1856), komediograf, romanopisac, pjesnik.

4 Sima Milutinović (1791-1847), književnik i istoričar.

5 Matija Ban (1818-1903), književnik.

6 Jovan Subotić (1817-1886), književnik i političar.

7 Đuro Jakšić (1832-1878), pjesnik, dramatičar, pripovjedač i slikar.

8 Laza Kostić (1841-1910), književnik.

9 Vatroslav Lisinski (1819-1854), kompozitor, ideolog ilirske muzičke misli.

10 Dimitrije Demeter (1811-1872), pjesnik i dramski pisac.

11 Ivan Kukuljević (1816-1889), književnik, političar i istoričar.

12 Ivo Vojnović (1857-1929), novelist, pjesnik i dramatičar.

13 Simo Matavulj (1852-1908), povjesničar i romansijer.

14 Stevan Sremac (1855-1906), književnik, pisac pripovjetki i romana.

15 Branislav Nušić (1864- 1938), dramatičar, putopisac, romansijer.

16 Petar II Petrović Njegoš (1813-1851), vladika i vladar Crne Gore, pjesnik.

svijesti koju je kritikovao. „To se (Njegošev 'Gorski vijenac' - I.C.) smatra nacionalno pozitivnim, a kad se ti motivi i slične stvari javljaju na ovoj strani, onda je to kontrarevolucionarno, a znamo, hvala bogu, kako je to sve u konfliktnim situacijama u krvi završavalo.“¹ Očito da se Krleža zalagao da se određeni istorijski događaji i autorska djela stavljaju u istorijski kontekst koji odgovara njihovom nastanku, a ne da se piše kako je cijeli Njegošev „Gorski vijenac.“ „proslava vjerske nesnošljivosti - sve do pokolja poturica u Crnoj Gori.“

U „svoje provincijalizme zaogrnjeno srpstvo.“ smatra da je srpski narod bio, jeste i biće kohezioni sila Jugoslavije kao države. Srpski narod je, po njemu, cijelo svoje nacionalno biće ugradio u temelje Jugoslavije i jugoslovenstva. Srbi su „stožeri Balkana i kičma Jugoslavije.“ - reći će zagovarači provincijalnog srpstva - a ne zbratimljeni ravnopravni narodi i narodnosti Jugoslavije.

Pojedinci šire teze o „neravnopravnom.“ položaju i „ugroženosti.“ Srba, zabrinuti zbog tobožnjeg „potiskivanja nacionalnog identiteta Srba“. Po njima, samo sveštenici čuvaju srpski identitet koji se u narodu obilježava održavanjem vjerskih praznika (naročito u dijaspori). Traže da se više radi na jačanju srpske nacionalne svijesti; da se govori „čistim.“ srpskim jezikom i riječima specifičnim samo za taj jezik, te da se isključivo služe ćirilicom. Po njima, SFRJ je bila na štetu srpske nacije koja je „vještački razbijena.“ po republikama i pokrajinama. Ističu da u Jugoslaviji postoje dva svijeta: a) balkanski, „vizantijski“, ortodoksni i b) zapadni, rimokatolički, koji se međusobno razlikuju po religiji, kulturi, istoriji, etici, pa i psihi i mentalitetu. Oni ne vide budućnost zajedničkog opstanka u istoj državi sa pripadnicima „zapadno-rimske orijentacije.“ Zato nude državnu zajednicu balkanskih pravoslavnih naroda kao „logičan i neophodan izlaz.“ (!) iz Titove i avnojevske Jugoslavije.

Klerikalni nacionalisti oko Srpske pravoslavne crkve, uz ideologizaciju prošlosti, zagovaraju patrijarhalne forme života koje, po prirodi, iščekavaju, a proces sekularizacije doživljavaju kao „poraz.“, „rasulo.“ i „sramotu.“ srpskog naroda. Nacionalistički trabunjaju o „tragičnoj sudbini srpskog naroda, njegovim

1 v. Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, t. 4. „Globus“, Zagreb, 1985, str. 101.

pobjedama u ratu i gubicima u miru.; zagovaraju rehabilitaciju kompromitovanih ličnosti, pokreta i ideologija, omalovažavaju pripadnike drugih naroda i narodnosti, pokušavaju negirati istorijsku opravdanost postojanja nekih drugih nacija itd. Cilj im je okupljanje svih konzervativnih snaga. Kalkulišu sa tim da su Srbi u Jugoslaviji najbrojniji i da imaju najviše državnog iskustva; zato trebaju, po njima, imati pravo prvenstva među jednakima. Srbija bi, po njihovom konceptu, trebala obuhvatiti cijelo etničko područje na kome žive Srbi, a to je bio i ideal četničkog pokreta.¹ Okrenuti starim srpskim tradicijama, oni smatraju da bi nas trebali voditi pripadnici najjače nacije (!). A koja je to, i po čemu, nacija najjača? Šta znače njihove teze da naša kadrovska politika nije ni politika stada, jer se i u stadu zna da ga predvode najjači? Oni optužuju Savez komunista Srbije da je pod njegovim rukovodstvom svršeno sa srpstvom (u duhu „Manastir i krivo gudalo - to je srpski narod očuvalo,“) i da je ono još jednom pokazalo (!) da ljevica, prije ili kasnije, završava u nacionalnoj izdaji.

Po njima, srpska nacija nije dobila pravo na vlastitu državu koja bi podrazumijevala nacionalni integritet i nesmetan kulturni razvoj ovog naroda. Dakle, opet ideja Velike Srbije za koju će Krleža reći da, kad bi bila i moguća, predstavljala bi samo povećanu kneževinu Srbiju. Velika Srbija je, po Krleži, nemoguća i zbog činjenice postojanja tri religije (pravoslavna, katolička i islamska) koje su ispred narodnosti i svaka želi da vlada te bi velika Srbija značila građanski rat. Uz to, pripadnici drugih naroda teško bi se dali podvrći vlasti Srba.

Krleža je smatrao indikatorom zaostale svijesti da se nacionalno opredjeljenje podudara s religijskim principima. Uz one koji Srpsku pravoslavnu crkvu smatraju jedinom narodnom institucijom pod turskim feudumom, Krleža je žalio što se nije niko našao ko bi napisao istorijsku analizu borbe srpskih seljaka protiv crkvene hijerarhije, ili stav srpske homogene nacionalne svijesti po kojoj je Austrija bila sablast koja „srpstvo dijeli na dvije zone: na zonu Srbijanaca i prečana,“. Inače, srpski seljak je po njemu, godinama razvezivao „poderane bečke, stambolske i ruske,“ vreće obećanja, a da ni jednom u njima nije našao utjehe znajući

1 Četnici, srpska nacionalistička oružana organizacija nastala krajem 19. vijeka. Tokom II svjetskog rata saradivali sa Nijemcima i Talijanima i uključili se u borbu protiv NOP-a.

da je „koža raje podjednako jeftina na političkom pazaru...“ Što srbijanski seljak ima od politike koju Srbija s građanskom klasom vodi od godine 1903? Što je on profitirao od toga što su s prijestolja zbačeni i zaklani Obrenovići i što su došli Karađorđevići kao dinastija, što su uzeli ruski kurs, što su s ruskim kursom otišli u rat protiv Austrije, što su Austriju 'oni pobijedili', 'oni ujedinili' Jugoslaviju i što je Jugoslavija propala, što je imao od svega toga srbijanski seljak? Ostao je tamo gdje je i bio. I konačno su ga klali kao ovcu. I lutao je za tim i ne znam sve kakvim svojim mitovima. Taj jadni nevini seljak gnjavio se, bio je mobiliziran, gonjen kao zvijer. Uznemirio je oko sebe sve svoje sugradane i narode. I to je njegova sudbina...¹

U razgovorima sa Borom Krivokapićem reći će pretjerano da je u Srbiji uvijek bila prisutna politika hazarda i „taj hazard uvijek se lomio o glavu srpskog naroda. Ta politika je uvijek išla protiv interesa vlastitog naroda...“² Krleža je dao i pravu apoteozu ustanku srpskih seljaka početkom 19. vijeka smatrajući ga revolucionarnim događajem.

Krleža je posebno bio oduševljen nosiocima socijalističke misli u Srbiji, Svetozarem Markovićem i Dimitrijem Tucovićem,³ kao i nizom kasnijih srpskih revolucionara. Za Svetozara Markovića će reći da je svjetionik, „ali gdje je Svetozar Marković? Nakon njega nema nikog...“⁴

1 E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, t. 4., „Globus“, Zagreb, 1985, str. 4

2 Boro Krivokapić, *Pitao sam Krležu*, „Reporter“, Beograd, 1982. str. 11.

3 Dimitrije Tucović, (1881-1914), marksista, vođa socijalističkog radničkog pokreta u Srbiji.

4 v. Boro Krivokapić, *Pitao sam Krležu*, „Reporter“, Beograd, 1982, str. 11.

XIII

O KOSOVU I MAKEDONIJI

Listajući Krležine „*Dnevnike*„ čitalac se zadržava nad stranicama o Kosovu. Jesu li u pravu oni koji kažu da bi zbog njegovog odnosa prema Kosovu trebalo preispitati ocjene o Krležinom shvatanju nacije i nacionalnih odnosa. Naime, ukazuju da je Krleža u „*Zastavama*„ iskazao odnos prema „albanskom pitanju„ zbog kojeg su neprihvatljive dosadašnje ocjene o njegovom doprinosu rješavanju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Jesu li navedene ocjene nastale opterećenjem stanja prouzrokovanog kontrarevolucionarnim događajima na Kosovu koje predstavlja jedan od najtežih političkih, moralnih i društveno- ekonomskih problema jugoslavenskog društva? Ili je u pravu Vladimir Visković kad upozorava da je Krleža, kao jugoslavenski federalist, imao izrazite simpatije prema našim narodima i narodnostima koji dugo nisu imali prilike da artikuliraju svoju nacionalnu samostalnost? Boraveći na Kosovu 1916. godine, Krleža se prisjeća uzrečice „da historiju valja promatrati iz daljine„. Ali tako pristupiti Kosovu može značiti i ne vidjeti osnovne stvari. Zato je zapisao: „Ta se metoda laganja zove historijskom sintezom„. Osam godina kasnije (1924) Krleža je zamjerao beogradskoj štampi što je „*Arnaute*„ smatrala „bezimеноm rajom„, rajom „bez historije, bez književnosti književnog jezika bez predaje, bez pjesama„,² u kojoj sedamdeset posto muškaraca umire od krvne osvete jer je „od bolesti na ležaju umrijeti sramota„. Štampa ih je nazivala „krvožednim divljacima„, vjerskim netrpeljivcima, hajdučijom koja spava, provalnicima, lažljivim i podmuklim tipovima koji „žive u oblacima dima, tifusa, malarija, boginja, dizenterije i veneričnih bolesti„, stoljetnim „krvnicima i ubojicama srpskog elementa„.³ „Kao što su za gospodina

1 *Okrugli sto „Krleža-Čengić„*, v. „Republika„, br. 9-19/1986, str. 932.

2 M. Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojmova t. 1.*, „Oslobodenje„, Sarajevo - „Mladost„, Zagreb, 1975. str. 89.

3 *ibidem*, str. 90.

Bressnitsza von Sydačoffa Srbi bili jedna niža rasa, koju treba sapeti obručem blokade i izolacije da propadnu i da se zaguše u svojoj svinjetini i svojim šljivama pa da onda pukne pred austrijskim šinama slobodan put na Solun i na Bagdad, tako su za današnju gospodu beogradske von Bressnitsze Arnauti isto tako jedna niža rasa, koju treba sapeti obručem blokade i feudalnog ropstva da propadnu i da se pokolju u svojim planinama u krvnoj osveti„, pisao je Krleža 1926. godine. To radikalsko, politikanatsko stanovište spram „*Arnauta*„, Krleža je smatrao za srednjovjekovno slaboumno stanovište, „stanovište Divide et impera, kolji i robi, dijeli i vladaj, katastrofalno načelo bezglave i slijepe politike koja logično uvijek svršava slomom i propašću onih koji kolju, dijele i vladaju„. Taj „sredovječan„, nacionalizam zasnovan na Pravu mača vodi uvijek u suludo istrebljenje, u ubijanje.

Tematici Kosova Krleža će se opet vratiti tek početkom pedesetih godina u raspravama o problemima Enciklopedije Jugoslavije. Tada je zapisao da je Kosovo epizoda naše istorije nakon koje je srpstvo igralo važnu političku ulogu u Evropi sve do pada Beograda 1521.

Činjenica je, od koje treba polaziti, reći će 1976. godine, da u našoj zemlji živi gotovo milijun i pol Albanaca. „Ovi se ljudi sada školuju i valja računati na njihov romantizam; što učiniti da taj romantizam ne doživi razmjere prethodnih„, pitao se Krleža¹. On se čudio zašto će grupicama albanskih intelektualaca irendenta i ideje separatizma kad proces afirmacije njihove narodnosti ide najbolje. „Istina je, decenijama su proživljavali teške trenutke. Mora nam biti jasno: ako naši Albanci budu dobro i ravnopravno živjeli u okviru naše države, tu će i ostati. Nikad se sretniji i bogatiji nije priklanjao slabijem i siromašnijem, nego je uvijek bilo obrnuto„.² Ali, tu, uz Kosovo je i Albanija koja „zrači„, upozoravao je Krleža tri godine kasnije. „Imam osjećaj da se tamo nešto kuva„, priznaje Čengiću³. „Posrijedi je izmjena struktura, novi slojevi postaju svjesni situacije kad već godinama slobodno govore i pišu na svom jeziku, a to je skinulo čakšire i obuklo pantalone, i kao takvi oni postaju zbrkani romantičari i nacionalisti. Albanac - Albanci zajedno. To su pojave koje mogu

1 E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan, t. 2.* „Globus„, Zagreb, 1985. str. 76.

2 *ibidem*, str. 80.

3 E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan, t. 3.* „Globus„, Zagreb, 1985, str. 281.

uzeti dramatske razmjere i koje ćemo jednog dana prevladati ili nećemo prevladati „, govorio je Krleža dvije godine prije izbijanja kontrarevolucije na Kosovu. Imao je u vidu brojnost Albanaca kod nas, njihovu etničku „tvrdoću„, jaka nacionalna vrenja među njima, što zahtijeva dosta vremena za njihovo nacionalno izživljavanje. To je paradoks u Evropi koja se nacionalno izživljavala prije dvjesto godina, pa ipak, u njoj povremeno dolazi do nemira na nacionalnoj i nacionalističkoj osnovi. Oko Kosova se spitićemo stotinu i toliko godina: kosovske freske i ikonostasi i Pečka patrijaršija i Visoki Dečani i Mali Dečani. I moravska škola i Brankovići, koji su predstavljali Srbiju oko stotinu i pedeset godina u borbi s Turcima. Oni koji nisu na Kosovu otišli postali su turske paše i generali, a oni koji su izginuli na Kosovu, koji su se borili za Kosovo, proglašeni su izdajicama. Mit historije sazdane na neistinama, govorio je Krleža.¹ Ako možemo živjeti na istoriji, običajima, Ilirima,² Keltima,³ onda odosmo u feudalne odnose, a zaboravljamo moguću opasnost koju po Jugoslaviju, Balkan i Evropu može imati Kosovo. A albanska, kao i svaka druga politička emigracija, bez obzira na razlike u idejnim strujanjima među njima, jedinstvena je prema Jugoslaviji: polazeći od velikoalbanskih iluzija želi srušiti ovakvu Jugoslaviju.

Albanskim nacionalistima i separatistima Krleža je poručivao da bi izvlačenje Kosova izvan Jugoslavije značilo svodenje Jugoslavije kao takve na nulu. „A sve to skupa bi vodilo ratu. „

Borba protiv albanskog nacionalizma i separatizma je borba, prije svega, stanovnika Kosova i Srbije, ali i svih stanovnika Jugoslavije. Jer, Jugoslavija je jedinstvena teritorija, jedinstveni interesi naroda i narodnosti za koje su se zajednički borili i ne može biti situacija u kojima se nešto događa u jednom dijelu zemlje, a da u drugim sredinama to ne osjećamo kao i svoj problem. Uostalom, nije riječ samo o međunacionalnim odnosima već se radi o integritetu zemlje, o pokušajima usmjerenim na rušenje Jugoslavije, te to ne može biti od interesa samo za jednu republiku ili jedan-dva naroda.

1 ibidem, t. 4. str. 283.

2 Iliri, indoevropska grupa koja je naseljavala zapadno područje Balkana sve dok ih nisu pokorili Rimljani u 9. vijeku n. e.

3 Kelti, indoevropska grupa naroda, živjeli i na području Jugoslavije u IV/V vijeku p. n. e.

Nužno je razvijati i učvršćivati ravnopravnost i jedinstvo kao temeljne vrijednosti i zalogu opstanka i napretka Jugoslavije, na temelju interesa svih naroda i narodnosti u Jugoslaviji, da se slobodno i ravnopravno razvijaju u Jugoslaviji kao jedinoj perspektivi svih naših naroda i narodnosti. Suzbijanje kontrarevolucije, efikasna borba protiv albanskog nacionalizma i separatizma, kao i srpskog, crnogorskog i svakog drugog nacionalizma prilika su da se iskaže sposobnost društva da ostvaruje politiku nacionalnih odnosa.

Kosovo je integralni dio Jugoslavije, integralni dio Srbije i na njemu se mora živjeti zajedno, a ne uporedo niti u etnički čistim sredinama. To je osnova za svaki konstruktivan razgovor o Kosovu. Inače, nerazvijena radnička klasa, mali broj zaposlenih, jačanje etatizma, nedovoljno razlikovanje onog što je borba za afirmaciju narodnosti od onoga što je nacionalni romantizam neće nas odvesti u željenom pravcu.

Ono što se posljednjih godina ispoljavalo na Kosovu, posebno među dijelom albanske inteligencije prisutno je duže vremena. Velik dio albanskog stanovništva se školovao upravo u periodu narodnosne afirmacije i valjalo je i računati na njihov mogući nacionalni romantizam. Pitanje je da li je i Savez komunistički, prije svega na Kosovu i u Srbiji - kao i u Jugoslaviji u početku učinio sve što je moglo i trebalo da taj romantizam ne doživi razmjere prethodnih, da dio mlade generacije ne otplovi u vode zbrkanih romantičara i nacionalista.

Dakle, pozitivni procesi političke, društvene i kulturne afirmacije albanske narodnosti nisu iskorišteni za realizaciju politike SKJ u međunacionalnim odnosima, već je omogućen prodor nacionalizma koji je završio u separatizmu i kontrarevoluciji. I naravno, taj nacionalizam, objektivno, vodi snažnijem ispoljavanju drugih nacionalizama i stvara kod pojedinaca iluziju da se jedan nacionalizam može tući drugim nacionalizmom i revanšizmom.

Bilo je tužno prije nekoliko godina čuti da je u obdaništima na Kosovu došlo do podjele među djecom na nacionalnoj osnovi, još je bilo tužnije zapažanje da počinje i polarizacija među radničkom klasom na Kosovu na nacionalnoj osnovi (otvaranje tvornica sa radništvom sastavljenim isključivo od jedne nacionalnosti ili narodnosti), a najteže je bilo čuti kako je inteligencija podijeljena na nacionalnoj osnovi.

Za savladavanje kontrarevolucije i albanskog nacionalizma nude se različite solucije i metodi mimo stavova i opredjeljenja nadležnih organa. U okviru njih neprihvatljive su i manifestacije revanšizma, razbijanje i rušenje imovine nedužnih ljudi albanske narodnosti koji su decenijama životno situirani u različitim jugoslavenskim pa i bosanskohercegovačkim sredinama. Takva ponašanja, ukoliko im se ne bismo odlučno suprotstavljali, brzo bi mogla da izmaknu društvenoj i političkoj kontroli. Očito, u ovakvoj situaciji svoju šansu traže i nalaze nacionalisti koji nude svoju inicijativu.

Zaustaviti nacionalizam i revanšizam prvorazredan je zadatak svih progresivnih snaga, jer se u njihovoj funkciji stiče mnoštvo podsticaja - od mitološke i epske svijesti, trauma iz novije istorije do emocija i osjećaja solidarnosti sa sunarodnjacima. Problem je što se u taj, nerijetko prostor iracionalnog, objektivno mogu ubacivati i ubacuju snage nacionalizma koje vide šansu za svoj politički cilj: destabilizaciju Jugoslavije.

Koliko je god pred narodom Kosova, Srbije i Jugoslavije primarni zadatak da se u AP Kosovo uspostavi normalno stanje, toliko je pred njima i zadatak da se odupru nacionalizmu i eskalaciji revanšizma ma gdje se oni u Jugoslaviji pojavljivali. Uz to, nikad ne treba zaboraviti da su separatističke teorije, ma sa koje strane dolaze, eho anahronizma devetnaestog stoljeća ali i proizvod postojećih okolnosti i djelovanja. Tako se, na primjer, u novijim diskusijama oko uloge islamske svijesti u vezi sa nacionalizmom i albanskim separatizmom stvara atmosfera koja vodi odstupanju od realnog sagledavanja društvene stvarnosti i na njoj izraslih pojava birokratizma, nacionalizma, iredente, separatizma i građanske svijesti uopšte.

Od kraja tridesetih godina, pa dugo poslije rata u KPJ/SKJ bilo je principijelno stanovište da je samo areligijski pristup u rješavanju nacionalnih odnosa kod nas ispravan. Šta se danas dešava sa tim principom? Na početku kontrarevolucije na Kosovu bilo se jedinstveno u osudi Apela grupe srpsko-pravoslavnih sveštenika čiji je cilj bio da omalovaži napore Saveza komunista Jugoslavije oko rješavanja situacije na Kosovu i da ponudi Srpsku pravoslavnu crkvu kao instituciju i političku snagu koja je u mogućnosti riješiti to pitanje. Danas se svećenici javljaju po tribinama, časopisima, čime se u javnosti, objektivno, želi stvoriti utisak: lijeve snage nisu sposobne niti imaju program

rješavanja stanja na Kosovu. Evo Srpske pravoslavne crkve kao spasitelja! Kuda vodi tako kratkoročan politički interes, jer ne radi se samo o interesu Srpske pravoslavne crkve za njeno kulturno i duhovno bogatstvo na Kosovu, iako je nacionalistička svinjarija zavoditi crkve u opštinske knjige pod džamije? Riječ je o nečem daleko širem. Ne bi se smjelo desiti da, u želji da se što prije obračunamo s albanskim nacionalizmom i kontrarevolucijom, progledamo kroz prste i nosiocima ideje malograđanskog srpstva. Kao da nekad zaboravljamo, u praktičnom političkom životu, da se u borbi protiv jednog nacionalizma u višenacionalnoj zajednici mogu pojaviti različiti klasni saveznici, a hoćemo da se tučemo sa nacionalizmom sa jedne principijelne platforme.

Krleža je sa simpatijama ukazivao i na veze koje postoje između Hrvata i Makedonaca još od jedanaestog stoljeća, od glagoljice.¹ Iako je glagoljica kao pismo „misterij“, Krleža je pretpostavljao da je to bilo tajno pismo monaha kojim su mogli pisati jedan drugom, bez straha da će Grk pročitati. Ljutio se na Aleksandra Belića² po kojem je Jagić³, kao austrijski agent, „izmislio“ makedonski jezik. A logika je jasna. Ako nema makedonskog jezika, onda nema ni Makedonaca. „Ako ono dolje nisu Srbi, molim priznajem nisu, ali nisu boga mi, ni Bugari“, pisao je Krleža. Ali, Makedonija jeste i kolijevka bugarske kulture. „Najinteligentnija formula za pomirenje svega toga jest što smo mi federativna formula pa je Makedonija u okviru federacije republika.“⁴ „Zašto Makedonci ne bi bili subjekt“, pitao se Krleža, „sve dok postoji definicija makedonske subjektivne svijesti.“⁵ Jer, pitanje identiteta svijesti još uvijek je u stadiju rađanja i nije se bitno promijenilo od osamnaestog stoljeća

1 Glagoljica je najstarije slovensko pismo na kojem su pisane crkvene i svjetovne knjige (prva krajem petnaestog vijeka).

2 Aleksandar Belić (1876-1960), lingvist, predsjednik SANU.

3 Vatroslav Jagić (1835-1923), filolog, slavista svjetskog glasa.

4 E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan t. 3.*, „Globus“, Zagreb, 1985. str. 275.

5 Krležin esej „Balkanske impresije“, objavljen je u časopisu „Književna Republika“, br. 9. za 1924. godinu s posvetom: „Posvećujem Kosti Novakoviću, koji sedi u zatvoru zbog teze o Makedoniji.“ Krleža primjećuje da je taj esej bio zabranjen zbog posvete i činjenice da je Novaković bio osuđen zbog svoje knjige „Makedonija Makedoncima! Zemlja zemljoradnicima!“ u kojoj je autor branio pravo nacije na samoodređenje (dr Ivan Ožak, *Krleža-Partija*, „Spektar“, Zagreb, 1982. str. 12)

do danas. U devetnaestom stoljeću od svih modela nacionalne kulture i svijesti, ova danas poznata je najmanje podesna za stvaranje kohezije na južnoslavenskom području. I kod Bugara, poput Slovenaca i Srba, nacionalna svijest se razvijala po principu razdvajanja. Kako se polazilo od toga da je narodnost, uglavnom, jezik i da se preko jezika postaje politički subjekt, to su i Bugari najprije razvijali interes za narodnu pjesmu i poslovice. „Pojava gramatičara i pitanje pravopisa i kod Bugara predstavlja početak svih ostalih briga kakve donosi buđenje narodne svijesti u prvoj, bezazlenoj fazi, pretvarajući se kasnije u nacionalizam, u etatizam, u šovinizam, u beskompromisnu negaciju svojih političkih protivnika, u jednu riječ, u nacionalni egoizam, koji u ime državnog autoriteta, s oružjem u ruci osigurava svoje interese.“¹

XIV O UJEDINJENJU JUŽNOSLAVENSKIH NARODA

„Ako iko ima pravo pred tribunalom evropske istorije da pljune civilizaciji u obraz, to smo mi,“, zapisao je Krleža daleke 1917. godine. „Mi smo tako neizrecivo okrenuti jedni spram drugih. Treba poznavati fakta. Treba biti uzvišen iznad svakodnevnih sitnica (...). A kod nas dvadeset četiri sata na dan, boga ti, oca ti, majku ti, s glagolom, ubij, majku mu njegovu. Čitavu našu zemlju trebalo bi u nosiljci Crvenog križa prenijeti na neko drugo, sretnije i bolje mjesto. Da se odmori, da se najede, da se ispava. Plač za sretnijim podnebljem.“¹

Hrvatska, bez politički i ekonomski razvijene građanske klase, pokazala je svu svoju nemoć pred velikim silama u periodu prvog svjetskog rata. Po Krleži, u takvim uslovima, bilo je logično da se pojavi revolucionarni politički faktor koji bi u ime naroda u hrvatskoj politici progovorio po principima savremene političke formule i na temelju socijalističke orijentacije. Ali, lijeva misao u Hrvatskoj se nije tako razvijala u periodu 1914-1918. Ona je isuviše pasivno djelovala u vrijeme razbijanja austrijskog carstva i nije pokazala stanje organizovane političke klasne svijesti.

Tokom devetnaestog vijeka toliko se javilo pjesnika, ideologa, političara, državnika koji su nadahnuto najavljivali ideju narodnog oslobođenja i ujedinjenja. Iz inostranstva su stizale ideje da u Hrvatskoj ne bi trebalo stvarati nikakav nacionalno-oslobodilački pokret kako se ne bi ugrozila „oslobodilačka, uloga dinastije Karađorđevića. Krleža navodi pregovore koje je vodio s Matom Drinkovićem, „voždom takozvanog zavjere-

¹ M.Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojmova t. 1.* „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1975. str. 431.

¹ M.Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojmova, t.2.* „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb 1975. str. 509.

ničkog centra., da su bili žalosni. I „lijevo„ i „desno„ javljala se rezignacija spram bilo kakve marksističke koncepcije rješavanja nacionalnog pitanja. Sve se smatralo „maglom„, osim Krune Karadorđevića.¹ A Krleža je bio protiv krune jer je ona predstavljala staromodnu formulu devetnaestog vijeka. Njemu su trebali modeli za dvadeseti i dvadeset prvi vijek. Kralj kao nekakav identitet nacije za njega je stvar devetnaestog vijeka, ostatak mlade malograđanštine. Osim toga slobodu u ujedinjenoj zemlji zamišljao je kao „oslobodenje od zaostalih materijalnih uslova„ zaostale seljačke zemlje na feudalnoj osnovi.² U situaciji kad je Austrija bila na samrti, prema lenjinizmu koji je zasijao oktobra 1917. godine odnosili su se kao prema „ludačkoj pustolovini„ i „kontrarevolucionarnoj gluposti„. Većini hrvatskog proletarijata bilo je svejedno hoće li Austrija propasti ili će se na ruševinama njenog carstva stvoriti nova država. Ta pitanja bila su za proletersku masu savršeno dosadna, a ostvarenje ili neostvarenje tih političkih programa mase nisu osjećale kao svoju vlastitu stvar.³

1 „Krleža je uspio i gotovo cijelu 1915. preživjeti kao civil, jer je tek u prosincu 1915. ušao među zidove kasarne (pričuvna časnička škola u Zagrebu), da bi se zatim od travnja do lipnja 1916. vukao po zagrebačkim bolnicama s dijagnozom TBC. Nakon oporavka u Lovranu (lipanj 1916) poslan je na front u Galiciju za vrijeme Brusilovljeve ofanzive (srpanj i kolovoz 1916). Na ponovnom liječničkom pregledu oslobođen je aktivne službe i boravio je neko vrijeme u Zagrebu čekajući novi raspored. I tako se 1917. našao na sporednim vojnim dužnostima: od siječnja do svibnja boravio je u Požegi u 'arbjaterhilfskompaniji', a od svibnja do listopada u prevodilačkom odjelu zagrebačke komande. Prijetila mu je stalna opasnost da ponovno bude 'prekomandiran' na frontu. Od te ga je opasnosti spasio sveučilišni profesor Šilović koji ga je zaposlio u Uredu za pomoć postradalima u ratu gdje će Krleža ostati do sloma Austro-Ugarske (listopad 1917 - listopad 1918). S nepovjerenjem i nevjericom prati postojanje Države Narodnog Vijeća SHS (29.10.-1.12.1918), a na ujedinjenje Jugoslavena pod Karadorđevom krunom (Kraljevina SHS, 1.12.1918) gledao je više nego skeptično: bio je već tada uvjeren da kraljevski orlovi nisu rješenje za jugoslavenske narode, nego da se rješenje može naći samo u Lenjinovoj orijentaciji. U tim zadnjim danima 1918. izazvao je skandal kad je na čajanci u 'Kolu' (14.11.1918) protestirao protiv slavljenja Slavka Kvaternika, austrougarskog pukovnika kome su sada nazdravljali predstavnici nove vlasti. Kao što je ta čajanka bila simbol svega onoga što će se idućih dvadeset godina događati u novoj državi, tako je i taj Krležin vehementni istup bio simbol i njegova budućeg odnosa prema toj državi i njegove buduće moralne i intelektualne opozicije. (S. Lasić, *Mladí Krleža i njegovi kritičari*, „Globus„, Zagreb, 1987. str. 10-12).

2 M.Krleža, *Zapisi iz Tržića*, NIŠRO „Oslobodenje„ Sarajevo - IKRO „Mladost„, Zagreb - „Globus„, Zagreb, 1988. str. 211.

3 M.Krleža, *Teze za jednu diskusiju iz 1935*, v. ESEJI 5, „Oslobodenje„, Sarajevo - „Mladost„ Zagreb, 1979. str. 195.

Nekoliko građanskih partija tražilo je osnivanje katoličke Jugoslavije, bez Srbije i Crne Gore.¹ A do ujedinjenja je, po Krleži, došlo na bazi pobjede „integralnog, romantičnog, neodređenog, iluzionističkog jugonacionalizma„ koje je značilo propast svih socijalističkih principa. Ujedinjenje je, ocijenio Krleža 1935. godine, značilo dublji pad svega što je socijalno i progresivno i ono bi moglo „hrvatski narod baciti u zonu još intenzivnije socijalne i ideološke reakcije. S naročitim obzirom na ulogu crkve, to jest na onu slijepu, inertnu, mehaničku ulogu koju zapadna crkva igra u takvim šizmatičkim prilikama kao što su naše, ta opasnost nije nerealna, s obzirom na trajne, isto tako negativne tendencije grčke crkve, s njenim neinteligentnim prodiranjem na zapad„.²

Za ujedinjenje su vezana dva datuma: dvadeset deveti oktobar i prvi decembar 1918. godine. Za dvadeset deveti oktobar 1918, kao „značajan datum u hrvatskoj povijesti„, vezana je detronizacija Habsburga u Hrvatskom saboru koji se sastao u punom sastavu da bi donio odluku o raskidu s Monarhijom, potom odluku o svom raspuštanju i izboru delegacije u Narodno vijeće³ države Srba, Hrvata i Slovenaca. Mase svijeta su burno pozdravile te odluke. „Narod je urlao od radosti„, reći će Krleža.⁴ Za njega Hrvatski sabor na Marksovom trgu bio je kupleraj i svinjarija, a HSS, praranoidna kečirasabovština, na čelu sa Stipom „nesrećom hrvatskog naroda„.⁵ „Za tim datumom tugovali su samo 'Austrokrati'. Sve do tada trajala je Austrijska okupacija, a onda je stiglo 'oslobodenje' koje je na 'poklon' donio Kralj. To 'oslobodenje' vezano je za prvi decembar 1918. godine, dan ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca u Kraljevinu. Među lijevim intelektualcima se tad - prisjeća se Krleža - vodila disku-

1 v.I.Krtalić, *Krleža za i protiv II*, „Globus„, Zagreb, 1988. str. 229.

2 M.Krleža, *Teze za jednu diskusiju iz 1935*, v. ESEJI 5, „Oslobodenje„, Sarajevo - „Mladost„, Zagreb, 1979. str. 230.

3 Narodno vijeće SHS osnovano u Zagrebu 6.X 1918. od predstavnika svih političkih stranaka. Ono je 29.X 1918. godine proglasilo Državu SHS koja nije dobila međunarodno priznanje. Predstavnici Narodnog vijeća učestvovali su i u proglašenju ujedinjenja 1.XII 1918. godine.

4 E.Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, t.2. „Globus„, Zagreb, 1985. str. 272.

5 M.Krleža, *Zapisi iz Tržića*, „Oslobodenje„ Sarajevo - „Mladost„, Zagreb, 1988. str. 211.

sija hoće li se u okviru takve 'krajnje reakcionarne i posve negativne države'¹ naći prostora za demokratiju.

Kako se Krleža odnosi prema ujedinjenju u KPJ? „Bio sam sto posto za to da se ne ide stvarati ujedinjena Komunistička partija,² prema principu ujedinjene vlasti, odnosno na unitarističkim principima, ali su me drugovi ušutkivali i uvjeravali suprotno da se ipak, ne dugo poslije toga, pokazalo da sam imao pravo. „³Makedonija, Crna Gora, Kosovo, Bosna i Hercegovina, dio Hrvatske usprotivio se ujedinjenju „valjda prema zakonu tromosti što nikada nismo bili zajedno. „Katolici su bili zbunjeni, Muslimani u nedoumici, a ovi Hrvati iz gornje Hrvatske s nekoliko stotina godina Austrije, nisu mogli da se toga preko noći otarase, pogotovu ne na ovaj način, na radikalni način ujedinjena s dinastijom Karađorđevića na čelu. „⁴ Međutim, vijećnici Narodnog vijeća SHS smatrali su svojim nacionalnim pozivom da svojom odlukom o ujedinjenju savladaju pobunu političke svijesti koja se, za vrijeme austrijskog rasula, pojavila kao izraz revolucionarnog raspoloženja. Vijećnici su izjavili da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod po krvi i jeziku, po osjećaju jedinstva i interesima.

Kakva su bila reagovanja kada je ideja o ujedinjenju u jednu državnu zajednicu postala politička stvarnost?⁵ Objašnjavajući tu

1 E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan t. 2* „Globus“, Zagreb, 1985. str. 279.

2 Tek će se kasnije, 1937. godine, provesti u život odluka donesena na IV zemaljskoj konferenciji KPJ 1934. g. „da se u okviru KPJ osnuje KP Hrvatske i KP Slovenije i u najbližoj budućnosti KP Makedonije. U Titovom proglasu s Osnivačkog kongresa KP Hrvatske ukazano je da „osnivanje Komunističke stranke Hrvatske nije slučajno, nego (da) proističe iz dugogodišnje borbe Komunističke stranke Jugoslavije, koja je branila ne samo interese radničke klase, nego je na svojoj zastavi imala uvijek ispisanu i ideju nacionalne slobode, ravnopravnosti i bratstva među narodima (...) Samo slobodni, ravnopravni složni i zadovoljni narodi Jugoslavije bit će voljni i sposobni da suzbiju svaki pokušaj vanjske fašističke invazije i da odbrane svoju nacionalnu slobodu i nezavisnost...“

3 E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, „Globus“, Zagreb, 1985. str. 279.

4 E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, t.3. „Globus“, Zagreb, 1985. str. 299.

5 Osvrćući se na te događaje Krleža je, u razgovoru sa I. Očakom (1978. g.), rekao: „Ma kakva vlast, koja vlast? Koju bi oni bili mogli preuzeti vlast i ne znam koja sredstva su imali u ruci za preuzimanje vlasti?! Onda zeleni kadar, itd., to je sve za njih bilo daleko. A sad, 'iskusna buržoazija' da je učinila nešto što nisu mogli učiniti socijalisti, da je preuzela vlast. 'Iskusna buržoazija' spada pod isti pojam kao i ova socijalna demokracija: neegzistentno socijalno biće. Neegzistentan socijalni pojam buržoazije. I to je na kraju jedna fraza koja kod nas vlada, dvije buržoazije su se uortačile. Hrva-

ideju pred vladama koje su bile protiv tog čina, Trumbić, Supilo i drugi polazili su od slavenskog karaktera Dalmacije i Istre, boreći se za jednu jugoslovensko-talijansku granicu koju će, po Krleži, tek Tito odrediti vlastitim oružjem i u drugim političkim okolnostima. Ipak, nakon stoljetnog ratovanja s mediteranskim carstvima, Venecijom i islamom, uspjelo se bar djelimično povući granicu državnosti ovih naroda. U toj političkoj bici, Vatikan je bio antijugoslovenski raspoložen i naklonjen Beču zbog straha od pravoslavnog suvereniteta na Jadranu. I sveti sinod je bio protiv toga da „katoličke Jugoslavene treba ujediniti s pravoslavcima zbog opasnosti koja bi pojačala pogibno pokatoličenje. „ Ali, Austrija je već bila otpisana i silazila sa istorijske pozornice. Hrvatska seljačka stranka je prikupila hiljadu potpisa ne protiv ujedinjenja u Jugoslaviju, već načina kako je to ostvareno. Krleža će reći da je taj princip ujedinjenja i njemu išao na nerve, jer je znao da iza toga stoje dinastija, radikali i Nikola Pašić,¹ koji i „ne zna što su Slovenci, nego ih u parlamentu naziva Slovacima. „*UDresdenu* „ će zapisati da se protivio Versajskom ugovoru od prvog dana kako je potpisan. Ujedinjenje 1918. godine, po Krleži, ostvareno je mimo direktiva utvrđenih u Krfskoj deklaraciji² na način koji je omogućio pobjedu rojali-

tska se, prije svega, nije uortačila s njima. Prije svega hrvatska buržoazija, koja je to bila buržoazija?! da je preuzela vlast... Narodno vijeće nije bilo Hrvatsko narodno vijeće... Tu je igrao Korošec prije svega, a s druge strane i Svetozar Pribićević Jakšić, i kompanija iz Bosne, svi su igrali hrvatske komponente, a u Narodnom vijeću Srba, Hrvata i Slovenaca njih nije bilo. Ne, nije bilo. Hrvatsku komponentu predstavlja Stipica Radić na jedan svoj isto tako maglen način, jer Šmodlaka... je prijetio Narodnom vijeću stopotnostno. Prije svega njihove diskusije propale su s Narodnim vijećem, a da nisu ostavili niti zapisnika. Tu se dakle, na koncu, vidi kako je to društvo bilo. A drugo, njima poručuje Šmodlaka: u roku od 24 sata ili da šaljete vaše emisare u Beograd, za ujedinjenje, ili ću ja sam otići u Beograd u ime Dalmacije. Mi se ujedinjujemo tako. Stipe s ovom svojom parolom 'Hrvatska', i 'Hrvatskog sabora', to je bila šizofrenija kao što je ostala do dana današnjega, šizofrenija. (v.I. Očak, *Krleža- Partija*, „Spektar“, Zagreb, 1982. str. 47)

1 Nikola Pašić (1845-1926), političar predsjednik vlade u Srbiji i predratnoj Jugoslaviji, pobornik centralističke politike srpske buržoazije, protivnik revolucionarnog radničkog i komunističkog pokreta.

2 Krfska deklaracija predstavlja sporazum srpske vlade i Jugoslovenskog odbora potpisan 1917. godine kojim je predviđeno stvaranje jedinstvene države pod dinastijom Karađorđevića, koja će se zvati „Kraljevina SHS“.

stičkog protektorata nad jugoslovenskim narodima.¹ Nova državna zajednica bila je naoružana zaštita građanskih privilegija od moguće masovne pobune. Taj dan (1. decembra 1918. godine) značio je pobjedu klasnih interesa mlade buržoazije. Tako se Kraljevina SHS, po Krleži, pojavila u istoriji naših naroda kao kontrarevolucionarni produkt prvog svjetskog rata. Sve mogućnosti naprednog političkog ujedinjenja time su svedene na minimum. „Da su proleterske i seljačke mase ostale kvantitetom o kome se ne vodi računa, kao što su i bile, to je pokazala dugotrajna i krvava politička borba koju su jugoslovenski narodi imali da vode još punih dvadeset i sedam godina do svog nacionalnog i socijalnog oslobođenja.“²

Zasigurno da je stvaranje zajedničke države bio veliki događaj za jugoslavenske narode. Ali, način kako je do toga došlo i unutrašnje uređenje te države nisu bili na nivou očekivanja naroda. Ono se, po Krleži, zasnivalo na interesima srpske buržoazije i njene hegemonije, što je rezultiralo centralističkim uređenjem koje nije vodilo računa o nacionalnim interesima.

Zašto Krleža nije bio oduševljen načinom ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu državu? Da li zbog stepena nacionalne svijesti kod Srba i Hrvata koja je bila toliko izdiferencirana da je političko nasilje moglo imati nesagledive posljedice? Četiri godine su Hrvati ginuli kao austrijski vojnici, što je nekima poslije poslužilo da kažu da su Hrvati narod kojeg su Srbi oslobodili. „Bio si 1919. osramoćen što nisi poginuo u ratu za Austriju, i u stvari austrijska svinja koja nije za jedinstvo. A tko je austrijska svinja taj postaje separatis.“³ Uz to, bilo je onih (1918) koji su smatrali da Hrvati uopšte nisu nacija, da se kod njih tek budi

1 Slične ocjene iznio je i Otokar Keršovani: „Tako se 1. decembra 1918. godine stvara Kraljevina SHS (...) Na mjesto takve jedne države Južnih slavena u kojoj će svi narodi i nacionalne manjine na temelju demokracije i istinski ravnopravnosti urediti svoje međusobne odnose kao i odnose prema susjednim narodima i državama, stvorena je jedna nova imperijalistička tvorovina, jedan nov bedem protiv narodne revolucije u Podunavlju i na Balkanu. Sva ona obećanja koja je volikosrpska buržoazija i monarhija dala u prvom momentu iz straha pred masama i narodima, sve je to kasnije do kraja izigrano. Do kraja su pogažene odluke Krfske deklaracije, Hrvatskog sabora, uputstva Narodnih vijeća o provođenju ujedinjenja, pa čak i sam sporazum o ujedinjenju od 1. XII 1918.“ (v. O. Keršovani, *Kulturne i povijesne teme*, „Otokar Keršovani“, Rijeka, 1917. str. 371)

2 M. Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojnova*, t.5. „Oslobođenje“, Sarajevo, - „Mladost“, Zagreb, 1975. str. 242.

3 E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, t.4. „Globus“, Zagreb, 1985. str. 102.

nacionalna svijest, da nemaju, uz nacionalnu, ni državotvornu svijest, da su austrijska mizerija itd.

S pobjedom na Kolubari, koja je inače bila dostojna divljenja, javile su se (pod igrom velikih sila) i određene tendencije. Srbija će dobiti pod upravu pokrajine koje će proći kroz teška iskušenja vladavine manjine i njene dinastije, što nije moglo a da ne ostavi tragove na kasnije događaje. Bilo je onih, pisao je Krleža, koji su se čudili Hrvatima što su bili nezadovoljni srpskom monarhijom, srpskom policijom, zašto nipodaštavaju srpski pasulj i srpsku ćirilicu. „A gdje su ti Hrvati bili kad su se gaće krvarile jer da im tad nije bilo šajkače i opanaka još bi sjedili u austrijskoj pomračini.“ Sve je bilo u duhu narodne pjesme, narodne dinastije, vidovdanske nacionalne svijesti, u duhu dinarskog rasnog kola. „Na političkim našim vrhovima propištalo je 1918. godine toliko svirala da se od njih“, zapisao je Krleža, „nije mogla čuti ni jedna mudra politička riječ.“ Ali, nije bilo politički jasne parole koja bi se pojavila na čelu narodnih masa, nije bilo programa koji bi iskoristio socijalni bunt i suprotstavio ga interesima građanske klase. To što je Radić imao 160.000 potpisa da Hrvati neće pod okupaciju za Krležu nije predstavljalo ništa drugo do splet klerikalnih i monarhističkih uticaja iz Vatikana, Austrije, koji su se usprotivili svršenom činu od 1. decembra 1918. godine. Nije bilo odsjaja Lenjinovog Oktobra, niti duha tog mikelandelovskog Giganta koji je „svojom ljevicom razjario

1 M. Krleža, *Zapisi iz Tržića*, „Oslobođenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb - „Globus“, Zagreb, 1988. str. 103.

2 Koliko je Krleža žalio što se odsjaj oktobra nije desio i kod nas govori njegov istup protiv Kvaternika na svečanoj čajanki u počast srpskih časnika 13. novembra 1918. godine. Kasnije će se Krleža vraćati na taj događaj i napisati „*Pijanu noć četrnaestoga novembra 1918.*“, koju će objaviti u „*Republici*“, 1952. godine:

„Od svega ste stvorili jednu običnu pijanu oficirsku menažu! Osim rizlinga i graševine nikad nijeste imali ni jedne misli u svojoj glavi, a da biste mogli da ločete taj vaš rizling i da žderete te vaše kobasice, koljete naš narod već četiri godine, i večeras ga koljete i vješate u ime tog istog rizlinga i tih kobasica! To nije nikakvo narodno ujedinjenje, nego sramota. Apsurdno je, da taj Kvaternik večeras hoće da drži zdravicu srbijanskim oficirima, i to oficirima one iste Srbije, gdje je još jučer vješao ljude, da večeras u ime oslobođenja i ujedinjenja on ovdje stvara pred nama carsku i kraljevsku menažu! Odnosite te vaše torte i te vaše kobasice onim gladnim srbijanskim vojnicima, koji zebu vani u vagonima na kolodvoru, jer nas je pobjedonosna ruska revolucija naučila, da nije narodno vijeće nego Vijeće vojnika i Radnika onaj faktor, onaj politički faktor, da Lenjin...“ (v. I. Očak, *Krleža-Partija*, „Spektar“, Zagreb, 1982. str. 49)

onu krvavu zavjeru ratne grozote,¹ i otvorio nove izgleda osim što se isprazno govorilo o sovjetima.² Ali, niko nije govorio o Muslimanima, Makedoncima. Zato će Krleža u „Zastavama“, i napisati: „Čamac na koji ste se vi ukrcali s ovom vašom dinastijom sasvim je slaba šajka, i prvi jači talas ponijet će vas kao orahovu ljusku.“¹ Tome će dodati da su barjaci pod kojim se živjelo u staroj Jugoslaviji bili generalski i kajmakčalanski, da je to bio „zločin“, u kojem se živjelo; da su gluposti da su se Hrvati i Hrvatska našli na rubu ponora i da su ih spasili srpski mitraljezi i srpski topovi. Za Krležu, sve su to bile državotvorne floskule o „oslobodenju“.

Doktori, advokati i svećenici u Narodnom vijeću SHS konstatovali su 1918. godine da su hrvatske mase neprosvijećene, jer niko nije bio mnogo oduševljen „podvaladžijskim“, načinom „prisajedinjenja“. Malo je bilo „dobrih Hrvata“, a „previše“, austrijskih provincijalnih glupana. Na te opaske Krleža će zapisati: „Ako vi mislite da ćete tim svojim takozvanim desetercem i frazama o Marku naše blato pretvoriti u neku sintezu slavjansku, onda se vi jako varate.“² Hrvatska je, ipak, u okviru Austro-Ugarske, po Krleži, imala nekakvu državnost, veću samostalnost i državno pravo nego od 1918. godine. Imala je kakvu-takvu svoju vladu s nekoliko resora, sabor i sl. Kralj se obraćao hrvatskom saboru na hrvatskom jeziku (čak se i potpisivao kao Franjo, a ne Franc Jozef).³ Na hrvatskom jeziku se i Sabor obraćao kralju. Garašaninova¹ politička formula, puna iluzija, predstavljala je osnovnu smetnju progresivnog državnog i političkog uređenja jugoslavenskih naroda. Iako se isticala parola da su Srbi i Hrvati jedan narod, ipak se u okviru tog „jednog naroda“, pravila podjela na onaj njegov dio koji je „carski i kraljevski“, nasuprot austrijskom, švapskom, latinskom, prečanskom narodu, panonskom, govedarskom, seljačkom narodu.

- 1 M. Krleža, *Zastave*, t.2. „Oslobodenje“, Sarajevo, - „Mladost“, Zagreb, 1976. str. 248.
- 2 M. Krleža, *Tri kavaljera frajle Melanije*, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1980. str. 72.
- 3 Franc Jozef (1830-1916), austrijski car i hrvatsko-ugarski kralj (od 1848). Godine 1914. optočeo agresiju na Srbiju i počeo I svjetski rat.
- 4 Ilija Garašanin (1812-1874), političar i državnik, jugoslavenske koncepcije, zagovornik vodeće uloge Srbije u budućoj jugoslavenskoj državi.
- 5 Ugovor o miru sklopljen u Versaju 1919. godine između sila Antante i Njemačke.

Versajska varijanta⁵ ujedinjenja jugoslavenskih naroda, iz perspektive balkanskog saveza socijalističkih republika, predstavljala je, po Krleži, zastarjelu formulu. Od početka je bilo jasno da se u okviru dinastije Karadorđevića neće moći riješiti gotovo ništa, posebno ne sa stanovišta prevladavanja bijede i zaostalosti.¹ Zbog toga što nije vjerovao da će vidovdanske fraze spasti narod, Krležu su proglašavali austrijskim špijunom.² A on je vjerovao da je jedino lenjinska koncepcija progresivna i konstruktivna, a sve drugo da je opet put u kaos i novi rat, naročito ono što nudi dinastija Karadorđevića za koju je bilo glavno da si na jeziku slobodouman, da propovijedaš svoje državotvorno uređenje, da vjeruješ u Kosovo. Narodno vijeće Srba, Hrvata i Slovenaca skrenulo je godine 1918. „Hrvatsku državnost“, sa M-A-V-a (mađarskih državnih željeznica) tračnice na tračnice S-D-Ž (kraljevske srpske državne željeznice). „Kada smo mi taj apsurd proricali i ocrtavali mu konture, svi su vikali na nas da pljujemo u narodnu juhu (...) Danas se - piše Krleža 1923. godine - tzv. jugoslavenska koncepcija kod nas rasplinula, a to je lijep dokaz za ono što smo mi tvrdili od početka: da je ta naša vidovdanska državotvorna etika mistifikacija i laž, i da nam po njoj nema puta u rasplet.“³

- 1 U vezi s obrazovanjem nove karadorđevićevske države, kao neravnopravne zajednice naroda Jugoslavije, Krleža kaže da je nikla jedna neobična ideja „blesava, pubertetska, neodgovorna“, - da se obrate regentu Aleksandru da se odreknu prijestolja. Kaže: „Mi smo se u ono vrijeme spremali, Cesarec i ja, da regentu uputimo jedno otvoreno pismo, gdje ga pozivamo u ime jugoslavenskog takozvanog patriotizma da dade demisiju. To je trebalo da bude apel na regenta u najlojalnijoj formi i sa poštovanjem dinastije i sa svim ostalim stvarima. A to su trebali potpisati tzv. javni i kulturni radnici. Međutim, nismo dobili ni od koga potpisa osim od književnika Ljube Wiesnera. Razgovarao sam i sa Nazorom, s kim sam tada drugovao, da bi on potpisao. Ali on je to odbio kao uopće ludu stvar. Što je uostalom i bilo ludo... To je romantizam, djetinjarija. Dode čovjek na bijelom konju sa svim mjenicama Londona i Pariza, a vi njemu predlažete u ime koje se zove integracija, da abdicira... Politički blesavo...“ Magnetofonski snimak razgovora M. Krleža - I. Očak, 23.5.1978. (autorova zbirka). (V.I. Očak, *Krleža-Partija*, „Spektar“, Zagreb, 1982. str. 50)
- 2 „Godina 1914. je vrijeme Krležinog otrežnjenja od vidovdanskog koncepta, to je vrijeme i drugih velikih otrežnjenja. Od godine sarajevskog atentata pa do stvaranja Države Srba, Hrvata i Slovenaca, a onda i Kraljevine, dozrela je svijest o sudbini pisca i talenta u Hrvatskoj. Svijest o vlastitoj sudbini“, v.I. Krtalić, *Krleža za i protiv I*, „Globus“, Zagreb, 1988. str. 26.
- 3 M. Krleža, *Sa uredničkog stola*, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1983. str. 16.

Krleža će, nakon ujedinjenja, reći da se znalo da u Jugoslaviji neće teći med i mlijeko, da će se Jugoslavija radati u teškim bolovima, ali da neće biti Jugoslavije već SHS to se nije očekivalo. Narod se po prvi put ujedinio u jednoj državi, ali se nije oslobodio. Oslobodenje je moglo biti u programu komunista: slobodnoj federaciji balkanskih država. Takva federacija nije odgovarala ni srpskoj ni hrvatskoj buržoaziji niti interesima stranih kapitalista koji su ih novčano pomagali. Među komunistima se kasnije, kako Krleža piše u *Zapisima iz Tržiča*, pojavila dilema da li je kraljevina SHS ostvarenje vjekova ili je kontrarevolucionarni bastion kojeg treba razoriti jedino moguća snaga - KPJ.

Krleža je 1920. godine kritikovao partiju zbog razbijenosti i nehomogenosti, zbog separatističkog raspoloženja kod seoskog i gradskog proletarijata. Uz to, kod proletarijata, primjećivao je Krleža, nije bilo razvijene nacionalne svijesti. „Hrvatska je u svakom pogledu u velikoj krizi. Tamo se danas raspada feudum, a uticaj klerikalizma je u vidljivom porastu. Masovna seljačka partija igra u tome pogledu, fatalnu ulogu.“¹ Iza kulisa tjerala se politika razjedinjavanja, frazerstva, frakcionaštva. „Nema jedinstva partijske politike.“ I u Srbiji selo je bilo reakcionarno, dinastično, a sve građanske partije služile su dinastiji Karađorđevića. U „pokojnoj“, Austriji svi su čučali u carskoj disciplini, a sad se sve povampirilo u narode: Hrvate, Slovence, Crnogorce, Arnaute „i tako se uzmutio ovaj fiš paprikaš“, pisao je Krleža.

I u samoj KPJ nije se, u to vrijeme, uvidao značaj nacionalnog pitanja. Na Drugoj zemaljskoj konferenciji (9-12.5.1920) ocijenjeno je da su uzroci nacionalnih sukoba u centralizmu i hegemoniji srpske buržoazije. Dakle, nacionalno pitanje se svodilo najviše na pitanje odnosa među nacionalnim buržoazijama. Krajem 1923. godine u KPJ se uvidjelo da ne stoji ocjena po kojoj je rješenje nacionalnog pitanja isključivo zadatak buržoazije. Napušteno je dotadašnje stanovište o jednom narodu i prihvaćen stav da su Srbi, Hrvati, Slovenci tri zasebne nacije u višenacionalnoj državi. Time je odbačeno stanovište usvojeno na Drugom kongresu KPJ o nacionalnom jedinstvu i riješenom nacionalnom pitanju samim činom stvaranja jugoslavenske države.

1 M.Krleža, *Dnevnik*, t.2. „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1977. str. 324.

Na parole da je „Srbija ginula“, za staru Jugoslaviju, Krleža uzvraća da do ujedinjenja 1918. godine i nije došlo zato jer je „Srbija ginula“, već zbog niza okolnosti: samrtnog stanja Austrije, dezerterstva, ruske revolucije, snažnog prodora lenjinizma itd. „Profesori i političari, historici i novinari“, zapisao je Krleža u eseju *„Deset krvavih godina“* (1924)¹ „piskaraju da je Jugoslavija 1918. godine nastala kao rezultat narodnih revolucionarnih pokreta i narodne revolucije kojoj nisu doprinostili narodi koji su u ratu 1914-1918. godine ispoljavali lojalnost i vjernost Habsburškoj Monarhiji. Te ocjene ušle su i u udžbenike iako kod nas pred radanje Jugoslavije 1918. godine nije bilo nikakvog ni revolucionarnog ni iredentističkog gibanja. Put pravoslavnog i šokačkog naroda tako čeka istoričara koji će pokazati kako se pojam slobode i ravnopravnosti može izobličiti 'do niskog politikanstva i prevare' u glavama seoske, zaostale i bijedne hrvatske i srpske inteligencije.“

Pojavilo se rojalističko rodoljublje na integralnoj, unitarističkoj osnovi. U tom unitarizmu Hrvati su bili svedeni u stanje „nacionalne manjine“, bez zastave, države, vojske, novca. Maternji jezik im je bio devalviran na govorni, a ne komandni jezik u Armiji; Dalmacija, Istra i Rijeka nisu se sjedinile s materom zemljom. A zbog toga je Krleža u *„Dnevnici“* 1918. godine i zapisivao da taj mali seljački, hrvatski narod, koji stoljećima živi u borbi za elementarne uslove opstanka, jer ga jače države i civilizacije uporno poriču, mora da se odredi i prema sebi i pojavama oko sebe. „Na Dravi, prema Franačkom carstvu, prema Veneciji i kasnije spram Beča, mi smo kao narod vjekovima imali svoje slavenske demokracije, neku vrstu otporne freske koja se u glavnim potezima glagoljaškog i političkog profila ocrtavala kao granica jezika vjekovima.“² Ta demokracija prema balkanskom masivu mogla se, po Krleži, odrediti samo spram ostalih balkanskih seljačkih naroda, posebno srpskog, i da skupa s njima preispita svoje zapadnjačke i latinske predrasude i obmane. To je zahtijevalo jednu savremenu socijalističku koncepciju, ali je taj pojam „socijalistički“, kod u hrvatstvo zaljubljenih rodoljuba izazivao alergiju.

1 M.Krleža, *Deset krvavih godina*, v. Eseji, 4. „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1979. str. 16.

2 M.Krleža, *Dnevnik 1.*, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1977. str. 428.

„Hrvatska je.„, pisao je Krleža 1926. godine, „obična prisajedinjena prečanska provincija.„, „objekt i interesna sfera čaršije.„, kao i BiH i Makedonija, političko područje okupirano četama na temelju Saintegermanskog ugovora iz 1918. godine. Do ujedinjenja se pisalo po novinama o „idealima pokoljenja.„, a nakon ujedinjenja o bajonetama koje su izvojevale Hrvatima slobodu, „slobodu, ovu današnju ciničku, glasnu, nametljivu slobodu, koja bubnja i trubi, hapsi i krade, laže i prijeti.„¹ Na zahtjev grupe srbijanskih intelektualaca da se koncentracijom jugoslavenskih i srpskih predstavnika „preseku lažne glasine da Srbija ide za prevlašću u novoj državi.„, Pašić se oglušivao. Za njega je postojala samo „sveta pravoslavna ikona s kandilom, S-D-Ž vagon natovaren ruskom zlatom monetom, ćirilica i ogromno slovo Ž na žandarskoj epoleti, a ko neće to i tako, to je Švaba i njega je Austrija izmislila.„² Obraćati se međunarodnom faktoru, po Krleži, bilo je besmisleno, jer na „međunarodnoj lutriji.„ Hrvati nisu nikad u istoriji izvukli ni jednog pogotka. Iz te perspektive za njega je bila naivna hrvatska vjera u Evropu, svijet, u Ženevu, London, sporazume i protokole. Šta tražiti od Evrope u kojoj se već čulo katastrofalno urlanje reakcionarnih snaga i kad se znađe - proročanski je pisao Krleža 1926. godine - „da će nas te reakcije prije ili kasnije povući za sobom u nove vrtloge.„ „Hrvatstvo pomalo umire.„ - konstatovat će Krleža - „a hrvatski malogradanin, pokapajući ga sa suzom u oku, inkasira kod tog posla svoje ne velike, no ipak solidne profite. I kod umiranja dijele se Hrvati na dva dijela: na mrtvace i na grobare. Mrtvaci se pokapaju, a grobari posluju s kamatnjakom.„³ A mržnja na hrvatske narodne mase zbog toga jer nisu rodoljubive, već mračne i moralno neprodubljene, ima dublje korijene i starijeg je datuma.

Osvrćući se na građanske slobode krajem dvadesetih godina, Krleža će reći da ih je vlast patentirala u raznim patentima: od

- 1 M.Krleža, *Dnevnik*, t.2. „Oslobodenje.„, Sarajevo - „Mladost.„, Zagreb, 1977. str. 203.
- 2 M.Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojnova*, t.4. „Oslobodenje.„, Sarajevo - „Mladost.„, Zagreb, 1975. str. 189.
- 3 M.Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojnova*, t.2., „Oslobodenje.„, Sarajevo - „Mladost.„, Zagreb, 1975. str. 478.

Obznane¹ do Zakona o zaštiti države.² Rezultati tih „sloboda.„ bili su zveket lanaca, okova i lisičina, jauci uhapšenih po kraljevskom dinastičkom zatvoru, zatvoru jedne tiranije, ubistva po policijskim stanicama. Bio je to „tihu popratni pianissimo šestojanuarskog pakla koji je gazio dostojanstvo čovjeka.„, zapisao je Krleža.³ Bio je to period svjetske ekonomske krize 1919. godine i period okupljanja oko Komunističke partije Jugoslavije, progresivnih snaga koje počinju isticati nacionalne interese i zagovarati ostvarivanje principa ravnopravnosti naroda. Rezultiraće to kasnije odlukama o osnivanju KP Hrvatske i KP Slovenije.

„Ko sve nije ovamo zemljom prošao kao razbojnik do ovih današnjih žandarima.„ pitao se Krleža 1933. godine. „Jadan je i bijedan narod koji je u 'prjama' vječne narodne borbe za oslobodenje.„ Čak ni tada, 1933. godine, po Krleži, Komunistička partija Jugoslavije nije uspjela da o nacionalnom pitanju zauzme jasan stav. Bio je to period kad je bio u porastu hrvatski klerikalni fašizam u zemlji i inostranstvu, a i nesavjesno politikanstvo vladajuće radikalnske i dvorske družbe u Beogradu. U pristupu pojedinaca nacionalnom pitanju federalizam i autonomništvo smatrani su reakcijom i klerikalizmom, a centralizam

- 1 Proglas kraljevske vlade od 29/30. 12. 1920. kojim se zabranjuje rad Komunističke partije Jugoslavije i svih organizacija pod njenim uticajem.
- 2 Zakon o zaštiti države, akt diktature izglaslan 1.8.1921. g. kojim je KPJ stavljena van zakona, nakon čega su nastala hapšenja i progon članova KPJ i drugih naprednih građana.
- 3 Evo kako je Rodoljub Čolaković zapisao Krležino doživljavanje nacionalnih odnosa i političke situacije u zemlji tridesetih godina, pred drugi svjetski rat: „Krleža zna dobro našu istoriju, bolno osjeća koliko je ona prema nama, malim južnoslavjenskim (to je njegov izraz) nacijama bila mačeha, koliko smo krvi i suza prolili ratujući za tuđe interese, koliko smo bili pljačkani, paljeni, izvrgnuti svakojakom nasilju i dočekali smo ove dane siromašni, nerazvijeni, i, što je najgora, razjedinjeni. U ovoj žabokrečini pračkaju se nemoćno mediokriteti, filistri koji nisu sposobni da se uzdignu do smelih koncepcija, nego prežvakuju formule koje su možda nekad nešto i značile, ali koje danas predstavljaju ćorsokak. Ti razni Ljube Mravi, ili Pižoni, ili Mačeki, koji se šepure kao nekakvi vodi naroda, a u stvari očekuju da im jedan Karadorđević i generalska klika dadu ne dio nego privid vlasti. A vremena su ozbiljna - Hitler se sprema za rat i sad isprobava svoje oružje u Španiji, i u svakoj zemlji traži i nalazi saveznike za svoju tobožnju borbu protiv komunizma. Našao ih je i kod nas, i to ne samo Stojadinovića nego i neke iz opozicije. Nije dobro, nije dobro, ponavljao je Krleža, slikajući crnim bojama i našu stvarnost i međunarodnu situaciju.„ (v. Rodoljub Čolaković, *Kazivanje o jednom pokoljenju*, knjiga III, Zdrženi izdavači, Sarajevo, 1985/86, str. 115)

rezultatom „progresivne nacionalne demokratije“. Za njih je srpska hegemonija bila zdrava i za Hrvate istorijski potrebna pojava. U hrvatskoj stvarnosti nadvile su se početkom tridesetih godina mračne sile. Nestalo je one naivne slovenske, ilirske, sveslavenske, hrvatske, srpske, slovenske ili jugoslavenske ideje. Ako tko bude o nama pisao iz tog perioda, onda neka „piše mrko, okrutno i neumoljivo“, piše Krleža.

Povodom atentata u Marselju, Krleža je zapisao da je to bila normalna posljedica političkog nasilja i tiranije, a kao takav nesumnjivo znak „da u ovoj zemlji nije zaspala baš svaka politička svijest i savjest“, iako je sam čin atentata ocijenio kao sukob dviju struja koje će podjednako završiti u fašizmu. Zato je Krleža i klicao da „su samo socijalne teze svjetla, u tmini. „Jedina formula koja bi danas još eventualno mogla da postane političkom bazom za ujedinjenje ovih naroda na Balkanu i na Dunavu jeste komunistička.“¹

Krleža je „ceo niz godina posle prvog svetskog rata bio, takoreći, simbol i zastava komunističkog pokreta.“² Međutim, do oštrijeg sukoba sa KPJ došlo je nakon njegovog objavljivanja članka „Najnovija anatema moje malenkosti“, u časopisu „Danas“, 1934. godine. Treba imati u vidu da je to period kad je i desna, posebno klerikalna, kritika bila nemilosrdna prema Krleži. U tom članku Krleža piše:

„Nitko me neće! Hrvati mi odriču da sam Hrvat, jer sam marksist, a marksisti neće samnom, jer sam pesimist, malogradanin i rodoljub. Katolici me optužuju s nemoralna, jer ime božje pišem malim slovom b i jer sam kućevlasnik (što nisam, a oni to jesu), a književnici kao Stjepan Banović ili fra Kerubin odriču mi da sam književnik, jer sam 'tuđinski agitator i plaćenik'. Ljevičari od 'Kulture' neće me jer sam 'l'art pour - l'artiste (što oni jesu, ako hoće nešto jesu kao Tiljak), a 'Obzor' me neće, jer sam 'Jugosloven'.. 'Obzor' propovijeda jugoslavenstvo od početka. Osim toga što sam po jednoglasnom mišljenju naše desne i lijeve 'elitne manjine', 'mistik', 'metafizik', 'cinik', 'idealist i sebeljubivi egocentrik', ja sam i 'mistifikator', 'kle-

1 M. Krleža, *Zastave, t.5*, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1976. str. 28.

2 v. Srđa Priča, *Godine koje su prošle 1*, NIŠRO „Oslobodenje“, Sarajevo, 1982. str. 105.

vetnik', nacionalno i moralno ispravne hrvatske javnosti, 'gangster' koji reklamira sebe i judemokratijsko kapitalističko poduzeće 'Minervu', 'hohštapler Krležolatrije', tipičan primjerak marksističkog propagatora, koji se služi 'barnumskom reklamom', čovjek koji ne smije da stupi pred lice naše javnosti, i, 'taj niz Krležinih idiotija' samo je dokazom kako Tiljkova 'Kultura' ima pravo, da je u ovaj moment i 'u času kad hrvatska javnost obračunava se svojim samostalnim odmetnicima' po uzoru 'drugih velikih kulturnih nacija', koje 'otvaraju prozore i bacaju iz svoje sredine sve ono što širi gnjilež', da je dakle ta Tiljkova 'Kultura' otvorila s punim pravom i neobično inteligentno svoj takozvani materijalističko-dijalektički prozor i izbacila svoju malenkost iz svoje ljevičarske 'materijalističke dijalektičke' sredine, tamo kamo i spadam: među l'art pour l'artiste i idealiste, desničare renagate i pesimiste.

Zašto?

Zato jer sam napisao predgovor Hegedušiću, a za Tiljkove nafarbane barbone tvrdim da nisu pobjeda kod Vologde!...¹

1 I Očak, *Tito-Partija*, „Spektar“, Zagreb 1982, str. 202.

O ovom sukobu Vasilije Kalezić piše: „U najteže osude svakako spada oštra ocjena Krležinog pesimizma, sa shvatanjem da je 'život jalova i besmislena komedija', da svuda postoji strah od smrti i da se 'apsurd' provlači kroz čitavo Krležino djelo. Za neke od Krležinih ideja napisano je da su na liniji larparlamentizma i da su čak 'reakcionarne'.

Naravno, ovakve ocjene Krleža nije mogao prihvatiti i odgovorio je zestoko u jednom izuzetno dramatičnom i ispovjednom tonu, odbacujući prigovore i s lijeve i desne, i tvrdeći da je sam i da ga niko neće: ni Srbi, ni Hrvati, ni marksisti, ni katolici, a da 'na ovoj našoj domaćoj lomači piše knjige gotovo sam'.

Za osjećanje usamljenosti Krleža je i sam kriv, ali bilo je i objektivnih uslova. Sve je manje demokratskih oblika borbe i udruživanja snaga, gotovo sve časopise sa socijalnom tendencijom ugušio je režim, nestalo je i nadrealističkog pokreta, akcije Komunističke partije su strogo ilegalne i ne naročito organizovane, u svijetu se sve više osjeća opasnost od fašizma, a sile otpora još se jasno ne vide (str. 63)

Biti 'sa svijetom u ruci' godinama sam i u izolovanoj zabit, kako je često isticao, gledati u mrak naših krčmi, slušati svakodnevno provincijski zaglušujući lavež pasa 'na sve što se krene', čak i 'na sjene', osjećati se 'popljuvan' i 'pribit na sramotni stup', znati ne jedanput i ne u jednom vidu borbe da ga 'niko neće' za sebe, sve to, a opet, izdržati i ne dati se šta je to ako ne ona vjernost svojoj misli, kao svome jedinstvenom daru čovjeka, da je pisac (kad je pravi pisac) na sve spreman da bi imao i postavljao svoje pravo na misao, svoju misao, kao odbranu od smrti i umiranja. (str.201). v. Vasilije Kalezić, *U Krležinom sazvežđu*, „August Cosarec“, Zagreb, 1972.

Krleža je 1935. godine napisao „Teze za jednu diskusiju.. Po mišljenju Vasilija Kalezića,² Krleža je to vjerovatno radio na prijedlog i zahtjev KPJ. O tome svjedoči i Srđa Prica: „On je naširoko i u detalje, iznosio svoje gledanje na političku situaciju i na akciju koju Partija preduzima. Ta akcija je toliko ozbiljna i važna, da joj treba pristupiti sa punom odgovornošću. Potrebno je proučiti i analizirati zablude i pogreške partije i hrvatskog proletarijata iz prošlosti i raščistiti mnoga pitanja iz sadašnjosti. Treba jasno odgovoriti na mnoga pitanja koja još nisu dovoljno jasna, kao na primjer kako Partija gleda na hrvatsko nacionalno pitanje, kako na državno-pravnu borbu hrvatskog naroda, da li je protiv Vidovdanskog ustava itd. Stavio je mnoge prigovore i primjedbe na način na koji se vodi akcija za osnivanje legalne partije i narodnog fronta. Pita se, da li stvaranje Partije znači cijepanje hrvatskog fronta, da li se sme zvati 'jedinstvena', jer to može da znači narodno 'jugoslovensko' jedinstvo. Zatim, narodni front se ne smije zvati 'narodni' (national), već 'pučki' (du people).

Rekao mi je da je o ovim pitanjima izradio, na brzu ruku, jedan elaborat i da će mi ga dati, kada ga još nadopuni. Zamolio me da mu pošaljem partijske materijale od posljednje godine dana, što mu je pre toga Gorkić obećao. Na kraju mi je rekao da će on, ipak, najviše raditi na izdavanju antifašističkog časopisa koji može da odigra važnu ulogu u razvoju pokreta..²

Krleža će, krajem tridesetih godina, biti jedan od onih kadrova koji su, u okviru partijskih redova, govorili o staljinizmu i njegovim planovima na likvidaciji KPJ, o četrdeset sibirskih grobova koji su pripadali KPJ. Sjećajući se tih dana, Krleža će 1976. godine, u *Zapisima iz Tržića*, reći da je KPJ već tada imala

logiku vlastite revolucionarne problematike svjesna da se „jugozavrzlama, može riješiti samo lenjinskim konceptom i da nema druge snage, osim KPJ, koja može riješiti pitanje nacionalnog i državnog jedinstva Jugoslavije. Govorilo se, među tim kadrovima, istina interno, o staljinizmu kao revolucionarnoj degradaciji, ali i pojavi od koje KPJ prijeti trajna opasnost.²

„Interesi Beča, Pešte i Rima bili su uvijek usmjereni protiv hrvatskih bijednih, zaostalih, seljačkih, prosjačkih interesa. Hrvatima kao narodu.., zapisao je Krleža 1935. godine, „prijete one iste sile koje su poturčile bogumile i Hrvate bacile u austrijsko carstvo.. „Hrvatima kao narodu danas opet prijeti jedna slična istorijska katastrofa, o kojoj svatko tko hoće da govori o hrvatskoj politici treba da vodi računa..¹ Srbijanska građanska klasa, i nakon 1918. godine, nadahnuta politikom srpske izolovane državnosti, odbacivala je svaku ideju narodnog jedinstva Srba i ostalih naroda kao separatističku. Sliku stanja hrvatskog nacionalnog bića dao je Krleža 1935. godine: „Nijemi grobovi jučer i danas, dvojezični natpisi jučer i danas, 'državno' i 'narodno' ne podudaraju se jučer ni danas, narodne zastave kao simboli nacionalne pripadnosti zabranjene su² jučer kao i danas..³ Sve to prati cenzura, zabrana i svakog pominjanja vjerskih sloboda i šikaniranja.

Hrvatski proletarijat je, po Krleži, priznao ujedinjenje pod dinastiju Karađorđevića kao svršen čin. Na tom pitanju hrvatski proletarijat se odvojio od seljačke borbe za republiku smatrajući da su okolnosti takve da je zahtjev za republikom bespredmetan. Dakle, hrvatski proletarijat je priznao narodno jedinstvo „jednog i jedinstvenog naroda Srba i Hrvata.., za osnovnu političku direktivu. Zbog takvih i sličnih grešaka proleterske politike, po Krleži, došlo je do snažnog porasta radićevštine⁴ i, paralelno s

1 „Godine 1935. opasnost od fašizma svim naprednim i građanskim partijama već je bila potpuno jasna. Sa lijeve strane slijedi nekoliko značajnih događaja u kojima je osnova - odbrana od fašizma i rata, borba za mir i za ujedinjenje svih onih koji nešto mogu doprinijeti zajedničkom cilju. U Moskvi je održan VII kongres Kominterne na kome je došlo do značajnih proklamacija u borbi protiv rata i fašizma i za stvaranje Narodnog fronta. Te godine Krleža piše 'Teze za jednu diskusiju', koje su trebale da budu osnova za raspravu među komunistima o novoj politici. 'Teze' nisu primljene iz nekoliko razloga: bile su suviše opširne (oko 80 strana, objavljene su prvi put u časopisu „Nova misao“, 1953. godine), nijesu bile sasvim na partijskoj liniji.. (v. Vasilije Kalezić, *U Krležinom sazrijevanju*, „August Cesarec“, Zagreb, 1972. str. 256.).

2 v. Srđa Prica, *Godine koje su prošle 1*, NIŠRO „Oslobođenje“, Sarajevo, 1982. str. 117.

1 v. M. Krleža, *Zapisi iz Tržića*, „Oslobođenje“, Sarajevo - „Mladost“ - „Globus“, Zagreb, 1988. str. 127.

1 M. Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojmova, t.2*. „Oslobođenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1975. str. 486.

2 Prema hronikama nekih katoličkih župa državne vlasti su im već 1930. godine zabranjivale isticanje u crkvi zastave i pjevanje „Lijepe naše..

3 M. Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojmova, t.2*. „Oslobođenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1975. str. 512.

4 Na izborima 1923. godine Hrvatska republikanska seljačka stranka osvojila je 70 poslaničkih mjesta (474.000 glasova). O tim procesima Otokar Keršovani je pisao: „Ali otpadanje centrumaša još ni izdaleka nije značilo

time, opadanja proleterskog političkog uticaja na široke narodne mase. Politika radničke klase pala je na ispitu, jer je u osnovnom političkom pitanju, pitanju samoodređenja naroda i narodnog jedinstva, imala bilateralan stav. Uz to, kad je Moskva 1924. godine priznala Radiću parolu „samoodređenje hrvatskog naroda do otcepljenja i do potpune državne samoodređenosti hrvatskog naroda“, ona je za revolucionarnu politiku proletarijata ispala oportunistička. A istina je bila da su te „samohrvatujuće“, komponente koje podrazumijevaju „samoodređenje hrvatskog naroda od otcepljenja“, od Srba i Slovenaca, proturevolucionarne kao što su bile, pisao je Krleža 1935. godine, proturevolucionarne i koncepcije kralja Aleksandra za samoodređenjem srpskog naroda do Novske i Gline. Ujedinjenje pod krunom Karađorđevića moglo je diskreditovati svaki politički program, bez obzira ima li on u sebi pozitivnih elemenata. Dovelovelo je to do toga da se u Hrvatskoj politička situacija počela razvijati sve desnije, jer se građanska liberalna inteligencija moralno iskompromitovala u širokim narodnim masama zbog svog pozitivnog stava prema ujedinjenju 1918. godine. „Trabanti radićevštine“, među koje su spadali bivši austrijski generali i oficiri, činovnici, kulaci i ratni dobitnici, „vukli su i Stjepana Radića sa klerikalnim elementima i fatalnim utjecajem crkve iz dana u dan sve desnije.“¹

Pred komunistički pokret se, u tom periodu, postavljalo niz pitanja: da li ideja narodnog jedinstva podrazumijeva i jedinstvenu državu? Treba li ujedinjenju 1918. godine dati revolucionarno značenje? Da li su ili ne, oslobođeni srpskom vojskom? Treba li se dosljedno boriti za ideju „samoodređenja hrvatskog naroda do otcepljenja“, što bi značilo likvidaciju jedinstva sa Srbima i

likvidaciju socijalno-demokratskih zaostataka u našoj partiji. Naprotiv, oni su bili vrlo jaki u svim oblastima partijske aktivnosti. Oni su naročito potjecali iz neobično niskog teoretskog nivoa vodećih kadrova koji su bili daleko od toga da poznaju lenjinizam, boljševičku strategiju i taktiku. Otuda sudbonosne pogreške o nacionalnom i seljačkom pitanju, koje su s jedne strane olakšale i upravo omogućile Stjepanu Radiću da osvoji gotovo čitavo hrvatsko, a koje su s druge strane onemogućile da u tim sudbonosnim momentima dođe do političke suradnje, do saveza radništva i seljaštva (KPJ i HRSS) uprkos neobično povoljnim objektivnim uvjetima.“ (v. Otokar Keršovani, *Kulturne i povijesne teme*„ „*Otokar Keršovani*“, Rijeka, 1979. str. 403)

¹ M. Krleža, *Teze za jednu diskusiju iz godine 1935.* v. ESEJI, t.5, „Oslobođenje“, Sarajevo - Mladost, Zagareb, 1975. str. 198.

Slovencima? Je li u pitanju jedan, dva ili pet naroda, govori li se i piše jedan ili dva jezika? Da li podržavati akcije pojedinih narodnosti koje su se osjećale neslobodne u Kraljevini SHS? Hoće li se i koliko na „unitarističkom programu narušiti zajedništvo.“ (i dokle) sa socijaldemokratskim centrom? Hoće li se organizaciono ujediniti kao socijalistički ujedinjeni proleterski pokret na temelju lenjinističkih teza ili ne, ili će biti pokret proleterskih klasno-nacionalno izdvojenih organizacija? Kako ukazivati širokim narodnim masama na opasnost od jugo, serbo i kroatofašizma?

Interesantno je pratiti Krležin odnos prema Kongaresu ujedinjenja (1919) u SRPJ(k). Taj kongres Krležin i Cesarčev časopis „Plamen“, nije ničim zabilježio. Bio je to rezultat i njihovog stava prema načinu kako je došlo i do ujedinjenja 1918. godine. Cesarec je bio za ujedinjenje koje će voditi u socijalističku civilizaciju. Zato je i u „Plamenu“, i u „Književnoj republiki“, odlučno govorio o mnogim otvorenim pitanjima, posebno o poraznim zabludama hrvatskog i srpskog separatizma. Kongares ujedinjenja u SRPJ (k) priznao je 1.XII 1918. godine kao svršen čin, kao etapu građanske revolucije koja je u toku. Krleža, kao zanesenjak Oktobrom, to nije prihvatao pa je tako izostala tema ujedinjenja 1.XII 1918. kao i kongres ujedinjenja 1919. godine. „I u 'Plamenu' se situacija zaplela te nismo znali ni kuda ni kako, nego ostali kod beletristike. Bili smo okrenuti lijevo, ali i nismo (...) Zbrka o 'Plamenu' oko 'Plamena' i u 'Plamenu' - posebna tema. Srećom je brzo prestao“, zapisao je Krleža, avgusta 1977. godine.¹

Krleža je bio protiv Kongresa ujedinjenja i stvaranja centralističke KP u višenacionalnoj zajednici. Riječ je o njegovom viđenju taktike KP u tom periodu. Pošto je bio i protiv stvaranja centralizovane države, unitarističkog integralnog jugoslavenstva, bio je i protiv KP koja bi bila centralizovana.²

¹ v. M. Krleža, *Zapisi iz Tržića*, „Oslobođenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb - „Globus“, Zagreb, 1988. str. 214.

² „Hrvatsko pitanje tu je bilo ipak numerički najjače. Povezivalo je ostala pitanja u Jugoslaviji koja nisu tada bila toliko u prvom planu, kao makedonsko, pa arnautsko, pa slovensko, pa na koncu muslimansko, pa bosansko, pa, ako hoćete, i prečansko, mađarsko, švapsko i crnogorsko. Međutim, hrvatsko je bilo među njima avangardno. Samo vodstvo pokreta s povratnicima iz Rusije, koji su 1919-1920. godine htjeli da sve to riješe na belakunovski način, vojničkim prepadima u kasarnama, na gradove itd. 'predstavljalo' je, barem simbolično, beskompromisnu negaciju. Pomagati njima bila je najprihvatljivija solucija. To su motivi koji su mene tada vodili.

Kao pripadnik i teoretik tog komunističkog pokreta, Krleža je smatrao da bi lebdjenje iznad stvarnosti, zanošenje velikim parolama koje ostaju samo parole, za komunistički pokret bilo „opasna plovdba“. Bio bi i politički promašaj držati se i indiferentno spram političkog ujedinjenja 1918. i Jugoslaviju smatrati „kontrarevolucionarnim nusproduktom Prvog svjetskog rata“, i poricati jedinstvo u ime nekih fiktivnih teza. Tom ujedinjenju komunistički pokret, smatrao je Krleža, mora dati više duhovni sadržaj, dati mu revolucionarne mogućnosti, kritički se odnositi „spram niskog, provincijalnog, palanačkog stepena nacionalne i kulturne svijesti“, kao „majkabožanski bistrički štimung“, ili kao Stepinčev¹ patent vatikanske politike, već mu dati revolucionarni smisao. Krleža je smatrao da propast Austrije i formu narodnog ujedinjenja u obliku političkog nasilja pod vodstvom krunice, proletarijat treba iskoristiti kao istorijsku šansu za koju je trebalo „političke vještine i mudrosti“.

Godine 1952. Krleža će dati nešto drugačiju ocjenu čina ujedinjenja. Zapisao je u „Uvodnoj riječi za časopis 'Danas'“, da se kritički stav Komunističke partije Jugoslavije spram političkog i kulturnog ujedinjenja pojavio već oko Beogradskog kongresa 1919. godine, a diskusije o nacionalnom pitanju koje su vođene po partijskim publikacijama od 1920-1929. godine bile su zakasjele prepirke „o modalitetu kontrarevolucionarnog političkog ujedinjenja od godine 1918.“

Politikantski pokušaji u okviru seljačkog radićevskog pokreta nisu mogli predstavljati ozbiljan program za Hrvate. Ali, o tome nije bilo snažnog glasa lijeve misli isto kao što ga nije bilo ni u kritici zaostalih pravoslavnih, kajmakčalanskih, veliko-

Nije bilo u tom vodstvu interesa za hrvatski teren; na hrvatskom terenu partija ni tada nije imala naročito veliki utjecaj. Na koncu, ne znam napamet koliko je bilo poslanika iz Hrvatske - 5 ili 6 - relativno vrlo malo s obzirom na objektivno revolucionarnu situaciju, koja je u Hrvatskoj tada bila i gdje je Partija, da je zauzela pravilan stav, mogla otetiti prioritet Stipi. U svakom slučaju na 'faktorima' koji su vodili stvari, naročito inzistirao. Tu smo se Cesarec i ja potpuno slagali u beskompromisnoj negaciji Stipe. I ono što sam ja pisao godinama o Stipi ukazivalo je na to osnovno protuslovlje. Stoga su nas ovdje smatrali, specijalno mene, stoprocentnim beogradskim agentom: negirate jedino što mi imamo, to je zastava Stipine republike, vi to negirate kao političko sredstvo borbe, prema tome, za čiji račun radite? Radite za račun centralizma, to znači dinastiju.....
(Krleža) Ivan Očak, *Krleža-Partija*, „Spektar“, Zagreb, 1982. str. 44.

1 Alojzije Stepinac (1918-1960), zagrebački nadbiskup, za svoju neprijateljsku djelatnost osuđen 1946. godine na 16. godina zatvora.

srpskih, rojalističkih i vidovdanskih šema. Fašističko-klerikalna opasnost bila je mnogo stvarnija nego što bi se dalo onda naslutiti po pisanju lijeve štampe. Zagovaranje pune nacionalne nezavisnosti Hrvatske od strane „samohrvatujušćih“, agenata, smatrano je od rojalističkih krugova kao kontrarevolucionarni terorizam. Te ideje „isto tako kontrarevolucionarni desni elementi, isto tako fašistički kao što su i hrvatski, hoće iz beogradske perspektive da kompromituju kao kontrarevoluciju.“¹

Po hrvatskom nacionalizmu, koji se njegovao u „depresivnoj formi“, Hrvati su kao nacija bili „zgaženi i okupirani“, srpskim kraljevskim četama. Kod Hrvata se osjećaj nacionalne pripadnosti „talozio u svijestima kao osjećaj nelagodnog, nesretnog i potisnutog stanja“. Svijest o potisnutosti nacionalnog osjećaja kod Hrvata se, po Krleži, razvila u pravcu desnih političkih strujanja. „Ona polagano raste u snagu vjetra, koji danas puše u jedra svih onih političkih korabljia, koje plove pod reakcionarnim barjacima dezintegracije, rasula, rastanka, povratka na staro, pod nove krunice, u nove državnopravne odnose.“² Taj nacionalizam nosio je u sebi „sve kobne elemente tog resantimana“. „S obzirom na međunarodne okolnosti, nije nemoguće.“; prognozirao je Krleža 1935. godine, „da u centralnoevropskoj fašističkoj varijanti dođe do pobjede potisnutih konzervativnih nacionalizama“. Naime, Hitlerovom pobjedom došlo je do generalne promjene u međunarodnim političkim relacijama. U toj situaciji hrvatski proletarijat, „pravilno smatrajući borbu hrvatske iredente kontrarevolucionarnom opasnošću“, nije znao šta uraditi i kako se odnositi prema paroli „samoodređenje naroda do otcjepljenja“. U toj „glupoj političkoj licitaciji“, proletarijat nije znao toj paroli dati aktivistički smisao. Jer, „pravo samoodređenja do otcjepljenja“, sve dok se ne primijeni, prazna je politička fraza, „a politički primijenjeno postaje u praksi nacionalnorevolucionarnim programom, separatizmom i šovenskom iredentom“. Naš čovjek „danas, u ovoj blesavoj rojalističkoj, dinastičkoj najezdi, izbatinan i oplijenjen pod ovršnim bubnjem, gol, zbunjen, orobljen, ranjen, stropoštao se do takve psihoze, te nije isključeno da će se priključiti prvome pustolovu koji se pojavi na Dravi, ili prvome pobjedniku koji će ga dekorativno,

1 M. Krleža, *Teze za jednu diskusiju iz godine 1935.* „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1975. str. 209.

2 M. Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojnova*, t.2. „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1975. str. 644.

sa shemama prošlostoljetnim, 'osloboditi' s nekakvom državno-pravnom proklamacijom kvazisuvereniteta na Trgu svetoga Marka u Zagrebu., pisao je Krleža 1935. godine.¹

Srbi i Hrvati, „po svojoj subjektivnoj svijesti dva naroda., govore istim jezikom, žive na istom teritoriju i pod istim historijskim uslovima, već se nakon kraćeg perioda buđenja nacionalne svijesti počinju međusobno negirati kao dvije narodnosti. A upravo tu na „etnički i nacionalno više-manje jedinstvenom seljačkom terenu., potreban je, pisao je Krleža 1935. godine, najširi internacionalizam koji je podudaran „s idealnim tezama narodnog jedinstva.. Čišćenje proleterskog pokreta od neproleterskih elemenata i ideološkog šovenskog „taloga i balasta., stvaranje zajedničke ideološke i političke platforme koja podrazumijeva široki front s masama, to je, po Krleži, bio neposredan politički zadatak proleterske propagande sredinom tridesetih godina.

U Kraljevini SHS narodi su se dijelili na državotvorne, visokopozitivne, nacionalno organizovane i „zbunjene., na nižem stepenu civilizacije, narode koji ne znaju šta hoće. A šta tek reći o tzv. „istorijskom identitetu, hrvatskog naroda? Tokom devetnaestog vijeka sedamdeset posto njegovih pripadnika predstavljalo je nacionalnu nepoznanicu. Omladina u školama danas ne uči šta se u Hrvatskoj zbivalo od sloma Austrije, do početka rata 1941. godine. „Do 1918. bila je Austrija (...). A što je to bilo što se zvalo 'Austrija', o tome pojma nitko nema. O periodu od početka Prvog svjetskog rata 1914. do NV SHS, do Kraljevstva SHS, do šestog januara, do Kraljevine Jugoslavije (1918-1941) isto tako ne zna se mnogo, gotovo ništa. Postoji o tome apstraktna shema: tada je vladala buržoazija. U ratu klao je fašizam, fašizam je likvidirao NOB, a pojam austrijanštine, frankovluka, ustaštva (a pomalo i hrvatstva) su nastavni sinonimi..² Samo komunistička svijest mogla je da prevlada malogradansku, zaostaluu, reakcionarnuu stihiju raznih interesa iz domena klasnih preživjelosti. Pokazaće se kao dalekovidna prognoza Svetozara Markovića da se državno jedinstvo jugoslavenskih naroda može izgraditi isključivo u slobodnoj federativnoj, saveznoj bazi, a ne na diktatu jedne dinastije. Zato se Krleža još jednom, poslije 1935. i 1952. godine, vraća (1960) ocjeni odnosa

1 M. Krleža, ibidem, str. 779.

2 ibidem, str. 722.

Komunističke partije Jugoslavije prema ujedinjenju 1918. Tada će reći da je za komunistički pokret od početka bilo jasno da ne može svrha ujedinjenja biti političko i kulturno porobljavanje većine jugoslavenskih naroda. Negirajući način ujedinjenja, Komunistička partija Jugoslavije je, po Krleži, tražila da se poštuje narodna volja. Da bi ujedinjenje južnoslavenskih naroda vodilo historijskom progresu i interesima radničke klase, Komunistička partija Jugoslavije je tražila da se država SHS preobrazu u dobrovoljni savez jugoslavenskih naroda i narodnosti na bazi demokratskih sloboda, socijalne i nacionalne ravnopravnosti. Polazeći od tih opredjeljenja Komunistička partija Jugoslavije je krenula u borbu za savez slobodnih nacionalnih republika „kao jedinog državnog oblika koji će riješiti nacionalno pitanje..¹

Istina, Komunistička partija Jugoslavije bila je jedina organizovana politička snaga koja se suprotstavila postupku vladajuće buržoazije nacionalnom pitanju. Već na osnivačkom kongresu (1919) ona je sebi postavila za cilj „da radničku klasu Jugoslavije organizuje u klasne borbene organizacije (...) da je napaja sviješću o nužnosti konačnog uništenja kapitalizma i upravlja njezinom borbom u tom pravcu., da obezbijedi uslove klasnog i nacionalnog oslobođenja. To je Komunističkoj partiji omogućilo sticanje povjerenja radničke klase svih naroda i narodnosti Jugoslavije. Rezultat toga je da su izbori pokazali da Komunistička partija Jugoslavije predstavlja treću političku snagu u zemlji, a u mnogim radničkim centrima komunisti su dobili većinu.² Ali, Krleža je u pravu kad se kritički osvrće na ulogu Komunističke partije Jugoslavije u rješavanju nacionalnog pitanja. I Tito će reći da „Partija nije razradila koncept revolucionarne borbe koji bi se zasnivao na stvarnim društvenim socijalnim i

1 Slično stanovište iznio je J.B. Tito na V kongresu KPI kada je govorio o neriješenom nacionalnom pitanju u kraljevini SHS jer je to bilo ujedinjenje buržoazije. „Ne radi se o tome da li je trebalo doći do stvaranja nove države, odnosno do ujedinjavanja. Ne, do ujedinjavanja Južnih Slovena je trebalo i moralo doći; to je bila ideja najnaprednijih ljudi u zemljama koje su se nazivale južnoslavenskim. Ali se radilo o tome na kojim će principima biti zasnovano to ujedinjenje; radilo se o tome da se jedno nacionalno ugnjetavanje ne zamijeni drugim, da se socijalno izrabljivanje radnih ljudi pod Austro-Ugarskom ne zamijeni još gorim socijalnim izrabljivanjem kod mlade nezajažljive buržoazije u novostvorenoj državi. Radilo se o tome da se ostvari vjekovni san naroda koji su se otresli od austro-ugarskog ugnjetavanja, da budu nacionalno ravnopravni i slobodni u novoj, ujedinjenoj državi., rekao je Tito na V kongresu KPI.

2 Na izborima 1920. (učestvovala su 22 političke stranke) KPI je bila na trećem mjestu sa 198.736 glasova (12,36%) i 58 priznatih mandata.

nacionalnim faktorima koji su tadašnju situaciju činili revolucionarnom. To se posebno odnosi na nacionalno i seljačko pitanje. Nacionalno pitanje svodeno je na ustavno, a seljačko se nije ni nalazilo u programu Partije sve do 1928. godine.

Komunistička partija Jugoslavije je bila suočena s potrebom da zahtjeve za nacionalno oslobođenje situira u kontekst borbe za klasno oslobođenje radničke klase. A to nije išlo lako. Potvrđuje to i okolnost da je nacionalno pitanje dugo bilo kamen smutnje među Komunističkom partijom Jugoslavije preko kojeg su se ispoljavala lutanja, protivljenja pa i frakcijske borbe. Dolaskom druga Tita na čelo KPJ izgrađivana je nova platforma Komunističke partije za rješavanje nacionalnog pitanja koja se pokazala jedino mogućim putem, jer joj je osnova bio zahtjev za nacionalnom i socijalnom ravnopravnošću u okviru slobodne i demokratske zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti. Osnovu tog programa činilo je ono za što se i Krleža zalagao u „*Tezama za jednu diskusiju iz godine 1935.*“: stvaranje širokog antifašističkog fronta svih demokratskih, progresivnih snaga. U „*Pismu za Srbiju*“, 2. novembra 1936. godine, Tito će tražiti da se donese takav akcioni program „koji će biti primjenjiv za najšire mase radničke klase, bez obzira na nacionalnost i religiju (...), platforme na osnovu koje neće biti pogođeni ili zapostavljeni ni socijalni ni nacionalni interesi bilo koje grupe radnika, ukoliko (nisu) u suprotnosti s interesima radničke klase kao cjeline.“¹ Bio je to rezultat i onog što je dogovoreno već na Plenumu CK KPJ u Splitu 1935. godine: zahtjev za jačanje širokog antifašističkog fronta „radničke klase, seljaštva i potlačenih naroda.“ (Tito)

Ni jedna od građanskih političkih partija nije mogla ponuditi takav program. Zato i jesu, svojom ekonomskom i političkom nesposobnošću, „izazvale kobne razmjere sloma 1941.“ Sjećajući se tih dana Krleža će, 1979. godine, reći da je znao i govorio već jeseni 1940. da će doći do raskola i „da će se Srbi i Hrvati tada poklati.“ Jugoslavija je 1941. godine „pala šaptom.“ Tada su počeli „Austrokroati“, „hrvatovati“, na svoj glupi način koji će se ostvariti u NDH „kad je i ovaj jadnik (Austrokroata - I.C.) doživio ostvarenje svojih ideala, da ponovo liferuje domobrane

1 v. Tito, *O Partiji i ulozi komunista*, „Narodna knjiga“, Beograd, 1984. str. 59.

u staljingradsku glajšmašinu. Pasja pamet.“¹ Krleža će reći da je, slušajući na radiju odlomke iz „Borisa Godunova“, čuo najavu spikera da će austrijski potpukovnik Kvaternik² dati „važno saopćenje.“ Kvaternik je tad pročitao proglas o osnivanju NDH, a potom „nastavlja ploča s 'Godunovim' i to onim svečanim dijelom gdje zvone zvona. Tako je uz zvonjavu ruskih zvona proglašena NDH.“³ Kao da je i Krleža slušao, poput Krišovca iz „Glembajevih“, kako pada kiša po „razderanoj i nesretnoj krpi hrvatske zemlje.“ Ta kiša donijela je „ekstremnog Hrvata.“ Palevića,⁴ koji se držao poznate koncepcije o velikoj Hrvatskoj (koja je, dakako, predstavljala i „hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu). Velika Hrvatska je nezamisliva bez Bosne i Hercegovine, kao i Velika Srbija. Nakon sloma Jugoslavije, pjesme „Hej trubaču s bojne Drine,“ i „Još Hrvatska,“ iz kraja devetnaestog stoljeća, pretvorile su se u „Hajte, psine, preko Drine, ili „Oj, Hrvati, mi ćemo vas klati!“. Katolicizam uznemiren nacionalističkim strujanjima i sam se pretvorio u koncesionara. Šta je 1941. povećalo koeficijent mržnje među našim narodima? Da li samo okupator ili i unutrašnje napetosti i netrpeljivosti, pitao se Krleža. Kao primjer Krleža uzima Muslimane. „Kroz kakvu jezu, kroz kakvu paklenu prašumu prolazi ta muslimanska svijest u periodu od 1918-1941. Kako da se postavi te godine? I jasno je da je taj Musliman poslije svega što je proživio i pretrpio mogao 1941. da kaže: 'Hvala ti, bože, da se Švabo vrati'. Oslobođeni ga prividno iz teške situacije, daje mu neke kolajne i fes na glavu, pušku u ruku i daje mu slobodu da puca (...). A hajde ti budi mudar i snadi se.“⁵ Za drugi primjer Krleža uzima Hrvate: „Može se postaviti pitanje zašto bi jedan prosječan Hrvat 1941. godine, bio rodoljub u jugoslavenskom smislu i zašto bi tugovao za tim što je Jugoslavija propala. Zato jer je lijevo orijentisan, zato jer je napredan, zato jer je komunist, rusofil? Ali šta kad on to sve nije? Niti je lijevo orijentisan, niti je napredan, niti je rusofil,

1 M. Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojmova*, t.5. „Oslobođenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1975. str. 164.

2 Dido Kvaternik, austrijski oficir, pročitao proglas o osnivanju tzv. NDH, obavljao dužnost ministra unutrašnjih poslova u Paveličevoj vladi.

3 E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, t.1. „Globus“, Zagreb, 1985. str. 144.

4 dr Ante Pavelić, (1889-1959), ratni zločinac. Pod njegovim okriljem organizovani su masovni progoni, logori i pokolji. Pobjegao u Austriju, Argentinu, a potom u Španiju, gdje je i umro.

5 E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, t.3. „Globus“, Zagreb, 1985. str. 193.

nego je u dušu konzervativan zbunjeni građanin koji je duboko nesretan što je dvadeset tri godine proveo u državi koja njega i koju on kao takvu ne priznaje i njegova je psihologija sasvim drukčija nego psihologija mase u Beogradu dvadesetsedmog marta kada na ulici viče 'Živio patrijarh', 'Živjela Srbija', 'Živio kralj' „¹

Da nije bilo Komunističke partije Jugoslavije u vrijeme te katastrofe 1941. godine, kaos koji je nastao uništio bi nas. Rezultat te politike je podloga cjelokupnog ekonomskog i kulturnog života naših naroda i narodnosti. Njen rezultat je i podjela proletarijata koja će donijeti istinsku slobodu, Hrvati su zahvaljujući toj pobjedi po prvi put povukli svoju etničku granicu. Tako je radnička klasa i njena komunistička partija postala jedini istinski nosilac nacionalnog oslobođenja i socijalne revolucije. Relativno malobrojna, ilegalna, Komunistička partija Jugoslavije izvela je revoluciju zahvaljujući povjerenju masa, prije svega na dva principa: rješavanje socijalnog i nacionalnog pitanja. „Politika u oblasti nacionalnih odnosa bila je jedna od moćnih izvora naše snage i zaloga svih naših pobjeda,“ (Tito). Krleža odaje puno poštovanje takvoj ulozi Komunističke partije Jugoslavije: „Ja sam u ovih pedeset godina s ovom Partijom imao vrlo komplikovane odnose, ali s njom i danas pokušavam živjeti jer je ona jedina subjektivna snaga, van nje ne vidim snage koja ne bi dovela do raznih Jalti i Malti.“¹

1 ibidem, str. 201.

2 Boro Krivokapić, *Pitao sam Krležu*, „Reporter“, Beograd, 1982. str. 11.

XV O JUGOSLAVENSTVU

Jugoslavenstvo pitanje bilo je, a i danas se pojavljuje, sudbomosno za opstojanje i budućnost jugoslavenskih naroda. Jedan od onih koji su cjelovito shvatali suštinu i smisao tog pitanja, bez sumnje je bio i Miroslav Krleža. On je ukazivao ne samo na njegovu teorijsku sadržinu i bit, već i analizom konkretnih socijalnih uslova, političkih prilika i događanja, kulturnih i ideoloških stanja, ukazivao na ozbiljnost djelovanja na praktičnoj realizaciji jugoslavenstva. Pred kraj života Krleža je predlagao da se u popularnom džepnom izdanju pripremi knjiga „Krleža i jugoslavenstvo“, u kojoj bi se sakupilo ono što je o toj temi govorio od 1917. godine, pa do kraja života. Za te njegove riječi o jugoslavenstvu optuživali su ga da zagovara „slobodoumne funkcije“, o jugoslavenstvu narodnom jedinstvu, govorili da je njegovo „brbljanje“, o jugoslavenstvu „bedasto“, da je bizarno zvati se Jugoslavenom itd. Jedni su mu zamjerali pretjeranu kroatizam, a drugi pretjeranu sklonost jugoslavenstvu. Kao bezuslovnom pristaši narodnog jedinstva, Krleži su smetale nacionalističke formule i unitarističke deklamacije oko jugoslavenstva. Krležino jugoslavenstvo „nije ni mehaničko, ni verbalno, ni lišeno, pjesnički rečeno, sudbine. To je jugoslavenstvo koje se nadovezuje na antiaustrijsko raspoloženje onih hrvatskih studenata koji nadasve vjeruju u bratstvo hrvatskog i srpskog naroda.“ Sjećajući se dana iz svoje mladosti, Krleža 1977. godine zapisuje na Tržiću, da su, u predvečerje 1914. godine, svi oni bili „jugoslavenski integralisti“, zastupajući tezu o jednom narodu i jednoj državi.

Krleža je težio jugoslavenstvu kao jedinoj perspektivi svih naših naroda i narodnosti. Polazio je od toga da su protiv „južnoslovenske biološke supstancije“, negativno raspoložene mnoge sile (germanske, austrijske, talijanske, feudalno-mađarske itd.) te da se u tim okolnostima „narodno jedinstvo“, nužno javilo kao „iluzionističko pojačanje koeficijenta sigurnosti.“

Kako Lasić ocjenjuje Krležino jugoslavenstvo u mladosti? Po njemu, Krleža je jugoslavenski kulturni prostor smatrao svojim nacionalnim totalitetom, za njega je narod na Balkanu bio jedna cjelina bez obzira na specifičnosti i razlike. Smisao hrvatske književnosti vidio je u jugoslavenskom jedinstvu, a ideju o tome uzeo je od Gaja. Preko jugoslavenske orijentacije u književnosti Krleža je htio utemeljiti odgovor na sukob između zapadne i istočne kulturne sfere. Nošen idejom progresivnog jugoslavenstva, Krleža je 1918. godine smatrao da ujedinjenje mora biti zasnovano na čistim i politički progresivnim osnovama. Otud se i suprotstavio unitarističkim koncepcijama Juraja Demetrovića. Mladi Krleža je, piše Lasić, u raskolima vidio samo jedan izlaz - stvaranje jedinstva jugoslavenske kulture.¹

U eseju „*O ilirskom pokretu*“² Krleža će zapisati da su glavne parole ovog pokreta bile u znaku slobode, jednakosti i bratstva. Inicijatori pokreta su se zanosili idejom jedinstva od Istre do Carigrada. Pripadnici pokreta odricali su se svog narodnog imena i jezika ubijedeni da će to brže voditi južnoslavenskoj sintezi. Ali ta romantičarska ideja, po Krleži, naišla je na otpor kod Slovenaca i Srba, kao i među Hrvatima koji su zbog toga ilirce nazvali grobarima hrvatskog imena. Za srpske književnike, opet, ilirizam je podrazumijevao pokatoličenje, kao što je kod pojedinih Hrvata izazivao strah od popravoslavljenja. Pa ipak, ilirci su se, po Krleži, razvili u „jugoslavenstvujušće romantike“, „beskompromisne propovjednike narodnog jedinstva“. Slomom revolucionarnih događaja 1848. godine od austrijanštine bilo je zabranjeno sve što je nosilo jugoslavensko ime, i taj „bijedni i dugotrajni noćurak“ trajao sve do austrijskog sloma 1918. godine.

Najprije se, pisao je Krleža, kod niza pjesnika i ideologa pojavio san o Slavenstvu „kao vrhunaravnom oblaku, koji svijetli nad našom sudbinom u mračnoj i ukletoj noći“, kad se čuje zveket oružja. Nastale su knjige, slike prepune iluzija o političkom i kulturnom oslobođenju. To slavenstvo se pojavilo instinktivno kao rezultat osjećaja superiornosti koji nije „politički shvaćen protuaustrijski, niti hrvatski“. To je, po Krleži, bila klasna

svijest jer „seljaci, soldati bez čina, mnogo su bliži jedni drugima, ma koje narodnosti bili, nego oficir i soldat iste narodnosti“.¹ Ta ideja o slavenstvu pokazuje da je čitav problem hrvatstva od početka rješavan pogrešno, iluzionistički. Redale su se fraze za frazom: najprije o ilirizmu, pa o slavenstvu, te o jugoslavenstvu. „Pod ovim riječima“, - zapisao je Krleža daleke 1917. godine „nije bilo i nema ničega. Ono što se zove Narodna Gomila, to danas u gomilama gine od Dolomita do Dnjestra pod crnožutim barjaci- ma.“² Krleža je u svojim ocjenama približen Engelsovom stano- vištu o panslavizmu. Naime, u pismu Kauckom sedmog februara 1882. godine Engels piše da je panslavizam prevara da se zago- spodari svijetom „pod plaštom jedne nepostojeće *slavenske* na- cionalnosti.“³ U pismu E. Bernštajnu, nekoliko dana kasnije (dvadeset drugi - dvadeset peti februar 1882), Engels će reći da je panslavizam vještačka tvorevina „obrazovanih staleža“, gra- dova i univerziteta, vojske i činovnika, a da selo o tome malo zna.⁴

Hrvati i jugoslavenstvo je tema kojoj se Krleža vraćao u više svojih radova. Podsjećao je na Štrosmajera, na Juraja Križanića,⁵ koji je postao Slavosrb, odrekao se svog narodnog imena za ljubav integracije. Pripremio je slavensku gramatiku polazeći od stava da jezik može biti temelj ujedinjenja, uz san o jedinstvu crkava. U „*Zastavama*“ Krleža se opire napadima na ideju jugoslavenstva pitajući se zašto bi „austrokroizatizam“ bio Hrvati- ma veća garancija za opstanak od „jugointegracije“. Krležinom Kamilu smeta što njegovo „životno pitanje“: narodnost, sloboda, narodno jedinstvo, Zagreb, Beograd, Kumanovo, Supilo, Koa- licija, Riječka rezolucija,⁶ Bregalnica, Srbija - „austrokroatima“, ne predstavlja ništa. U hrvatstvu koje se održalo na rubu jačih civilizacija („u pasivnoresistentnom hrvatstvu“, rekao bi Krleža)

1 M. Krleža, *Hrvatski bog Mars*, v. NOVELE 2, „Oslobođenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1982. str. 106.

2 M. Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojnova*, t.2. „Oslobođenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1975. str. 484.

3 v. Marx-Engels, *DELA*, t.42. „Prosveta“, Beograd, 1979. str. 234.

4 ibidem, str. 242.

5 Juraj Križanić (1618-1683), katolički teolog, dominikanac, političar, lingvist i publicist, otac panslavenstva, zagovornik jedinstva Južnih i svih Slavena.

6 Riječka rezolucija donijeta na konferenciji hrvatskih opozicionih partija 3.10.1905. kojom je izražena spremnost za borbu protiv Austrije i iznesen zahtjev za prisajedinjenje Dalmacije kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji itd.

1 v. Stanko Lasić, *Mladi Krleža i njegovi kritičari (1941-1942)*, „Globus“, Zagreb, 1987. str. 308-309, 315-316, i 325.

2 M. Krleža, *O ilirskom pokretu*, v. Svjetiljke u tmimi, „Oslobođenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb - „Globus“, Zagreb, 1988. str. 134-142.

razvio se osjećaj nesigurnosti. „To osnovno pomanjkanje vjere u stvarne i određene kroatocentrične programe, to trajno, bolećivo osjećanje vlastite periferičnosti i sveudiljno unionističko rashrvačivanje za račun političkih susjeda inspiralio je sve političke kombinatore hrvatstva da se iliriziraju, da se slaveniziraju, da se pojugalavenstvuju i, rashrativši se tako kao naprednjaci, pretvaraju se u tuđince u vlastitoj zemlji, u političke don Quijote, koji u borbi sa vjetrenjačama doživljavaju da su ih danas na političkom terenu pregazile jednostavne parole najbanalnijih demokratskih zahtjeva,„ pisao je Krleža 1926. godine.¹ Raskol između uzvišenih ideja i mogućnosti njihove materijalne ostvarenosti, problem oslobođenja od turske okupacije, Beča, mletačke tiranije, sve to navelo je „hrvatsko meso, da je instinktivno osjećalo „da je preslabo u svojoj izolaciji.„ U takvim uslovima javljale su se iluzije o integraciji u Križanićevo doba, u vrijeme ilirizma sve do kraja devetnaestog stoljeća. Hrvati su se odricali i svoje vlastite individualnosti u interesu „neke više, imaginarne integracije, precjenjujući snage svoje vlastite fantazije dobronamjerno, povjerljivo, nekritički, smiješni kao zrakoplovci, lutajući za prividenjima, nikako ne nastojeći da spoznaju kako im se snovi ne podudaraju sa zbiljom.„² To je zbilja „nesretnog naroda,„ koji se stoljećima borio za svoj opstanak „uvijek dosljedan jednostavnoj devizi, da tuđe neće a svoje ne da,„ pisao je Krleža 1926. godine.

U takvim okolnostima jugoslavenstvo je postalo „magičnom formulom,„ nade u idealnu i sigurniju hrvatsku budućnost. Jugoslavenstvo je bilo razvijeno do opijuma koji je znao i uspravljati hrvatsku nacionalnu svijest u istorijskim trenucima kada je u interesu „hrvatske stvarnosti,„ trebalo donositi krupne zaključke. Kad na Balkanu još nije bilo ni jedne suverene zemlje, Hrvati su podigli Jugoslavensku akademiju uprkos Austrijskoj imperiji. „Hrvatska se odrekla svog narodnog imena, sanjajući o romantičkoj integraciji svih slavenskih balkanskih naroda od Alpa do Soluna i Carigrada.„³ Hrvatska seljačka stranka bila je jedina politička snaga koja je negirala jugoslavenstvo.

„Borba za glagoljicu, kao i borba za federalno uređenje

- 1 M. Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojmova, t. 2 „Oslobođenje,„* Sarajevo - „Mladost,„ Zagreb, 1975. str. 725.
- 2 ibidem, str. 872.
- 3 M. Krleža, *Pozdrav Jean Paulu Sartru, v. ESEJI 1, „Oslobođenje,„* Sarajevo - „Mladost,„ Zagreb, 1979. str. 253.

Jugoslavije, nastojanja su,„ pisao je Krleža 1926. godine, „da se 'hrvatsko pitanje' riješi u okviru jačih snaga u strahu pred katastrofom.„ Vraćajući se na to pitanje 1981. godine, Krleža će kritički prozboriti da je stav Komunističke partije Jugoslavije od prvog momenta prema „hrvatskom pitanju,„ bio nepravilan, posebno komunisti koji su djelovali u Hrvatskoj. To je uslovlilo da su na izborima dobili svega nekoliko mandata. „Jedino što je Partija tih godina imala bio je Josip Broz, a on je otišao u Jugoslavene. Da, da, otišao je u Jugoslavene i vodio je jugoslavensku politiku.¹ A i svi su prije njega vodili jugoslavensku politiku, jer u aksiome jugoslavenstva nikad nitko nije sumnjao.„² A pojedini srpski nacionalisti i danas ističu da im je sumnjivo jugoslavenstvo za koje se zalažu Hrvati, da je to „dvolično jugoslavenstvo,„ iza kojeg stoji Vatikan, hiljadugodišnji raskol, stara mržnja prema šizmi, inferiornost spram Srba. Sve u svemu, „latinsko vino i vizantijski zejtin, što ih duže miješaš, sve se bješnje razdvajaju.„

Za Krležu je hrvatska tragedija bila i jugoslavenska, kao što su jugoslavenske bile i smrti Gavrila Principa,³ Gaćinovića,⁴ Apisa. U odeskim pivnicama, u solunskoj slavi, kod Supila, pred vješalima i Principa i drugova, „uzdisalo je i jaukalo pravo i nepatvoreno romantično jugoslavenstvo! Sve ostalo je glupost i interes.„

„Te jugoslavenske tragedije u tamnicama i po stratištima simboliziraju oduhovljeno odricanje od svih individualnih interesa i perspektiva. Na njihovom posljednjem pohodu u grobove, pojam jugoslavenskog stradanja za dobrovoljne kandidate smrti ostao je jalovomračnom i tragičnobezizglednom slikom: osim

- 1 „Jugoslavenski orijentisan, kao član socijalističke partije Hrvatske u mladosti, on je to ostao celog života (...). Pri tome je imao stalno u vidu i interese pojedinih naroda, republika i pokrajina kao interese jugoslavenske zajednice, kao jemca nezavisnosti i napretka tih naroda, republika i pokrajina,„ reći će o Titu akademik dr Vasa Čubrilović. v. „*Titova jugoslavenska linija*„ „NIN,„ br. 1912, od 23.8.1987. godine. str. 8.
- 2 E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan, t. 4, „Globus,„* Zagreb, 1985. str. 30.
- 3 Gavrilo Princip (1894-1918), pripadnik pokreta „Mlada Bosna,„ izvršio 1914. atentat na austrijskog prestolonasljednika Ferdinanda i njegovu ženu zbog čega je osuđen i umro u zatvoru.
- 4 Vladimir Gaćinović (1890-1917), revolucionar, organizator i ideolog „Mlade Bosne.„

smrti na vješalima, u ludilu ili u bitkama, ispred njih nije bilo više ničeg.¹

Nasuprot Štrosmajeru, koji je sanjao o jedinstvu crkava, i Supilovoj ideji o pijemontskoj ulozi Srbije u procesu južnoslavenskog političkog i državnog ujedinjenja, Krleža se suprotstavljao povampirenim poklonicima jugoslovenstvujušćeg unitarizma. Suprotstavljao se i Nikoli Pašiću, koji je za Supilove ideje o jugoslovenstvu mislio da su to ideje običnog „austrokröate“, kome je Austrija izmislila nekakvu Jugoslaviju u cilju pokatoličenja. Razočaraće ga Kraljevina SHS u kojoj se čuo samo zveket lanaca i pogreb slobode. „Jugoslovenstva nema, Republike nema“, zapišaće u eseju „Nekoliko riječi o malogradanskom historicizmu uopće.“ (1926. g.)²

Krajem šezdesetih godina Krleža će za jugoslovenstvo reći da je marka koja se „može nalijepiti na bilo kakvo pismo“, „jer ima i takvih supernacionalnih participacija kao što je ona profesora Dordevića, na primjer, koja zvuči sto posto, okruglo pa na čoš, po starim poznatim receptima. Po tom receptu Jugoslavija jeste i nije supranacija, ona jeste i nije narod, ona je zemlja, ona je mali internacionalizam.“³ „Biti ili ne biti Jugosloven je na kraju fraza“, reći će Krleža, „ako se ne riješimo predrasuda srednjeg vijeka koje su prepreka razvoju moderne nacionalne svijesti.“ O postojanju svijesti devetnaestog vijeka i etatišćkim interesima govore tekstovi u kojima se piše o sjeveru i jugu, istoku i zapadu, a tu onda nema jugoslovenstva.

Krležin pristup jugoslovenstvu gotovo da je identičan Titovom pristupu. Nisu oni bili za onaj tip jugoslovenstva koji će vući nazad, čak u „kaljugu nacionalizma i šovinizma“, kako je

1 M. Krleža, *Slom Frana Supila*, v. ESEJI 4, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1979. str. 151.

2 Da je u to vrijeme vodena oštrija rasprava na te teme pokazuje članak Otokara Keršovanija objavljen u „Radu“, 1926. godine: „Srbi nisu Jugosloveni i oni bi više voljeli da žive u Srbiji. Srbi su mnogo manje Jugosloveni od Hrvata. Jugosloveni su šaka sisavaca monarhije, centralizma i militarizma. Što se srpske buržoazije tiče ona će šaprijati o jugoslovenstvu i centralizmu dok ne osjeti da je hrvatska buržoazija bolje ekonomski organizovana. Njeno jugoslovenstvo održava samo krajnji centralizam. Čim on popusti, a on to mora, produžiće ona samo da daje parastose kosovskim junacima i da jede panahiju sv. Savi.“ (v. O. Keršovani, *Kulturne i povijesne teme*, „Otokar Keršovani“, Rijeka, 1979. str. 81)

3 M. Krleža, *Dnevnik 5*, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1977. str. 357.

govorio Tito. Oni nisu podržavali jugoslovenstvo u ime teorije po kojoj nacije trebaju što prije da odumru, jer je nacionalno pitanje „buržoaska predrasuda“. Te teorije nisu vodile u jugoslovenstvo već u unitarizam, u pojave šovinizma i nacionalizma. A jugoslovenstvo u višenacionalnoj zajednici za njih je bilo doprinos borbi za socijalizam, rušenju barijera među nacijama koje je za sobom ostavilo staro društvo, sveobuhvatnije i potpunije ispoljavanje zajedničkih interesa. Krleža je kao i Tito odbacivao teze po kojima su nacije već preživjele te treba graditi jugoslovenstvo. „Oni brkaju jedinstvo naroda sa likvidacijom nacija i stvaranjem nečeg novog, vještačkog, to jest jedne jedinstvene jugoslovenske nacije, što pomalo liči na asimilaciju i birokratsku centralizaciju, na unitarizam i hegemonizam“, istakao je Tito na Osmom kongresu Saveza komunista Jugoslavaije. Jugoslovenstvo ne negira ni posebne nacionalne kulture, nego podrazumijeva postojanje nacionalnih osobenosti u kulturnom stvaralaštvu svakog naroda. Ono samo zbližava nacionalne kulture i pospešuje internacionalističku tolerantnost i širokogrudost.

Da li su oni koji su se opredijelili kao Jugosloveni „nesretni“, jer nemaju domovine? Šta znače te žalosne konstatacije da je vaspitanje mladih generacija poslije rata u duhu jugoslovenstva značilo zanemarivanje, pa i potcjenjivanje nacionalne svijesti. Nije li ova indirektna i oštra kritika upućena i na račun Saveza komunista i njegovog programa? Čak se otvoreno iznosi da su tome krivi komunisti koji su isticali ideje proleterskog internacionalizma, klasne interese i jugoslovenstvo, čime su potiskivali nacionalnu svijest(!). Partija je, po njima, nosilac i centralizma, jer je nacionalnost reducirala na klasnost. Ili, zašto se jugoslovenstvo interpretira kao kamuflaža hegemonizma i unitarizma? Šta bi danas na sve ovo rekao Miroslav Krleža?

Pojedinci i danas pojavi jugoslovenstva prilaze kao nečem negativnom, pa čak se jugoslovenstvu pristupa i sa stanovišta nacionalizma. Neki pristupaju jugoslovenstvu kao unitarizmu, kao narušavanju „nacionalne ravnoteže“, kao vidu odnarodnjavanja od svoje nacije, kao jeresi. A zašto bi manje rodan bio onaj ko se nije nacionalno opredijelio, onaj ko se izjasnio kao Jugosloven, ako smo dali ustavnu slobodu da se građani mogu opredijeliti kao Jugosloveni?

Pored onih koji jugoslovenstvu prilaze kao nečem negativnom, nečem „što narušava nacionalnu ravnotežu“, što predsta-

vlja „odnarodnjavanje svoje„ nacije, „jeres„, javljaju se i oni koji žele jugoslavenstvo predstaviti kao „novu naciju„. Dakle, riječ je o pokušaju nametanja nerazumijevanja jugoslavenstva, pri čemu su se pozitivna osjećanja socijalističkog patriotizma pogrešno identifikovala sa nacionalnom ili nadnacionalnom kategorijom. To nije nacionalna kategorija, već kategorija kojoj se pridaje socijalistički, a ne nacionalni sadržaj. Jasno je da taj osjećaj socijalističkog patriotizma i pripadnosti socijalističkoj zajednici naroda i narodnosti SFRJ, kod onih koji su se izjasnili kao Jugoslaveni, ni u kom slučaju ne znači negiranje socijalističkog patriotizma kod onih koji su se opredijelili kao Srbi, Makedonci, Muslimani, Hrvati i sl. Treba se suprotstaviti reagiranjima nacionalista na podatke o broju Jugoslavena, u pokušajima da „okrenu, te podatke u „korist svoje nacije„. Tako su pojedini hrvatski nacionalisti u SRBiH tvrdili da su „svi komunisti u SRBiH popisani kao Jugoslaveni„, da je sve to „velikosrpska politika iz Beograda„, da „Srbima odgovara što se Bosna i Hercegovina zalaže da se jugoslavenstvo nametne i drugim republikama„ i slično, a pojedinci su isticali da ih pogada „što se neki Hrvati izjašnjavaju kao Jugoslaveni„, tvrdeći da su to „izdajice etničke pripadnosti„. Istovremeno, neki sveštenici Srpsko-pravoslavne crkve u ovoj republici savjetovali su vjernike da se ne izjašnjavaju kao Jugoslaveni, „jer bi to bilo protumačeno kao da su pripadnici muslimanske nacionalnosti„. Muslimanski nacionalisti tvrdili su da su se „jedino pripadnici islama izjašnjavali kao Jugoslaveni„, a klerikalci iz Islamske zajednice da su se mnogi pripadnici islama izjasnili kao Jugoslaveni „samo da bi time obezbijedili bolje sutra„.

Tito je s razlogom ukazivao na kontroverze oko jugoslavenstva da bi na 11. kongresu govorio i o tome u čemu je sadržaj jugoslavenstva. Ina 13. kongresu Saveza komunista Jugoslavije ukazano je na aktuelnost stava iz Programa SKJ o jugoslavenstvu.¹ Kongres naglašava da razvijamo socijalističku jugosloven-

1 Unatoč napadima na jugoslavenstvo, opredjeljenje za njega je u porastu. Izgleda, što je veći atak na jedinstvo SFRJ to, naročito među mladima, jača svijest o jugoslavenstvu. Na primjer, na Sarajevskom univerzitetu od 660 članova SKJ obuhvaćenih istraživanjem Marksističkog studijskog centra „Duro Pucar Stari„ u 1988. godini 43,8% se izjasnilo kao Jugoslaveni, dok je 1984. godine taj postotak iznosio 34,3%. Uostalom, podsjetimo se stava iz Programa SKJ u vezi sa jugoslavenstvom: „Nije tu riječ o stvaranju neke

sku svijest, jugoslovenski socijalistički patriotizam.¹ Na tome se može, i mora, znatno više raditi, bez obzira što neki podaci upućuju na zaključak da se razvijaju pozitivni procesi. Istina je da smo u vaspitnoobrazovnom procesu gotovo zanemarivali pitanje razvijanja i njegovanja jugoslovenskog socijalističkog patriotizma, što može imati dosta posljedica u idejnim i političkim opredjeljenjima dijela mlade generacije. Odnos prema jugoslovenskom socijalističkom patriotizmu je odnos prema internacionalizmu (jasno, unutar svoje zemlje) u višenacionalnoj društvenoj zajednici. „Internacionalizam u svojoj sopstvenoj zemlji ne znači unifikaciju, ne znači negiranje nacionalnosti„ - istakao je Tito na Osmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije. I Krleža se zalagao za „uspon i porast„ jugoslovenske svijesti koja neće biti ograničena regionalizmom i provincijalizmom, već koja će „čitavom zemljom uzduž i poprijeko, i ne ugasivši se ni za tarenutak, svijetliti kao jedina moralna svjetlost i utjeha„.² Zar to nije ono Titovo jugoslavenstvo: „Ako se radi o unitarizmu versajske Jugoslavije, ja sam, razumije se, takode, najošrije protiv njega. Ako se, pak, radi o ostacima dogmatskog, ja sam, naravno, isto tako, protiv njega. Ali, ako se radi o jedinstvu naše zemlje, o Jugoslaviji kao nedjeljivoj cjelini - onda sam ja za takav 'unitarizam', za takvu jedinstvenu Jugoslaviju. A onda to nije unitarizam, nego jednostavno -naše jedinstvo„.³ A to je u stilu Krležinog Kamila koji se u „Zastavama „ zalaže za

nove, 'jugoslovenske nacije' umjesto postojećih nacija, već o organskom rastezanju i jačanju socijalističke zajednice proizvođača odnosno radnih ljudi i svih naroda Jugoslavije, o afirmaciji njihovih zajedničkih interesa na bazi socijalističkih odnosa. Takvo jugoslavenstvo ne samo da ne ometa slobodan razvoj nacionalnih jezika i kulture već ga ono, naprotiv, pretpostavlja.

Na toj osnovi se razvija socijalistička jugoslovenska svijest, jugoslovenski socijalistički patriotizam, koji nije suprotnost već nužna internacionalistička dopuna demokratske nacionalne svijesti, u uslovima socijalističke zajednice naroda„.

- 1 Krleža se na II sjednici plenuma Centralne redakcije Enciklopedije Jugoslavije zalagao za upotrebu tri oblika pridjeva: jugoslovenski, južnoslovenski i južnoslavjenski, odbacujući upotrebu oblika jugoslovenski. Bio je za to da se luče pojmovi koji pripadaju Jugoslaviji kao državi od pojmova koji pripadaju južnoslovenskim sadržajima. Od Jugoslavije izvodio je pridjev jugoslovenski. Za ono što pripada Južnim Slavenima zalagao se za upotrebu pridjeva južnoslovenski (u ekavštini) ili južnoslavjenski (u ijekavštini).
- 2 M. Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojmova*, t.3. „Oslobođenje„, Sarajevo - „Mladost„, Zagreb, 1975. str. 145.
- 3 J.B. Tito, *Izlaganje na 21. sjednici Predsjedništva CK SKJ*

razvijanje novih barjaka, socijalističkih, koji će omladinu okrenuti ulijevo, u negaciju laži, u Internacionalu.

Za sebe će Krleža 1973. godine reći da je Jugoslaven iz perspektive 1912. godine. „Konfederalist sam i Jugoslaven po uvjerenju. Država sastavljena od kantona, sa samostalnom vlašću unutra i jakim centralizmom zajedničkih službi, to je moja vizija i moj stav... Danas se o tome ne može otvoreno govoriti. Kad bih govorio, morao bih reći kako je rat 1912. bio, u stvari, kolonijalni rat, da je 1918. godine Hrvatskoj i ostalim krajevima koji su se ujedinili sa Srbijom nanijeta velika nepravda, da je i država stvorena 1945. bila opterećena mnogim elementima prošlosti i da je tako u biti predstavljala unitaristički koncept. O tome se danas, i kad se govori, govori periferno...”.¹ Bez obzira što procesi nacionalne integracije obnavljaju interese za konfederacijom, to je prevaziđen oblik državne organizacije. Istina, Krležino shvaćanje konfederacije u sebe uključuje dosta elementa federalizma koji omogućava dovoljnu samostalnost svojim članovima radi održavanja zajedničkog života i dovoljno štiti njihove zajedničke interese.

Tema je, po Krleži, delikatna, jer bismo htjeli ostvariti istinsko narodno jedinstvo. „Međutim, to narodno jedinstvo u intelektualnom apstraktno reklamnom smislu stoji slabo i ako hoćemo da budemo dijagnostičari, moramo to konstatirati.”² U pravu je Saša Vereš kad kaže da je „Krležino jugoslavenstvo obojeno emotivno i naglašava zajedničku sudbinu kroz stoljeća, inzistira na srodnostima i minimizira razlike. Nije unitarno u smislu brisanja nacionalnih identiteta, nezamislivo je bez federacije i avnojevskog duha, pak ne priznaje ni slične partikularizme i pasatiističku opsjednutost, gledamo daleko unaprijed i ako smo mudri ništa nas ne razdvaja.”³

1 E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, t. 1. „Globus”, Zagreb, 1985. str. 91.

2 E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, t. 4. „Globus”, Zagreb, 1985. str. 100.

3 Saša Vereš, *Krležini krugovi*, v. „SVESKE”, Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, br. 10/1985, str. 204.

XVI O NACIONALIZMU

U razgovorima o nacionalizmu često se navodi Krležina misao iz „Dnevnika”, zapisana daleke 1916. godine, po kojoj je nacionalizam opasnija narkoza od bilo kakve religije. Godinu dana kasnije za hrvatski nacionalizam Krleža će reći da je to plač „nad stvarnošću postaja uz prokletu Mađarsku prugu, koja vodi u ništa...”. Za njega je nacionalizam neka vrsta pseudoreligije i spada među „najkobnije zablude ljudskog razuma...”. To je izraz najreakcionarnijih ideologija i svijesti. Nacionalizam je ideologija razdora među narodima. Nevolja je što su evropske civilizacije konstituirane oko ideje romantične nacionalne svijesti. Tu romantičnu nacionalnu svijest, kao neku vrstu kaše ili melase, teško je odrediti jer je čine „beskrajne količine elemenata...”. Uslovi je to da se i nacionalizam javlja kao rezultat „zaostale, neobaviještene i zaboravne polemičke svijesti...”. A ta nacionalistička formula, rekao bi njegov Kamilo, danas više ne odgovara stvarnosti.

Početak tridesetih godina u eseju „Evropa danas” Krleža je ukazivao na širenje nacionalizma među evropskim narodima.¹ Svaki od tridesetak evropskih naroda, zapisao je tada Krleža, „nosi u ruci ljljan svoje narodne nevinosti zaljubljen sam u sebe, svaki taj pojedini evropski narod kreće se naprijed s pogledom uprtim natrag, spram svoje takozvane narodne prošlosti.”² Zapadnoevropski narodi gradili su svoju narodnu svijest na feudalnom i građanskom prosperitetu koji se pojavio u sintetičkoj formuli o

1 „Poštovao sam Krležu, visoko cijenio njegov uticaj na našu inteligenciju od 1919. godine na ovamo i njegovu izvanrednu ulogu u razbijanju rasnih nacionalističkih mitova i laži, što je on radio s dubokim poznavanjem stvari, i sa kristalnom argumentacijom polemičara krupnog formata, i sa talentom velikog pisca... (Rodoljub Čolaković, *Kazivanje o jednom pokoljenju*, knjiga 4, Zdrženi izdavači, Sarajevo, 1985/86. str. 133.

2 v. M. Krleža, *ESEJI 3*, „Oslobodenje”, Sarajevo - „Mladost”, Zagreb, 1979. str. 17.

superiornosti vlastitog stvaralačkog, misaonog i umjetničkog duha. Od tog „narcisoidnog fetišizma svoje vlastite prepotencije boluju svi zapadnoevropski narodi.“¹ Tu svoju civilizaciju zapadnoevropski narodi gradili su „na kostima poraženih i zgaženih naroda, među kojima smo, nažalost, bili i mi, od Koruške i Baltičkog jezera do Istre i do Soluna. Veličina Vizantije i Stambola, Aechena i Mletaka, Laterana i Beča i Budima bila je uslovljena našim porazima.“²

Okrenuti unatrag preko uspomena, odgoja, crkvene tradicije, usmene i pismene predaje, običaja, „evropski narodi miču se u slijepim povorkama po cestama svoje historijske slave.“. Nije bilo dovoljno onih koji bi tu povorku, koja je urlala prolazeći, palila baklje zanosa, zveketala oružjem, posmatrali trezveno i kritički. Dok se, s jedne strane, u evropskoj intelektualnoj misli željelo raspraviti pitanje odnosa subjekt-objekt, apsolutno-relativno, s druge strane, evropski narodi igrali su se ratova. Od „nacionalističkih propovijedi“, s jedne i s druge i s treće strane ostalo je na evropskim ratištima „nekoliko milijuna porubljenih lubanja“, zapisaoe kasnije Krleža u eseju „*Barbusse Barres, paralela*“.

I danas evropski narodi, reći će Krleža, zamagljuju svoje poglede i uspravljaju svoju svijest nacionalističkim fetišizmom. Čuju se glasovi iz tmine kao i pred drugi svjetski rat. Krleža dobro poznaje tu staru pjesmu iz „tamne provincijalne noći“, koja je dovela do toga da su se događaji u oblasti ideologije i politike razvijali desno i kod Srba, Hrvata i Slovenaca, podjednako. Problem naših nacija je što sve vjeruju da su one „u sebi i po sebi uzvišene i obdarene za beskrajnu budućnost.“. Svi su uvjereni da oni jedini imaju pravo na najviši razvoj svojstava koje su sami sebi pripisivali. Svi crpe dokaze za to iz svoje prošlosti, „djetinjstvo zaljubljeni u svoje staromodne ideale“, a ni jedan „ne voli priznati svoje nedaće za svoju djecu.“. Upoređuje se brojčano, po rasprostranjenosti, po materijalnom i moralnom napretku, po razvoju kulture, po „uspomenama ili nadama“, u čemu nalaze motive za svoje uzvisivanje nad drugim narodima. „Svaki od

- 1 M. Krleža, *Govor na Kongaresu književnika u Ljubljani*, v. Svjedočanstva vromena, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb - 1988. str. 47.
- 2 ibidem, str. 47
- 3 M. Krleža, *Paul Valery*, v. *ESEJI 1*, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1979. str. 231.

naroda drži u ruci vlastite svoje karte, neki stvarne a neki imaginarne. Imade takvih naroda koji se kartaju srednjovjekovnim asovima.“³ Istorija ih obmanjuje, opjeva i opija, kuha mržnje. „Govoriti o tradiciji znači zaustaviti jedan pokret, fiksirati jednu liniju, učiniti nešto nepokretnim što se po samoj prirodi stvari nastavlja, uvijek dalje, uspinje i pada“, zapisaoe Krleža.¹ A nacionalizam se predstavlja kao zagovornik istorijskih interesa pojedinih naroda i narodnosti, čuvarem njihovog nacionalnog identiteta i kulturnih vrijednosti, kao tumač njihove istorijske prošlosti. Nacionalizam se drži one mudrosti da nacije ne propadaju već onda kada izgube uspomenu o svojoj prošlosti. Ali, njegovi nosioci zaboravljaju da niko nije protiv uspomena o prošlosti koje vode u budućnost, već protiv onih koje nas vraćaju u devetnaesti vijek.

Sredinom šezdesetih godina Krleža je zapisao da je izuzetno delikatan zadatak prevladati duhovnu tromost patrijarhalnih pogleda. Nemoguće je u kratkom poslijeratnom periodu bilo prevladati duhovnu tromost i romantičku panoramu kraljeva, nacionalnih oltara i drugih nacionalnih svetinja koje se i danas poštuju. „Kralj“, je, istina, kao simbol građanske svijesti nestao sa političke scene, ali kraljevska interpretacija prošlosti živi još uvijek. Zato se Krleža zalagao za analizu nacionalne svijesti kod „naših seljačkih partikularističkih, pauperiziranih masa“. On se i ratnih godina 1942. godine, pitao šta znači nacionalni etatizam podunavskih naroda, ako ne preživjelu postfeudalnu refleksiju. „U koju vrstu mitomanije spada ova napast? Kakvi su to staromodni fetiši i što se njima postizava na kraju? 'Veliki Kraljevi'? Šta je tko ikada imao od tih 'Velikih Kraljeva'? Palim lampu. Koliko je sati? Stoji Vrijeme.“²

Krleži je bilo jasno da su se pred prvi svjetski rat, uslijed postojanja slobodnih država Srbije i Crne Gore, kod Hrvata javile slobodarske iluzije „plebejski naivne slike o nacionalno slobodnim kraljevskim simbolima, o carstvima, o dobroj staroj prošlosti, o mitovima nacionalne ideje“, o vidovdanskoj žrtvi cara Lazara, o kosovskom mitu, o Velikoj Hrvatskoj itd. Ali, bio je to jedan od onih naših malogradanskih nacionalizama koji

- 1 M. Krleža, *Golvanni Papini*, v. *ESEJI 2*, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1979. str. 174.
- 2 M. Krleža, *Dnevnik 3*, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1977. str. 263.

se uzajamno negiraju na temelju jezika, tradicije, historijskog državnog prava, slobode itd. Ti malogradanski nacionalizmi su se iscrpljivali u diskusijama oko toga tko je nacionalno pozitivniji - Jelačić ili Rajačić,¹ Njegoš ili Mažuranić i sl. Između dva rata taj nacionalizam bio je poklonikom nacionalnih vrijednosti „koje predstavljaju u životu jednog naroda idealističku konstantu“, i osnovnog protivnika „bilo kakvog socijalističkog stava ili principa“, što je bilo desna politika koja nije vodila nikamo. Propovijedao se „rasni nacionalizam u svim njegovim varijantama kao jedina formula spasenja.“² Sve je bilo pretvoreno u „nacionalističku vjeroispovijest“, zvona, boginje, poezije. Vjerovalo se u nadnaravne attribute narodnog poslanstva. „O, Gospode ti Bože moj, ima li nešto megalomanskije na ovome svijetu i, uopće, kada se narodnost uzdigla na rang božanstva, onda je na satu ljudske pameti otkucala ponoć, onda nema više izgleda da bi svanulo, jer ta vrsta nacionalističkog fetišizma, to je konac balade.“³ Stvari su se „od strane poklonika nacionalnih laži“, vraćale u naivne mitske alegorije o božanskim misijama Nacije. Trebalo im je biti jasno da Meštovićevo ime ne može biti baza ni za jedan politički program, ni Njegoš, ni narodna pjesma, ni guslarska epika. Umjesto te guslarske epike, Krleža se zalagao za proučavanje Labriole,⁴ Kautskoga,⁵ za razmatranje nacionalnih odnosa na suvremen način, kao što je to nekad radio Svetozar Marković u svom poznatom djelu „Srbija na Istoku“. Zašto Njegoš nije mogao biti baza za politički program? Jer, to je za Krležu sedamnaesto stoljeće: „luna i krst“, negiraju se međusobno sve do 1912. godine. Nažalost, Njegoševe „parole još danas ubiru pljesak sa otvorene scene, kao da se u *Gorskom vijencu* govori o neposredno živim političkim problemima, a ne o jednom historijskom motivu na prijelazu iz sedamnaestog u osamnaesto stoljeće“, zapisao je Krleža 1953. godine u eseju „*O nekim problemima enciklopedije*“.⁶

1 Josif Rajačić (1785-1861), patrijarh, karlovački mitropolit, 1848. g. stavio se u službu bečkog dvora.

2 M. Krleža, *Dnevnik I*, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1977. str. 339.

3 M. Krleža, *Banket u Blitvi III*, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1980. str. 133.

4 Antonio Labriola (1843-1904), filozof, marksista.

5 Karl Kautski (1854-1938), teoretičar, jedan od vođa II internacionale.

6 v. M. Krleža, *Sa uredničkog stola*, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb 1983. str. 136.

Fantomi o poslanstvima pojedinih naroda odigrali su kod nas svoju negativnu ulogu već u ratu 1914-1918. i nastavili se kasnije između dva rata pod oblandom demokratije. A šta je ta demokratija bila u staroj Jugoslaviji? „Luk i voda“, „krstavac, a ne demokratija“, politika se ponašala kao da naš narod tek treba da „demokratski bukvar sriče“. Potisnuta nacionalna svijest u Kraljevini SHS i osjećaj nacionalnog poniženja doveli su do nastajanja nacionalne mržnje (primjer „kako se na negativan pritisak gluposti i nasilja odgovara još glupljom i mračnijom mržnjom.“) u geometrijskoj progresiji. Krleža je 1935. godine bio svjedokom kako se iz „patriotizma“ radala „retorika gluposti i kriminala“, kako je pojam „domovine“, „klizio sve desnije“, kako se radala kontrarevolucija. Pokazalo se još jednom da čim se nastoji da se nacionalni osjećaj potisne, time jača otpor tog nacionalnog osjećanja. „Tamo gdje se narodnost kao pravo na lični osjećaj slobode ili ropstva poriče, tamo se poriče pravo na osjećaj slobode, dokle se zabranjuje nešto što je nesumljivo povezano s ljudskim ličnim sklonostima, da čovjeku bude lijepo, da se osjeća ugodno, moralno ispravno, u jednu riječ, harmonično, to jest iskreno.“¹

„Što se narodnosti tiče“, zapisao je Krleža još pred ujedinjenje naših naroda, „to je kod nas 'kompletna ludnica'. Tu, među nama, nema naroda, koji nije uvjeren da je on jedini Spomenik od Milenija trajnosti“. Svi narodi, po istom pravilu, njeguju svoj nacionalizam, „po istom pravilu, na isti način, istim riječima“, obmanjujući i sebe i svijet oko sebe nekim „rasnim, specifičnim, genijalnim svojstvima i vrijednostima“. Ali, sreća da „ni jedan narod ne može prečesto ponavljati iste gluposti“, rekao bi K. Marks.² U „*Dnevniku*“, devetnaestog novembra 1919. godine, zapisao je kako se vodio dijalog o nacionalizmu, je li nacionalizam mrtav ili se javlja u „najpovampirenijoj“ formi. „Nikako da se otmemo svemu što se zove kroatocentrizam“.

Prije stotinu godina naši gradovi su bili palanke sa deset do dvadeset hiljada stanovnika. Taj palanački mentalitet s međusobnim nacionalističkim prepucavanjima zadržao se do danas. „Ovo što se danas događa s našim nacionalnim pitanjima i problemima

1 M. Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojmova*, t.4. „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1975. str. 29.

2 Marks-Engels, *Dela*, t.41, „*Prosveta*“, Beograd, 1979. str. 268.

mnogi vani ne mogu razumjeti., zapisao je Krleža 1968. godine. Šta bi tek mogao reći, da je ostao u životu 1990. godine? Kod nacionalista je osnovno „tko će komu da pregrize grkljan i da se omasti krvlju svoga susjeda.. Nacionalisti lažu o jedinstvu, o slobodi, o naciji, nacionalizmu, o demokratiji. „Svi se navikuju istim frazama o tradiciji, o rasi, o poslanstvima, o narodnoj duši, svi imaju svoje narodne genije i svoje tambure i gusle i poeziju i historiju i barjake., i sve je to „nedostojno zdrave pameti, bezidejno, glupo, dosadno (...) bespredmetno..

Pitanje nacionalizma je aktuelno. Ponekad se svaka nedaća dovodi u vezi sa nacionalnim odnosima. Krleža bi rekao da je „naša očna mrežnjača tako građena da nijedno pitanje ne možemo da uhvatimo nego pod vidom uskoga nacionalizma..¹ Pri tom je posebno opasno rangiranje koji je nacionalizam opasniji, jer su svi jedinstveni u borbi protiv socijalizma i socijalističkog samoupravljanja. A ako se već mora rangirati, onda i intelektualno i moralno poštenje zahtijeva stav da je osim „svog., najopasniji nacionalizam kojeg ne poznajemo.

„U našim narodima., pisao je Krleža 1935. godine, „spavaju mračna stoljeća.. To što se pojedinci uzdižu za dva-tri stoljeća ispred te sredine to su „sumnjive pustolovine osamljenih intelektualnih vrabaca koji nadlijeću smeće na historijskim cestama. Stvarnost je tvrdoglavo zaostala, a naročito pak naša arhajska, barokna, patrijarhalna, seljačka stvarnost! Naš opanak živi još uvijek u polovini osamnaestog stoljeća, i jedinom intelektualnom razonodom mu je 'Stoljetni kalendar' za čadavim tremom slamnatog krova, u kiselom dimu seljačkog ognjišta..²

Građanski političari i intelektualci započeli su, nakon drugog svjetskog rata, borbu za slobodu nacionalnog razvoja, slobodu umjetničkog i naučnog uvjerenja. Njihove apstraktne riječi o narodnoj samobitnosti, o slobodi umjetničkog stvaranja za Krležu su bile „Minervina sova na prašnim ormarima staromodnih nacionalizama., koja „ima staklene oči, a u glavi, osim slabe, ni jedne jedine stvarne misli..³

1 M. Krleža, *Pismo gospodi od crvene olovke*, v. IZ NAŠE KNJIŽEVNE BAŠTINE, „Oslobodenje“, Sarajevo, - „Mladost“, Zagreb, 1983. str. 76.

2 M. Krleža, *Teze za jednu diskusiju iz godine 1935*, v. ESEJI 5, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1979. str. 170.

3 M. Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojmovna*, t.3. „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1975. str. 194.

Za Krležu su bili zanimljivi procesi koji se odvijaju u okviru narodnosti. One postupno odumiru i utapaju se u veće nacije. Kao ilustraciju, Krleža je uzimao brojno stanje Slovenaca u Austriji, i gradišćanskih Hrvata. U popisima ih je sve manje. Hrvata i Srba u Mađarskoj takođe. Krleža je govorio i o pogrešnom procjenjivanju naših kulturnih vrijednosti, o glupim predrasudama, o kultu pocjepkanosti, o preuveličavanju „često zaista nervoznih kulturno-historijskih detalja., o igrama „oko prošlostoljetnog trupla romantičarske narodne svijesti.. Pojam autohtone nacionalne kulture smatrao je karcinomom, jer politički suverenitet naroda ne znači kulturnu autarhiju ili izolaciju te je glupo isticati „centralnoevropski ili mediteranski afinitet spram balkanskog ili obratno, grčkobizantinski spram latinskog.. Sve što je bilo progresivno treba valorizovati bez obzira da li je srpsko hrvatsko, slovenačko, makedonsko, crnogorsko, muslimansko, kao srpsku, hrvatsku, slovenačku, makedonsku, crnogorsku ili muslimansku afirmaciju „koja proširuje i uzdiže narodnu kulturnu samosvijest svakog našeg čovjeka, bez obzira na to kako se je opredijelio po svojoj narodnoj pripadnosti..² Ali, ne treba podržavati koncept kulturnog nacionalizma koji ide za preuveličavanjem često nevažnih kulturno-istorijskih detalja koji pripadaju romantičarskoj narodnoj svijesti. Danas se opet javlja, rekao bi Krleža, poznati pianissimo otrcane kantilene, kako ništa nije stalno, kako se sve mijenja, kako nestaju i prolaze politički sistemi i kako su na vidiku njihove istorijske šanse. Dakle, otvorenost za sve kulturne i druge vrijednosti svih naših naroda i narodnosti i puni doprinos njihovom razvoju i afirmisanju. Istovremeno, treba se pravovremeno i energično suprotstavljati i razobličavati idejno-klasne pozicije nosilaca kulturnog nacionalizma. A među njima se ponekad znaju naći i komunisti Jugoslavije. „Komunisti- nacionaliste ne mogu shvatiti. Zapravo, oni nemaju pojma što je komunizam i tu leže nesporazumi., reći će Krleža u razgovoru s Enesom Čengićem.³ A upravo

1 „Pišimo i proučavamo našu narodnu prošlost, kako bismo izgradili svoje uvjerenje da smo u sadašnjosti ovo što jesmo, samo tako dugo dok ne damo prošlosti da nas ponovo zakrvari.“ - M. Krleža, *Književnost danas*, v. Svjetiljke u tmini, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1988. str. 102.

2 v. SA UREDNIČKOG STOLA, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1983. str. 147.

3 v. E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan t.l.*, „Globus“, Zagreb, 1985. str. 220.

komunisti trebaju biti barjaktari borbe protiv nacionalizma i polaziti sa stanovišta da je svaki nacionalizam na istim klasnim i političkim pozicijama suprotnim interesima radničke klase. S tog stanovišta treba se najenergičnije suprotstavljati i političkim zabudama o tome kako je nacionalizam „mladih“ nacija „agresivniji“, manifestniji nego onih koje su odavno „ostarile“, (što predstavlja tragove teorijskih zabuda o „istorijskim“, i „neistorijskim“, narodima).

Ne treba na osnovu pojedinačnih nacionalističkih ekscesa izvlačiti krupne političke ocjene. Nacionalističke psovke biće dok je nas, jer je to sastavni dio našeg nacionalnog folklor. Trebao realno procjenjivati političke procese, odnose i pojave. Pa i pojave nacionalizma. A realne ne mogu biti procjene po kojima se u nacionalno homogenim sredinama ne javljaju pojave nacionalizma. Nesvjesno se tom tezom ide na ruku nacionalistima koji smatraju da se migracije u Jugoslaviji treba da odvijaju prema tzv. „nacionalnim maticama“, u cilju „rješavanja“, nacionalnog pitanja i u tom cilju stvarati nacionalno „čiste“ sredine, a da su nacionalno heterogene sredine osuđene na nacionalizam.

Pogrešno bi bilo, na osnovu ovoga, izvoditi zaključak da je Krleža nacionalizam smatrao centralnim ili nekim osobito važnim problemom našeg društva. Dok bude nacija, biće i nacionalizma. Oni su lelujava sjenka koja prati nacije od njihovog nastanka do danas. Dijalog o nacionalizmu vodio se u našem komunističkom pokretu od osnivanja Komunističke partije Jugoslavije do danas. To će biti sastavni dio njegovog rada i ubuduće, bez obzira koliko mu se upućivale kritike zbog njegovog principijelnog odnosa prema nacionalizmu, po kojima je to rezultat boljševičke eshatološko-ideološke teze o prednosti i dominaciji klasnog nad nacionalnim. Oni ne shvataju, ili ne žele da shvate, da je nacionalizam izraz najreakcionarnijih ideologija i svijesti. On je sličan nogometnom igralištu koje ima svoju rulju i navijače, bukače i podgrijače, ali i igrače. I u njemu se, rekao bi Krleža, kao i u nogometu zabijaju golovi.

Nacionalizam je neka vrsta pseudoreligije i spada u najpogubnije ljudske zablude. Svaki nacionalizam pokušava dovesti u pitanje vrijednosti revolucije i rješenja koja su u revoluciji izgrađena za nacionalne odnose.

Svi nacionalisti iznose lažne podatke o ugroženosti „svoga“ naroda u Jugoslaviji. Muslimanski nacionalisti to tvrde za Muslimane i šalju dezinformacije i lažne podatke o tome pojedinim,

ne baš prijateljski prema nama raspoloženim stranim listovima i časopisima. Hrvatski nacionalisti tvrde da su u Jugoslaviji ugroženi samo Hrvati i suprotstavljaju se nacionalnoj afirmaciji Muslimana jer je to, tobože, politička tvorevina Tita i Saveza komunista zbog ravnoteže između Srba i Hrvata u Bosni i Hercegovini. Srpski nacionalisti, opet, ističu kako je, ne samo na Kosovu, najteže biti Srbinom. Na tome se, onda, grade kojekakve teze o nemogućnosti rješavanja nacionalnog pitanja u višenacionalnoj zajednici kakva je SFRJ. A u provaliju vodi svaki put koji nije put poštivanja tuđeg nacionalnog identiteta i prepreka rastu vlastitih nacionalnih mitova. Kuhanje starih mržnji s nacionalističkim propovijedima, bilo s jedne, druge ili treće strane, može da vodi samo u kontrarevoluciju. A kuhara nacionalne mržnje, koji se hrane tezama o „hiljadugodišnjoj kulturi“, „zapadnoj civilizaciji“, „rasnim pitanjem“, „feudalnom prošlošću“, „istorijskim misijama“, tezama o „tlu i krvi“ - ima svugdje.

Šta sve može pogodovati narušavanju nacionalnih odnosa i pojavama nacionalizma? Sigurno i tradicionalizam i vraćanje prošlosti, ne da bi se valorizovalo ono što nas približava i zbližuje, već ono što nas razdvaja; zastoji u razvoju socijalističkog samoupravljanja; nedovoljna izgrađenost idejne svijesti kod dijela građana; nudenje mitoloških ideja o kraljevima i carevima; ostaci klasnog neprijatelja koji u nacionalizmu vide svoju šansu itd.

„Gdje smo i što smo? Kako da živimo po vlastitoj mjeri“, pitao se Krleža. Zato se zalagao za demistifikaciju svih naših idola, fetiša i fetišizama, mitomanskih floskula, istorijskih i političkih podvala i prevara. Nema ravnopravnosti, bratstva i jedinstva koje će biti izgrađivano na osnovama „nacionalnih svetinja“, koje „reže jedna na drugu kao hijene“, ili na osnovu deseterca, „jugoetike ni jugoestetike“, nego na temelju „solidarnosti bioloških interesa“. Krleža navodi staru misao da se narodi ne vole jer se ne poznaju. „Srbija na Istoku“, Svetozara Markovića, reći će više puta, mora biti uzor kako se dosljedno prevladavaju romantičarske predrasude. „Ono što je umrlo treba pokopati, a pozitivne vrijednosti, koje su nam namrla pokoljenja valja uskrisiti i postaviti za uzor onima koji dolaze“, zapisao u eseju „O nekim problemima Enciklopedije“, (1953). Trinaest godina kasnije (1966) u eseju „Narodi se često ne vole jer se ne poznaju“, nastavit će tu svoju misao: „Neka mrtvi pokopaju svoje mrtve. Stavili smo za zadatak sebi da budemo most u budućnosti

a dobro kaže naša narodna poslovice: želiš li da te ljudi gaze, budi most.. I zaista, danas se vrši frontalni i sve militantniji atak na politiku Saveza komunista Jugoslavije u oblasti međunarodnih odnosa.

Ne radi se samo o podmetanju tobožnje boljševičko-eshatološko-ideološke teze o prednosti i dominaciji klasnog nad nacionalnim. Ističe se da je nacionalna politika našeg komunističkog pokreta bila i ostala staljinistička, a u stvari se želi na zadnja vrata a uvući, Karđelj bi rekao „koncept buržoaske nacionalne politike..“

Još prije drugog svjetskog rata za Krležu nije bilo ništa logičnije nego se „svagdje i na svakome koraku dosljedno boriti protiv nacionalističkih formula, koje dovode do rasula logike.. Zabluda je da će nacionalizam mehanički nastati, a još veća da će mehanički nestati. „Ispitivati vrela, korijene, proces nastajanja, uzroke zbog kojih se javlja, pobijati ih kauzalno, dublje, ne površno, to je jedini način kako se te slijepe snage svode na neopasne pojave (...). Ovi bunari naše mržnje i strasnih netrpeljivosti veoma su duboki, a svi su otrovani i truju se dalje po planu..“¹

Borba protiv nacionalizma mora se, prije svega, voditi produbljanjem borbe za socijalističko samoupravljanje u svim segmentima života i rada i jačanjem radničke klase kao vodeće snage društva. Razvijanje svijesti koja spaja ljude, narode i narodnosti koji žive u ovoj zemlji, a ne svijesti koja razdvaja i suprotstavlja, mjerilo je ljudskog poštenja i progresa svakog građanina. Tome će doprinosti i otvorenost za kulturne i druge vrijednosti svih naroda i narodnosti, kao i doprinos njihovom razvijanju i afirmisanju.

U eseju „O malogradanskoj ljubavi spram hrvatstva“, (1973) reći će da je naše narodno stanje toliko nezdravo da treba da se pojavi hirurđ koji će razrezati ranu da je isperu s „nužnom tendencijom da pacijent ozdravi..“ Kako se ne sjetiti, tim povodom, njegovih riječi zapisanih davne 1919. godine u noveli „Veliki meštar sviju hulja.“: „I ništa me se ne tiče ni zemlja u kojoj sam se rodio, ni narod kome samo jezično pripadam, ni globus na kome sam se dogodio bez svoje vlastite inicijative, pak prema

1 M. Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojmova*, t.4, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1975. str. 8.

tome i bez svoje moralne lične odgovornosti! Ja sam posljednji snisao svih tih predrasuda što se zovu zemlja i narod i zvjezdani poredak..“¹

Danas ponovo jača svijest o crkvi kao nacionalnoj odrednici. To je vidljivo u svim jugoslavenskim prostorima. Ono je u današnje vrijeme više naglašeno nego ikada ranije, od rata naovamo. Putem vjerskih listova, u časopisima vjerskih zajednica, poziva se na nacionalno pomirenje, na zajedničko, kako kažu, umivanje suzama pokajanja.

Svi nacionalizmi se nadvikuju istim formulama, bilo o ugroženosti svoga naroda, njegovim migracijama pod pritiskom, bilo nekim tobožnjim istorijskim pravima na ovaj ili onaj dio Jugoslavije. Objavljuju se tekstovi o „pravoslavizaciji“, katolika u BiH u sedamnaestom vijeku kao „odgovor“, na akciju „budenja istorijske svijesti“, kod srpskog naroda u BiH. Time se pokušava dokazivati kako su mnogi današnji pravoslavci kao i pripadnici islama u BiH, Crnoj Gori, te u dijelu Hrvatske potomci nekadašnjih „hrvatskih katolika..“ S druge strane, neke revije ne prestaju pisati o prelasku na katolicizam, o pokatoličenju u novijoj istoriji itd. Javljaju se stare teze po kojima zbog toga što Muslimani nemaju nacionalne institucije, da će se kod njih ubuduće preplitati religijsko i nacionalno. Očito, ponovo se izazivaju različite iracionalne strasti. Izostaje odlučniji idejni sukob sa retrogradnim tendencijama. Jedna od njih je i ona po kojoj su sve naše republike formulisane prema nacionalnim karakteristikama i svaka ima svoj nacionalni teatar te je i za BiH izlaz, da bi se sačuvala, u nacionalnim institucijama. A ta iracionalna svijest ide dalje i polazi od toga da Srbi i Hrvati imaju „svoj teatar“, te se zna čiji može biti u BiH.

Danas je moderno pozivanje na narod. Ali ko i u ime koga, rekao bi Krleža, u tom narodu? Na njega se pozivaju i oni kojima je do istinskih narodnih interesa a i oni koji rade na njegovoj kompromitaciji. Svi su za narod, a narod je, izgleda, postao marka koja se može naljepiti na svako pismo. Kao da u narodu nije bilo i nema različitih klasnih, ideoloških i političkih interesa. Nije on idejno jedinstven i nerazdvojjiv pojam. Zar nije postojala u svakom narodu klasna slojevitost? Šta znače teze po kojima je nacionalna diskriminacija to da dijelovi pojedinih naroda žive u

1 M. Krleža, v. *NOVELE 1*, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1982. str. 42.

drugim republikama a ne u jednoj republici? Ne vode li zahtjevi malograđanskog nacionalizma za integracijom naroda u jednu republiku, ludačkim koncepcijama prekrajanja Jugoslavije? Šta znače radosni poklici što se u narodu i kod pojedinih ličnosti pojavljuje „istorijska svijest“, bez obzira što je ona okrenuta mitovima i mitomanijama iz prošlosti? Kuda vodi vraćanje i čeprkanje po vlastitoj istoriji, a zaboravlja se da mi moramo raditi na stvaranju svoje, vlastite, jugoslavenske istorije, jedinstveno. Naravno, time se ne dovodi u pitanje ničije pravo da vodi računa i o svojoj tradiciji, ali imajući u vidu da ta „mora“ (Marks) ne bude na štetu ni vlastitog naroda, odnosno narodnosti, niti zajednice kao cjeline.

Istorija nacionalnih odnosa na našim prostranstvima poučava nas da bi svaki narod i narodnost svoj razvitak i nacionalni progres morao vrednovati sa stanovišta uticaja tog razvitka i progressa na razvitak i progres ostalih naroda i narodnosti. Nema dobrih nacionalnih odnosa bez poštivanja tuđeg nacionalnog identiteta i podizanja prepreka rastu vlastitih nacionalnih mitova. Od tog principa moraju polaziti pripadnici albanske narodnosti, ali i pripadnici svakog drugog naroda i narodnosti. Jer, poremećeni nacionalni odnosi na balkanskom prostoru i na tlu Jugoslavije, uvijek su bili, a to mogu biti i ubuduće, fatalni po razvitak naše zemlje. Ni jedan narod sam za sebe ne može biti stožer Jugoslavije, već samo svi zajedno, zbratimljeni i ravnopravni i narodi i narodnosti Jugoslavije. Mora se polaziti od istorijske činjenice da nema primjera u istoriji nacija i nacionalnih odnosa da je bitka protiv nacionalizma mogla biti izvedena bez vodeće uloge pripadnika tog naroda ili narodnosti o čijem nacionalizmu je riječ. I upravo zato je danas velika odgovornost na građanima albanske narodnosti na Kosovu i u Jugoslaviji da oni visoko podignu i nose zastave borbe protiv albanskog nacionalizma. Istorija neće ni njima, ni bilo kome drugom oprostiti drugačije držanje u borbi protiv nacionalizma u vlastitom narodu ili narodnosti.

XVII KRLEŽA O AVNOJSKOJ JUGOSLAVIJI

Po čemu nas danas poznaje Evropa? Po Evropi se deklamira da je naša zemlja zavičaj džezve, tambure, krvne osvete, a ne da je to zemlja koja „dosljedno i postojano“, želi da prevlada svoju zaostalost „u koju ju je survao vihor historije“. „Zapadna Evropa nas je“, reći će Krleža, „poricala od samog početka“. „Ona i danas misli da mi „tiho cvrčimo u tavi vlastitih iluzija“. Politička svijest naših naroda nikada nije bila ni istočnjačka ni zapadnjačka, već je bila postavljena između Istoka i Zapada. Ona je bila most između Istoka i Zapada.¹

Građanska Jugoslavija propala je jer građanska klasa iz vlastitih građanskih i istorijskih razloga nije uspjela da organizuje državnu vlast do „jedinstvene nacionalne svijesti svojih ujedinjenih južnoslovenskih naroda“. Do njene „smrti“, moralo je doći iz niz materijalnih, intelektualnih, istorijskih, ekonomskih i drugih razloga. Na tu okolnost ukazivala je komunistička štampa i propaganda od 1918. do 1941. godine. Delirij mržnje i politička groznica bacili su zemlju u potpuno bunilo. Tako je 1941. godine počela „opasna plovdba za koju nije bilo geografske karte.“ Na sreću, kako kaže Krleža, „kormilo su u ruke uzeli ljudi koji su se ravnali po zvijezdama, a jedna od njih bila je i lenjinska.“ Zah-

1 „Više od 400 godina prije upada Turaka u Evropu, naša zemlja bila je *Refugium haereticorum*, to jest „utočište jeretika“, - Manikejaca, Katara i Albigenza iz Zapadne Evrope, u ranim danima buđenja laičkih elemenata u latinskim i grčkim crkvama. Na ovim elementima kasnije je izgrađen moralni i intelektualni koncept modernog svijeta.

Jednog dana, kada bude napisana historija zapadnoevropske civilizacije, podsjetit će se ljudi da je 500 godina prije Reformacije naša zemlja bila jedini nekonformistički uzor za Lombardiju, Francusku i Portugal u krvavim borbama protiv supremacije Carigrada i Lataeranaca, a za obranu onih moralnih principa koji predstavljaju slavu anglikanske šizme“, M. Krleža, *Prilog ljudskom razumijevanju*, v. „Gdje smo i kako smo“, „Oslobodjenje“, „Mladost“, 1988. str. 154.

valjujući tome naši narodi stvorili su ovu zajednicu na osnovu vlastite revolucije i političke želje koja je bila nacionalnooslobodilačka i socijalistička. Ta socijalistička revolucija doći će sa onim istim topovima od Bihaća i Drvara, koje u proljeće 1945. godine Krleža sluša kako grme protiv negacije slobode, ravnopravnosti, bratstva i jedinstva i drugih sloboda. Ti topovi će omogućiti slobodan razvoj svih nacija uopšte i svake posebno. Ta revolucija se borila i za hrvatsku i za internacionalnu slobodu koja će zavladati svijetom kad pobijedi socijalizam. Zahvaljujući njoj rat je dobila Komunistička partija Jugoslavije. „Srbija ga nije izgubila, izgubili su ga četnici i četnička ideologija, to valja kazati sasvim otvoreno kao što su ga izbugile i ustaše i ustaška ideologija.“¹ Dobio ga je internacionalizam koji se „u našem slučaju podudara sa idealnim tezama narodnog jedinstva“. Svi ti naponi koje je zahtijevala revolucija bili su dostojni „inspiracija jedne politike koja hoće da prevlada opanak pod svaku cijenu i da pređe u dvadeset i drugo stoljeće što prije i što logičnije.“² Krleža je tražio da se odupremo zasljepljivanju nacionalnih ludosti, da ne uzimamo ideale iz prošlosti, već da se okrenemo čovječanstvu. Zamjerao je Komunističkoj partiji Jugoslavije što se nije sustavno upustila u borbu s preživjelim mentalitetima, što se pretvorilo u tromost duha. „Mračna glupost povampiruje se pred našim očima već decenijama, a mi smo se nad ovim nemalim brigama uskokodakali kao nervozne kokoške u oluji, razletjevši se na sve strane po našim provincijalnim bogomoljama, strahujući pred objektivnom istinom koju nitko više nema kuraže da uoči“, zapisao 1967. godine u „Dnevniku“.

Da se organizujemo kao narod, da uspostavimo naše granice na Jadranu, Alpama, Dunavu, Vardaru, bilo je ideal svih naših naprednih pokoljenja, „a mudrije političke formulacije od Titove, za rješenje svih ovih problema, nije kod nas izmislio još niko“. Titov put za Krležu je bio jedini mogući put našeg historijskog kretanja. U pismu Titu 12. jula 1973. godine Krleža će reći: „Ti znaš kako sam uvjeren da je Tvoj put jedini mogući put u ovim našim trajavim i zaostalim prilikama s obzirom na davno već preživjele mentaliteta, a u ovoj dugotrajnoj borbi u Tvojim redovima nisam bio baš naročito borac, ali opet nisam

1 E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan t.1* „Globus“, Zagreb, 1985. str. 274.

2 M. Krleža, *Putovanja, sjećanja i pogledi*; „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb 1985. str. 106.

bio među posljednjima.“¹ Za Tita će Krleža reći da spada među markantne „vodeće note“, njegove „političke pa čak i životne partiture“.² Po njemu, imali smo u našoj istoriji različitih političara, ali tko su oni bili kad niko u bijelom svijetu do njih nije držao. Radostan što se na našem zvjezdanom nebu pojavila tako velika i sjajna „zvijezda repatica“, koja nam je sjala pet decenija, Krleža je isticao da mora biti radostan i čitav progresivni svijet u kojem počinje prevladavati Titov stav da komunizam ne može biti rukovođen iz jednog centra. Ova zemlja, razdirana mračnim interesima, imala je sreću da se našao jedan Tito koji je „pod svoje barjake okupio tolike bojovnike“, i „izmijenio lice ove zemlje“. Zato će s ponosom, u razgovorima koje je zabilježio Enes Čengić, i reći: „Biti šegrt (...) početi od toga i stvoriti ovo što se zove Jugoslavija u ovom podneblju gdje nijedan političar nije uspio, to je nezamislivo. Nikom do njega to nije uspjelo, nikome od vladara i knezova, nikome od vladika i biskupa, nikome od političara, pjesnika i ideologa, i novinara i bilo koga

1 M. Krleža, *Pisma*, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1988. str. 87.

2 „Kao organizator narodnog ustanka 1941, Tito je od samog početka i vrhovni komandant njegovih oružanih snaga koje, u toku ustanka i narodnooslobodilačkog rata, iz partizanskih odreda, vezanih za određeni teren, prerašću u mobilne jedinice, u Narodnooslobodilačku vojsku s bataljonima, brigadama i divizionima, a potkraj 1944. u regularnu Jugoslavensku narodnu armiju. Tito je, kao vojni rukovodilac, pokazao izvanredan vojnički talenat, rješavajući najkompliciranije zadatke partizanskog ratovanja protiv neusporedivo nadmoćnijeg i najmodernije naoružanog neprijatelja, odbijajući njegovih sedam velikih ofanziva i nanoseći mu, u završnim borbama za oslobodenje zemlje, uništavajuće udarce.

Tito je već 1941. inicijator stvaranja organa narodne vlasti, narodnooslobodilačkih odbora, koji će zamijeniti razbijenu državnu mašineriju buržoaske Jugoslavije i njen aparat nasilja. On je inicijator stvaranja Antifašističkog vijeća narodnog oslobodenja Jugoslavije (1942), kao centralnog organa narodne vlasti, i njegova pretvaranja, na Drugom zasjedanju 29. XI 1943. u Jajcu, u vrhovni zakonodavni i izvršni organ, s Nacionalnim komitetom oslobodenja Jugoslavije kao privremenom vladom. Taj događaj bio je jedan od najvećih uspjeha Titove revolucionarne strategije; historijskim odlukama u Jajcu udareni su čvrsti temelji nove, demokratske i federativne zajednice ravnopravnih jugoslavenskih naroda. Titovo marksističko postavljanje i rješenje nacionalnog pitanja postalo je elementar revolucije koji je ujedinio u bratstvu i jedinstvu sve narode Jugoslavije.

Poslije Oslobodenja Tito rukovodi obnovom zemlje i ostvarenjem temelja socijalizma. (M. Krleža, *Josip Broz Tito*, v. Gdje smo i kako smo, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1988. str. 11).

(...). Stvoriti od tolikih naroda homogenu državu, pa to ti je, ako hoćete, bilo nezamislivo..¹ Tito je prvi naš državnik koji je povukao naše granice da se, u osnovi, podudaraju s etničkim područjima. Tito nam je bio ne samo „duhovni nego pravi otac ili ako hoćeš čaća..“

U tome je veliku ulogu odigralo Titovo principijelno gledanje na rješavanje nacionalnog pitanja. Uzmimo samo za primjer njegov odnos prema principu prava na samoodređenje do otcjepljenja, koji se primijenjen u praksi pretvarao u nacionalizam, irendentu, kontrarevolucionarnu ideologiju. Tito se, još 1937. godine, odredio socijalistički i lenjinski prema ovom principu. To je podrazumijevalo da se ne dopusti reakcionarnoj građanskoj klasi da u svoje interese koristi taj princip kako bi sebi stvorila novo tržište, jer bi to vodilo u kontrarevoluciju, u nove krize i ratove. U tom kontekstu Krleža je cijenio i teorijsku i političku vrijednost Titovih članaka i rasprava o nacioanlnom pitanju u Jugoslaviji. Za tešku diskusiju u Komunističkoj partiji Jugoslavije oko utvrđivanja platforme za rješavanje nacionalnog pitanja bilo je sudbonosno što je došao Tito sa svojom platformom. On je, po Krleži, našao formulu za naše do jučer prividno nepremostivo nacionalno pitanje, u obliku jugoslavenske političke i kulturne zajednice. Titovo ime je „formula koja spaja čitavu našu zemlju kao jedinstvenu zajednicu..“ On je pobjedonosna formula koja je uspjela prevladati kaos i rasulo partikularističkih interesa i idejne dezorijentacije katastrofalne 1941. godine. On je prvi koji je u okrilju Jugoslavije vratio sve njene otrgnute otoke, gradove i pokrajine: „Ako je politika,“ - piše Krleža - „vještina koja umije da iskoristi negativne snage u vlastitu korist onda je Titova politika mudra, korisna i vješta politika..“ Kao što Krležin Kamilo u „Zastavama“ kaže da će budućnost pokazati da je naš program jedino ispravan, recimo i mi da politika koja nije na Titovom kursu ne odgovara ni potrebama dana niti situaciji u kojoj se nalazimo. Zato „valja nastaviti, - kako na vijest o Titovoj smrti reče Krleža - „s Titom i bez Tita i ustrajati..“² Legendu o Titu valja pretvoriti u program koji i dalje traje. A „svatko tko umije politički logično misliti, a tko poznaje historiju naših

1 E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, „Globus“, Zagreb, 1985. str. 38.

2 U razgovoru sa Borom Krivokapićem, oktobra 1973. godine, Krleža će reći: „Ja bih pristao da umrem kad i Tito, ili čak imalo prije njega, samo da ne gledam to čudo koje će se dogoditi poslije njega.“ - v. Boro Krivokapić, „Pitao sam Krležu“, „Reporter“, Beograd, 1982. str. 13.

naroda, priznat će nam, da je naša slobodna, mirna, socijalistička izgradnja jedini mudar uslov naše egzistencije..“¹

Krleža će se, u eseju *Hajke*² osvrnuti na pritiske koji su se, u ime „zapadne demokracije“, ispoljavali prema Jugoslaviji i slavenskim narodima³ svjestan da nije riječ o „hajci na Slavene“, već da je za „zapadnu demokraciju“, bio problem pojava političke svijesti koja je prevladavala građanski način mišljenja i društvenih odnosa. S istom energičnošću govorio je i na plenumu Nacionalnog komiteta Jugoslavije za odbranu mira o „udaru mržnje“, tako slijepe i tako strastvene, kao možda još nikad u našoj prošlosti⁴ koja je dolazila od potpisnika rezolucije Informbiroa koji su „u ime socijalizma i internacionale prijetili vješalima i topovima“, i spram koje su se naši narodi odnosili dostojanstveno. To dostojanstvo, po Krleži, bilo je rezultat samosvijesti „sazdane na našem historijskom iskustvu da su nam stoljećima prijetili vješalima i topovima... A naš narod, uprkos svemu, danas - ipak - izgrađuje svoj vlastiti socijalizam..“⁵

Interesantna su Krležina razmišljanja o Bosni i Hercegovini. Ona za njega nije „ni Zapad, ni Istok, nego jednostavno nonkomformizam koji postoji trista godina u tom geopolitičkom gnijezdu te proklete naše zemlje Bosne i ako hoćete, politički je ona još uvijek centar..“ Zato su rasle i velikosrpske i velikohrvatske inspiracije prema njoj. Velikosrpske paralelno s Karađordevičevim⁶ ustankom koji se širio i na lijevu obalu Drine, a da je Bosna srpska, ta teza vlada od kneza Mihaila naovamo ('Srbi svi i svuda'). Teza da je Bosna hrvatska javlja se s austrijskom okupacijom. Katolička raja u Bosni koja je živjela veoma teško i u drugoj polovini 19. vijeka je, po Krleži, u Austriji vidjela

1 M. Krleža, *Panorama pogleda, pojava i pojmova*, t.3 „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1975. str. 166.

2 M. Krleža, *Gdje smo i kako smo*, „Oslobodenje“ - „Mladost“ - „Globus“, - 1988. str. 80-84.

3 „Kada su prodirali na Istok oko Grünewalda i Visle, preko Vardara i Bosne i Zadra, kada su vršili, poslanstvo gospodnje, u nacionalnosocijalističkom smislu, oni su nas osuđivali na smrt svim svojim brevijarima protuistočne propagande.“
ibidem, str. 80.

4 ibidem, str. 106.

5 ibidem. str. 106

6 Karađorđe Petrović (1768-1817), vođa I srpskog ustanka.

spasioca. Bio je to politički zulum, nasilje i teror protiv kojeg se bunila i muslimanska raja.¹ U Bosni danas žive ravnopravno i Muslimani i Srbi i Hrvati. „Ona je,“, reći će Enesu Čengiću, „i hrvatska zemlja kao i muslimanska i srpska,“. I zaista, ona je do danas ostala dosljedna avnojevskim i zavnbihovskim principima. Oni koji to ne žele prihvatiti i atakuju na politiku nacionalneravnopravnosti u Bosni i Hercegovini ističu kako se u tome i pretjeruje do te mjere da se u BiH mora čak i oblačiti u „čudnu mješavinu nacionalnih odjeća,“. Dosljednost u politici nacionalnih odnosa u BiH nije nikakva avangardnost u odnosu na druge, već rezultat istorijske pouke za život u višenacionalnoj zajednici.

U razgovoru s Enesom Čengićem² Krleža će reći da su „nacije i nacionalnosti,“ teme koje su ga trajno zaokupljale. U tom kontekstu istaći će kako su u pripremi Enciklopedije Muslimani posve ignorisani. A „mudro je učinjeno što je Muslimanima dato pravo da se pišu kako uistinu osjećaju. Ali, sada valja biti pametan, pa ne doći u stanje euforije kojoj smo ovdje i na nekim drugim stranama bili svjedoci, ne bi se smio roditi novi nacionalizam,“³ A ne samo da je, nažalost, rođen i novi već se „podgrijao,“ i stari nacionalizam. Među hrvatskim i srpskim nacionalistima javili su se otpori nacionalnoj afirmaciji Muslimana i širene teze da u vezi s muslimanskim nacionalnim opredjeljenjem mnoge nejasnoće ni do danas nisu otklonjene; da je muslimanska nacija „politička tvorevina,“; da Muslimani „ne mogu biti nacija, jer nemaju svoga korijena i istorije,“; da nacionalni status mogu „eventualno dobiti Muslimani u Bosni,“; manipulacije o tome da je Tito „stvorio,“ muslimansku naciju da u Bosni i Hercegovini „koja je tradicionalno predstavljala jabuku razdora i u prošlosti poprište krvavog građanskog rata između Srba i Hrvata, angažuje treću snagu,“; da je kod Muslimana islam jedini elemenat nacionalnosti i nacionalne posebnosti; da je to u najboljem smislu „političko-ideološko-nacionalna grupa,“; da se nacionalno izjašnjavanje kao Musliman svede na BiH ili „susjedne oblasti koje im istorijski gravitiraju (npr. Sandžak),“. Zašto im smeta što se u popisu stanovništva Musliman koji živi i u drugim republikama može izjasniti kao pripadnik ovog naroda?

1 E.Čengić, *S Krležom iz dana u dan, t.4*, „Globus“, Zagreb, 1985. str. 145.

2 E.Čengić, *S Krležom iz dana u dan, t.2*, „Globus“, Zagreb, 1985. str. 75.

3 E.Čengić, *S Krležom iz dana u dan, t.1*, „Globus“, Zagreb, 1985. str. 91.

Dakle, ne shvataju da Muslimani predstavljaju naciju sa sopstvenom istorijom, kulturom i tradicijom, iako govore isti jezik kao i Srbi i Hrvati.

S druge strane, Muslimanski nacionalisti ističu da nema bratstva i sloge „jer ni danas Hrvati i Srbi ne priznaju Muslimane kao naciju,“; „boreći, se za „afirmaciju,“ nacionalnog identiteta Muslimana propagiraju ideje bošnjaštva u Bosni i Hercegovini; propagiraju panislamistička strujanja i oživljavaju neke mladomuslimanske tendencije, što je izrazito prisutno nakon „islamske revolucije,“ u Iranu; da bi Muslimani trebali tražiti da Bosna i Hercegovina bude njihova republika, jer su najbrojnija nacija u njoj.

Konzervativci u Islamskoj zajednici traže od vjernika da u svakodnevnom životu poštuju ortodoksne islamske propise iz „izvornog islama,“. Za njih islam predstavlja ideologiju koja je jača od etničkih, jezičkih i drugih razlika među narodima. On je „vezivno tkivo,“ među narodima. Islam podvode pod nacionalnu tradiciju, što kod dijela vjernika stvara iluziju da je on karakteristična crta nacije. U cilju jačanja nacionalnog identiteta u okviru religije islam ističu kao tradiciju i daju mu autoritet nacionalnog zakona čije napuštanje smatraju napuštanjem vlastite nacije. Nisu, kod pojedinaca, napuštene ni iluzije o islamizaciji Bosne i Hercegovine i stvaranju islamske države, kao ni pokušaji formiranja grupa militantnog tipa od nosilaca panislamizma i fundamentalizma.

Dakle, u pitanju je pokušaj vraćanja islamskom fundamentalizmu, tradiciji koja želi u središte procesa političkih i društvenih kretanja staviti religiju. Savremenim društvenim procesima se kao alternativa ponudio „integralni,“ islam, kur'anska norma i Islamska zajednica. U tom sklopu se smatra da medrese i džamije treba da budu ne samo centri vjerske, već i političke propagande. Očito je da se ide na koncept ideologizacije islama, isticanje islama ne kao vjere već kao političke ideologije, „jer je islam nešto više od religije,“. Pojedinci šire teze da je islam kod nas dobio podsticaj jer „savremene ideologije i filozofije ne mogu da pruže čovjeku ono što traži u dubini duše,“; da se taj podsticaj izražava i kroz broj objekata podignutih u Bosni i Hercegovini od rata do danas, da se „fundamentalizam ne može a priori osuditi jer mu je cilj povratak ka korijenima islama,“, da je riječ o „renesansi,“ islama na Balkanu itd. Zagovarači politizacije islama

i Islamske zajednice zagovaraju „obnovu islama„ po kojoj neće postojati razlika između vjere i politike i vjere i države; dok „svi Muslimani, bez obzira na međusobna ova ili ona razilaženja čine jedno biće pa su dužni iznalaziti rješenja za ponovno ujedinjenje i tragati za najboljim vidovima tog ujedinjenja„, te da, „dok se ta zajednica ne uspostavi, svi su Muslimani grešnici„.

Svakako da je najekstremniji klerikalizam izražen kod jednog broja bivših pripadnika organizacije „Mladi muslimani„. Propagiranje „borbe za islam„ je dominantno u njihovoj orijentaciji. Polazeći od učenja o „univerzalnosti islama„, tj. od islama kao nedjeljive cjeline „vjerovanja i zakonodavstva„, oni nastoje da džamiju pretvore u punkt gdje će se razmatrati ne samo vjerska, nego i kulturna, ekonomska i politička pitanja. Sebi su za obavezu stavili „da osvijeste muslimanski narod, otvore mu oči i u Bosnu uvedu čisti islam„. Na taj način su planirali formiranje muslimanske republike „isto kao što Hrvati imaju Hrvatsku, Srbi Srbiju, Slovenci Sloveniju, mi Muslimani po svim pravilima imamo sva prava na Bosnu i Hercegovinu i moramo ih dobiti„. Tu su i teze o islamu „kao najnaprednijoj svjetskoj religiji koja u suštini sadrži i sve osnovne principe socijalizma„.

Politizaciju i ove vjerske zajednice u sferi nacionalnih odnosa karakteriše težnja da se Islamska zajednica i islam nametnu kao politička filozofija Muslimana, te uzdizanje vlastite nacije iznad ostalih. Na takvim svojim klerikalnim i nacionalističkim djelovanjima pokušavaju okupiti i pojedine intelektualce, prije svega one koji su pohađali, ili završili, medresu, a kasnije studirali svjetovne fakultete i zaposlili se u „građanskim„ zanimanjima, ali su zadržali svoje veze sa Islamskom zajednicom.

Ali, vratimo se Krležinim razmišljanjima o nacionalnim odnosima. Brinula ga je još uvijek prisutna reakcionarna građanska svijest koja se ispoljavala bilo „kao biskup koji vodi politiku„, bilo kao „intelektualac koji ono što jeste neće„, bilo kao politički sumnjiva lica koja nude unitarističko poricanje „nacionalistički emancipacija„, bilo kao unitaristi koji zagovaraju jedan jezik, jednu kulturu, centralistički plan programa razvoja itd., pod izgovorom da će se na taj način, navodno, prije doći do ostvarenja socijalizma, a samim tim i do nacionalne integracije i prevazi- laženja nacionalnog pitanja.

Krležu su brinule i sve izraženije separatističke tendencije koje insistiraju isključivo na razlikama, vodeći računa samo o

iinteresima „svoje„ nacije i „svoje„ republike. I „najbolju„ separatističku politiku je smatrao gorom od „najgore„ jugoslovenske, ali se o tome, po njegovom mišljenju, ne vodi računa. Insistirajući na zatvaranju u republičke i nacionalne okvire, zagovornici ovih teza direktno dovode u pitanje ostvarivanje zajedničkih interesa u Federaciji i federativno uređenje u cjelini. „Da takve snage postoje i da će one postojati kao otpor Titovom kursu, sasvim je jasno i razumljivo. Ali bi isto tako trebalo biti jasno svakom našem čovjeku da ni Slovenija, ni Hrvatska, ni Srbija, ni Makedonija ni druge naše republike ne mogu samostalno postojati. To su samo iluzije i svima valja utuviti u glavu, počev od djece od osnovne škole, trebalo bi ih naučiti da bez Jugoslavije nema egzistencije ni prave slobode ni jednog našeg naroda ni republike.“¹

Kako je Krleža gledao na princip nacionalne ravnopravnosti, ilustrativno pokazuje njegovo reagovanje na jedan Krklečev intervju u „Vjesniku„ u kojem je govorio o problemima nastalim oko „glupih ključeva„ (misli se na „nacionalni ključ„). „E, pa brate, Krkleca treba malo uzeti na krilo i uputiti u politiku. Pedeset godina se naši narodi bore za ravnomjerniju zastupljenost u svim strukturama i institucijama, a on sad govori da je to glupo.“²

Kao da je u pravu Stanko Lasić kad upozorava da je više nego poučna bila Krležina zabrinutost zbog stanja nacionalnih odnosa u Jugoslaviji.³ Brinulo ga je što se u tom „živopisnom kaleidoskopu boja i naroda i jezika“⁴ čuju glasovi konzervativne sumnje „pretvarajući se od vremena na vrijeme u lamentacije sveopćeg nihilizma„.⁵ Predlagao je da se pripremi bibliografija radova koje su Hrvati napisali o Srbiji i Srbima i onoga što su Srbi napisali o Hrvatima i Hrvatskoj. Tad bi se vidjelo kako stvari stoje.

1 E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan, t.1*, „Globus“, Zagreb, 1985. str. 207.

2 ibidem, str. 269.

3 *Okrugli sto „Krleža-Čengić“*, v. „REPUBLIKA“, br. 9-10/1986. str.207.

4 M. Krleža, „ESEJI. 2. „Oslobodenje“, Sarajevo - Mladost“, Zagreb, 1979. str. 76.

5 Kako se ne prisjetiti Krležinih riječi iz teksta „*Gosin Haramina o sporazumu*“: „Gdje se dimi, tu i vatre ima“, misle ovi palanički kepeci i žgolje, pa kad već raščerečujemo otadžbinu, hajde da na tom velebnom požaru ispečemo i svoju federalističku erkotinu: bit će pečenke u ciganskim svatovima... Danas, kada bakšiš riče iz svakog štampanog slova, kad se splećine i sprdaćine šepure po svim političkim avlijama kao ćurani, danas

Ovako „za neke srpske literate Hrvati ne postoje, oni su austrijska izmišljotina, oni nemaju svoga jezika ni svoga bića (...) prema nekima u Hrvatskoj nije bilo revolucije, nije bilo naprednih pokreta, nije bilo literature, umjetnosti, ničega nije bilo...¹ Govorimo o narodnom jedinstvu, a „razmaci su nam od Beograda do Zagreba i Ljubljane kao od Šangaja do Londona... Nema dovoljno zajedničke saradnje, zajedničkih programa koji bi upućivali i vezali u zajedništvo. Prisjećajući se dana iz svoje mladosti Krleža će reći da je tada bio jedinstveniji duhovni život nego sredinom sedamdesetih godina.

Socijalistička formula je, po Krleži, jedina „racionalna„ formula za sve naše bijede. „Osim socijalističke formule, druga, nažalost, ne postoji ili je barem do danas čovjek još nije izumio, a dovesti tu formulu do masovne političke svijesti, osigurati joj političku pobjedu, to je naporan put., reći će u „Banketu u Blitvi...² Ni jedno od nacionalnih pitanja ne može se rješavati izolovano, već samo sa pozicije socijalističkog internacionalizma. „Most kojim se krećeš preko raskola, ovaj most gradiš sebi sam, ne daj se zavesti, ne daj se prevairti, ne daj se podmititi ni bogovima ni prorocima, osim tebe tvojom stazom nitko ne može stupati, njom stupaš isključivo ti sam, kako umiješ, to je tvoja stvar!„ zapisao je u „Zastavama...³ Krleža nije, kao neki autori, u višenacionalnosti našeg društva vidio kočnicu brzem razvoju. Poznata je zakonitost da u društvenim odnosima više nacija i više religija može, ali i ne mora dezintegrativno djelovati. Kud bi nas vodilo to da produktivnost rada u nekom kolektivu (nisku ili visoku) vezujemo za nacionalnu homogenost ili heterogenost zaposlenih radnika. Kako na osnovu takve „teorije„ objasniti da i u Bosni i Hercegovini među kolektivima koji su na vodećim mjestima po produktivnosti rada ima kolektiva sa izrazito heterogenim radništvom po nacionalnoj pripadnosti. Uostalom, zašto bi se radnici jedne nacionalnosti u zadovoljavanju svojih

kad svaki smet i nečovjek misli da je došlo vrijeme da se pogazi i popljuje državni obraz, pa sad laj i urlaj...“ (v. M. Krleža, 'Gdje sno i kako sno', „Oslobodenje“ - „Mladost“ - „Globus“, 1988. str. 16)

- 1 E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan*. t.1. „Oslobodenje“, Sarajevo, - „Mladost“, Zagreb, 1985. str. 161.
- 2 M. Krleža, *Banket u Blitvi III*, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1980. str. 167.
- 3 M. Krleža, *Zastave t.3.*, „Oslobodenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1976. str. 225.

ekonomskih, kulturnih, političkih i drugih potreba i interesa sukobljavali sa radnicima druge nacionalnosti, ako se tolerantno odnose jedan prema drugom i ako imaju razvijenu klasnu svijest i svijest o ravnopravnosti, bratstvu i jedinstvu. Nema razloga da u tom slučaju dolazi do konflikata, kao što oni i nisu karakteristika društvenih odnosa radnika niti u sferi materijalne niti neke druge proizvodnje.

Zašto se pokušava tragati za nekim „novim„ modelima nacionalnih odnosa koji bi dali „nadu u stvaranje stabilnog, modernog društva„ (!)? Znači da politika nacionalne ravnopravnosti, nije garancija za stabilne društvene odnose? Koji bi to bili novi odnosi? Nije li pod njihovom oblandom politika nacionalnih odnosa koja se pokazala tragičnom po naše narode i narodnosti.

Da li znamo na kakvom smo nivou nacionalne svijesti? Još se govori o istorijskim ulogama pojedinih krajeva ili naroda, o dobijenim ili izgubljenim ratovima, o nacionalnoj diskriminaciji, o zrelim i nezrelim narodima, o narodnoj konstanti, o Istoku i Zapadu. „U jednu riječ, govori se i piše sve glasnije o dezintegraciji kao političkoj potrebi dana.. U Zagrebu igraju „Zrinsko-ga..“, a u Beogradu drže simpozij svetom Savi „pa dođe čovjeku da zaplače i da zapita: O braćo, gdje mi ovo živimo i ima li itko pametan da kaže: 'Stojte, ljudi, šta to radite i znate li vi u kojem ste vremenu?'¹ Trebaće još dugo smišljenog i organizovanog napora da se sve komponente te nacionalne zbrke oblikuju na progresivan način. Krležu 1976. godine muči šta uraditi da se kod nas više nikad ne dogode nacionalna trvenja koja će voditi međusobnom istrebljenju. Žali za duhovnim stvaralaštvom koje bi više ukazivalo na puteve budućnosti i progresu. Umjesto toga poplava je djela koja „kopaju po prošlosti i vade trula zakopana koplja.. „Zbog čega se mi grizemo (...) U mnogim našim glavama još hiljadu devetstota nije prevladana. Živimo u malom kazanu gdje se kuha ne znam koliko, ali relativno mnogo riba i tu se kuha neki paprikaš koji nam na planu takozvane nacionalne svijesti ne vrijedi baš mnogo. Čemu, kome bogu, ondje Muhammed, ovdje Krsit, i zašto? A to jedan drugom osporavamo, i ne samo da osporavamo nego, brate, vučemo kamu iz nogavice (...) Partija (...) je ušla u seljački ustanak, a završila je veliko i komplicirano djelo da ovu masu na svoj način usmjeri, ali još

1 E. Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, t. 2, „Globus“, Zagreb, 1985. str. 202.

uvijek je simbol svega toga kozaračko kolo, a valja ići dalje. Kozaračko bi kolo trebalo ostaviti historiji.¹ Susret mnogih civilizacija na našem tlu i u našoj svijesti treba da bude opomena i pouka pokoljenjima. Socijalistička svijest treba da bude izgrađivana i na vlastitoj istoriji, ali i na saznanju da se „samo socijalističkom ravnopravnošću, bez privilegirane klase, na pučkoj, demokratskoj osnovi, može graditi civilizacija koja je dostojna da je zovemo ljudskom.“² Da zaključimo kao Krležin Kamilo u „Zastavama“: budućnost će pokazati da je naš program jedini ispravan.

1 E.Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, t.3. „Globus“, Zagreb, 1985. str. 103.

2 M.Krleža, *Sa uredničkog stola*, „Oslobođenje“, Sarajevo - „Mladost“, Zagreb, 1983. str. 80.

REGISTAR IMENA

A

Aurelije Marko 29

B

Bakarić Vladimir 21, 22

Bakunjin Mihail 27

Banović Stjepan 127

Belić Aleksandar 111

Bogdanov Vaso 47

Bogdanović Milan 96

Bogović Mirko 60, 102

C

Cesarec August 56, 66

Cvijić Jovan 100

Cvjetičanin Veljko 17

Č

Čengić Enes 5, 30, 42, 45, 79, 86, 88, 91, 97, 99, 103, 107,
115, 163

Čolaković Rodoljub 125, 149

Črnja Zvane 70

Čubrilović Vaso 33, 143

D

Daničić Đuro 60, 88, 96

Dedijer Vladimir 47
Demeter Dimitrije 102
Demeterović Juraj 141
Didro Deni 28
Dioklecijan 29
Dobroyić Petar 21, 96
Dostojevski Fjodor 12
Dožić Gavriilo 102
Dragosavac Dušan 21
Drašković Juraj 62, 67
Drinković Mate 114
Držić Marin 60

D

Dorđević Jovan 146

E

Engels Fridrih 19, 35, 55

F

Fournaj Simon 28

G

Gaćinović Vladimir 143
Gaj Ljudevit 141
Garašanin Ilija 120
Gorkić Milan 128
Grabovac Filip 37
Gubec Matija 48, 62, 69
Gundulić Ivan 53, 58

H

Harambašić August 54
Hercen Aleksandar 57
Hegedušić Krsto 129
Huares Benito 27

I

Ivančević Ljubomir 101

J

Jagić Vatroslav 111
Jakšić Đuro 102
Jamometić Andrija 37
Jelačić Josip 53, 56

K

Kalezić Vasilije 5, 21, 47, 88, 127
Karadorđević Aleksandar 7
Kardelj Edvard 139
Keršovani Otokar 117, 128, 146
Klobučar Josip 64
Konstantin I 29
Korm Žorž 45
Korošec Anton 116
Kosenac Luka 64
Kostić Laza 102
Kranjčević Silvije 54, 61
Kraljević Marko 7
Krčelić Adam 37, 51
Krivokapić Boro 22, 24, 33, 105, 138
Križanić Juraj 64, 141

Krklec Gustav 165
Krtalić Ivan 73, 115
Kukuljević Ivan 102
Kumičić Eugen 83
Kvaternik Diđo 137
Kvaternik Slavko 125

L

Labriola Antonio 152
Lasić Stanko 61, 89, 140, 169
Lenjin 8, 35, 121, 132
Lerotić Zvonko 17
Lisinski Vatroslav 102
Lukas Filip 85
Luksemburg Roza 27

LJ

Ljotić Dimitrije 100

M

Maček Vlado 62
Mađarević Vlado 21, 22
Marinković Nada 97
Marković Svetozar 43, 96, 105, 134
Marks Karl 19, 26, 35, 55, 56
Marulić Marko 50, 60
Matavulj Simo 102
Matić Dušan 96
Matoš Gustav 48, 52, 72, 78
Matvejević Predrag 76, 87
Mažuranić Ivan 53

Meštrović Ivan 5, 53
Mihailović Draža 44,
Mihanović Antun 52
Miletić Svetozar 96
Milutinović Sima 102

N

Nedić Milan 44, 101
Nemanjić Sava 44
Niče Fridrih 12
Novaković Kosta 111
Nušić Branislav 102

O

Obrenović Vasilije 87
Očak Ivan 77, 111

P

Pašić Nikola 117, 144
Pašić Najdan 29
Pavelić Ante 44
Pavlinović Mihailo 17, 18
Perović Bonificije 27
Petrović Petar 102
Pompej 29
Popović Jovan 102
Popović Justić 101
Potočnjak Frank 10
Preradović Petar 53
Pribičević Svetozar 116
Pribojević Vinko 37

Prica Srđa 126, 128
Princip Gavriilo 143

R

Rački Franjo 75
Radić Stjepan 52, 71
Rajačić Josip 152
Rakoši Maćaš 77
Ranković Aleksandar 31
Renan Ernest 35
Ristić Marko 96, 100
Rizman Rudi 28
Runjanin Josip 84

S

Sremac Stevan 102
Starčević Ante 54
Stepanović Stepa 5
Stepinac Alojzije 132
Stipetić Zorica 49, 66, 72
Strosmajer Juraj 37
Subotić Jovan 102
Sučurlija Živko 12
Supilo Franjo 10, 36, 54, 80

Š

Šantić Aleksa 98
Šegović Kerubić 127
Šenoa August 53, 102
Šurman Đuro 10
Šuvar Stipe 49, 87

T

Tito 33, 36, 38, 39, 127, 135, 147, 162
Trenk Franjo 55
Trumbić Ante 53
Tucović Dimitrije 105

U

Ujević Tin 97

V

Vajnrajh Juriel 18
Veber Maks 32
Velimirović Nikolaj 101
Vereš Saša 148
Visković Vladimir 106
Vojnović Ivo 102
Vujić Joakim 102

Z

Zrinjski Nikola 83
Zrinjski Petar 83

Ž

Žanko Miloš 17
Živković Petar 7, 89

REGISTAR POJMOVA

A

antemurale christianitatis 63
ateizam 38
Austrija 79, 135
austrokroatizam 81
austromarksisti 80

B

BiH 23, 34, 39, 79, 138, 175
Bog 7, 33
bogumili 30
bogumilski mramorovi 6
bosančica 26
Božić 35, 42
Bunjevci 30

C

Crnogorci 18, 23

Č

Česi 56
četnici 103

Ć

ćirilica 23, 30

D

Deklaracija o položaju hrvatskog književnog jezika 21, 22
Druga internacionala 14

E

Enciklopedija Jugoslavije 14

F

fes 16
freska 15

G

glagoljaštvo 20, 51
glagoljica 23, 26, 111, 143

H

Hrvati 15, 16, 18, 21, 29, 30, 35, 47, 51-54, 58-59, 63
Hrvatska 47, 48, 77, 78,
hrvatski nacionalizam 82-86 93 97 132 157
hrvatstvo 5, 7

I

Iliri 108
ilirski pokret 8, 141
integracija 72, 73, 97
islam 30
Islamska zajednica 170, 172
istočni grijeh 12
istorija 76
isusovci 75

J

jezik 13
jezik i nacija 17-26
jugoslavenstvo 5, 7, 140-149

K

Katolička crkva 12, 18, 34
Komunistička partija Jugoslavije 6, 59, 65, 66, 72, 89, 115,
121-122, 125, 139, 143, 161, 169

Kelti 108

Kominterna 27

Kosovo 5, 35, 38, 93, 100, 101, 106-111

kozaračko kolo 165

Krfska deklaracija 117

kroatika 8

krsna slava 34, 98

kršćanstvo 29, 30

L

Lepoglava 34, 64

M

Mađari 20, 56

Makedonci 111-112, 119

malogradanština 66, 67

memoari 29

migracije 156

Mitrovica 34

mladohegelovci 26

Muslimani 18, 24, 45, 46, 119, 138, 160, 165-169

muslimanski nacionalizam 157

N

nacija 11, 12, 16

nacionalizam 20, 21, 30, 80, 149, 163

nacionalna svijest 9-10, 11, 15, 16, 60, 61, 64, 71, 97, 165

nacionalni romantizam 34

narod 9, 10, 11, 13, 15, 160

narodna pjesma 13

NDH 137

novine 11

P

panislamizam 46

Pečka patrijaršija 33

Poljaci 56

Prijedlog za razmišljanje 21

R

raskol 12, 32, 97, 169

religija 8

religija-nacija 25, 47

Riječka rezolucija 142

S

separatizam 84, 92, 173

slavenstvo 141

Slovenci 30

Srbi 5, 12, 14, 18, 23-24, 31-32, 35, 87, 106, 133

Srpska pravoslavna crkva 12, 30, 32, 34, 44, 99

srpski nacionalizam 92

staljinizam 129

Sveto pismo 20

Š

šajkača 14

U

Udruženje književnika Srbije 21

ujedinjenje 114-134 144

unitarizam 123, 146-147

Uskrs 35

V

Vatikan 36, 41, 48, 96, 116, 119, 143

Vidivdan 100

vuk 8

SADRŽAJ

	Str.
1. Uvod	5
2. KRLEŽINO ODREĐENJE POJMA NAROD	9
3. ULOGA JEZIKA U KONSTITUISANJU NACIJE	17
4. KRLEŽA O ODNOSU RELIGIJA- RELIGIJSKA ZAJEDNICA-NACIJA	26
5. HRVATSKA I HRVATI	47
6. HRVATSKA NACIONALNA SVIJEST...	60
7. O HRVATSKOJ MALOGRAĐANŠTINI .	66
8. O HRVATSKOJ INTELIGENCIJI.....	72
9. HRVATI I AUSTRO-UGARSKA	77
10. O HRVATSKOM NACIONALIZMU	82
11. HRVATI I SRBI	87
12. KRLEŽA O SRBIMA	98
13. O KOSOVU I MAKEDONIJI.....	106
14. O UJEDINJENJU JUŽNOSLOVENSkih ZEMALJA.....	113
15. O JUGOSLAVENSTVU	139
16. O NACIONALIZMU	149
17. KRLEŽA O AVNOJSKOJ JUGOSLAVIJI	161
18. REGISTAR IMENA	173
19. REGISTAR POJMOVA.....	180
20. L I T E R A T U R A	185

Ivan Cvitković: Krleža, Hrvati i Srbi

Izdavači:

*Izdavačko preduzeće „Oslobodenje Public“
i Institut za proučavanje nacionalnih odnosa
Sarajevo*

Za izdavače:

*Miroslav Prstojević, v.d. direktor
Ibrahim Bakić, direktor*

Tehnički urednik:

Dubravka Turčalo

Štampa:

„Graficar“ Tuzla

Za štampariju:

Fikret Ibrišimović

Tiraž: 1500

Sarajevo 1991.

ISBN 86-319-0254-3

*Knjiga je objavljena uz finansijsku pomoć SIZ-a nauke
Bosne i Hercegovine, APRO Finansije A.D. Mostar,
„Braća Dervišević“ pp Sarajevo, „Luping“ eksport-import
Bugojno, Privredna Banka Bugojno, Lutrija BiH i TIP
Dekorativa Prozor*

»Kako se Krleža prema mnogim pitanjima historije jugoslavenskih naroda i narodnosti i mnogim aspektima međunacionalnih odnosa u socijalističkoj Jugoslaviji, odnosio krajnje direktno, beskompromisno, imenujući uvijek pojave i stvari njihovim, makar i metaforično iskazanim imenom, to je dr Ivan Cvitković bio u prilici da kroz svoju interpretaciju pokaže svo značenje i konzekvence takvog Krležinog duha i takvog njegovog odnosa prema našoj stvarnosti. Oprezan i naučno stidljiv pristup koga se drži dr Cvitković omogućuje da se Krleža pokaže u svom punom i izvrsnom ljudskom, književnom, znanstvenom liku. Međutim, kako se u Krležinom mišljenju o nacionalnom pitanju radi o jednoj sveobuhvatnosti koja dotiče gotovo sve naše nacije i sve naše nacionalne sredine, i kako su, na drugoj strani, danas na djelu mnogi ideološki uplivi na samu znanost, dr Ivan Cvitković, i to čini njegov rukopis vrijednim, uspio je da se u svojoj interpretaciji oslobodi bilo koje vrste apriorizma, dogmatizma ili redukcionizma. Dr Ivan Cvitković svojom interpretacijom slijedi izvornu Krležinu misao i intencije koje su oslobodene svake jednostranosti, ideoloških preferencija i racionalizma trenutnih interesa i sl. Do punog izražaja u tom smislu dolazi ono što bismo mogli nazvati primjena istih vrijednosti i teorijskih mjerila na sve pojave i događaje u sferi nacionalnog. Upravo po tim svojim karakteristikama rukopis dr Ivana Cvitkovića zaslužuje pažnju šire javnosti.«

dr Nijaz Duraković
